

Dragiša Božić

CRVENI METAK

Elektronsko izdanje

U Moravcima, 2017.

SADRŽAJ

Autor čitaocima	3
POČETAK ZLA	
Požuriti sa likvidacijom	5
Spasioce pred cev	14
Petoro za jednog	17
Tri metka u nevinog	22
Stradanje Lazića	24
Pucanj u krstonoše	28
NASTAVAK ZLA	
Dolovačka tragedija	32
Đavolova petorka	45
TRAJANJE ZLA	
Udri po jauku	55
Ubili mi seme potomstva	74

AUTOR ČITAOCIMA

Pred Vama je knjiga kazivanja CRVENI METAK, sastavljena od stvarnih događaja pedesetih godina dvadesetog veka. Na pojedine istine ovih događaja morali smo čekati više od pola stoleća, koliki je bio period vladavine crvenih. Vreme, o kojem je reč, počinje u jesen 1944-te i traje 13 nesrećnih godina. Knjiga ima, takoreći, tri krvava poglavlja: drugo je nastavak prvog, treće je počelo a da drugo još nije bilo završeno.

Odlaskom okupatora na našim prostorima su ovladali komunisti, koji su odmah počeli činiti razna nečoveštva. U knjizi će biti dotaknuta samo tri, svakako najveća. Prvo nečoveštvo je bilo tzv. „čišćenje terena” – likvidacije na hiljade nevinih, mirnih i golorukih civila, na koje je, recimo, Partija, Ozna (ili Udba), politički komesar, ili, jednostavno, komšija, često i rođak, blizak crvenima, upro prstom i rekao: neprijatelj! To je bilo dovoljno da bez Suda i pisane presude presuđuje metak, izbliza, u najbližoj jaruzi. Najviše stradalih bilo je u Šumadiji, pa sam i likvidiranim na tom prostoru posvetio istinite priče – svedočenje njihovih najbližih.

Drugo nečoveštvo, gde su crveni, takođe, uprljali dušu je, ustvari, nastavak prvog. Iz moje prve knjige „CRVENI JARAM” posebno sam izdvojio dve velike banatske tragedije – u Dolovu i Novom Kozjaku, gde su desetine ljudi za noć ostajali bez imovine i glave, a samo zato što nisu bili po volji novih gospodara, što nisu državi mogli predati više žita nego što je na njivi moglo da rodi, što nisu hteli dobrovoljno u seljačku radnu zadrugu. Namerno sam izdvojio Banat jer tamo je bilo najviše žrtava.

Treće nečoveštvo bilo je tipično za sve crvene na svetu – čišćenje sopstvenih redova: Kod nas je čišćena partija od staljinista tzv. „ibeovaca”, ali staljinističkim metodama. U ovom trećem nečoveštvu najviše su stradali Srbi i Crnogorci pa su i glavni junaci – stradalnici, naši ispovednici – jedan Srbin i jedan Crnogorac, za koje bi se najmanje moglo reći da su bili staljinisti.

Kazivanja – svedočenja zabeležena su i zapečaćena 1989-te, 1990-te i 1991-ve godine, jedino je poslednja priča („Ubili mi seme potomstva”) ispričana 2002. godine. Dosta svedoka više nema među živima. Svestan sam da je u prvom nečoveštvu tzv. „čišćenju terena” bilo na hiljade stradalih u gradovima, naročito Beogradu. Moram, na žalost, da kažem da sam u gradskim sredinama, nailazio na veliku ćutnju rodbine likvidiranih, što sam tumačio kao strah od ponovnog upiranja prstom, gubitka posla, a često i od isterivanja iz partije, one iste, koja je i njihovima došla glave. Slično su se, uglavnom, ponašale i izdavačke kuće. Uostalom na ovim prokletim prstorima već su uveliko počinjale mržnje, izgovarane istim jezikom; ponovo su bila na pomolu „čišćenja terena”, opet su jedni bili patrioti a drugi izdajnici.

Dugujem veliku zahvalnost kazivačima, rodbini nevino ubijenih, posebno zato što u svojim ispovestima nisu otrovani osvetom, što su srce i dušu otvorili prvenstveno zato da se ista i slična zla ne ponavljaju, nigde i nikom. U tome im se iskreno pridružujem.

U Moravcima, juna 2002.

Dragiša Božić

POČETAK ZLA

ČISTILI TEREN - UPRLJALI RUKE

- Požuriti sa likvidacijom
- Spasioce pred cev
- Petoro za jednog
- Tri metka u nevinog
- Stradanje Lazića
- Pucanj u krstonoše

POŽURITI SA LIKVIDACIJOM

Partizani su u okolinu Belanovice, Ljiga i Brajkovca prodrli već u septembru 1944. godine. Nekih većih sukoba sa malobrojnim četnicima nije bilo. Uspostavljala se nova vlast po selima, u srezovima je počelo delovanje Ozne i tzv. narodne milicije.

Četnici, rastureni u manje grupe, izbegavajući borbu sa partizanima, selili su se od sela do sela. Gde večeraju, tu ne osvanu, samo da bi zametnuli trag. Svaki seoski domaćin kome bi zakucali na vrata morao im je dati večeru. Ako je četnička grupa bila veća, hranu im je morao spremati ceo komšiluk u zaseoku. Kod koga su četnici uveče večerali, već sutradan nije bila tajna, jer takve posete niko nije mogao da izbegne i da se tome suprotstavi, pa i nije bilo razloga i bojazni da se to krije od nove vlasti. Većini ljudi, koji su tih dana morali nahraniti četnike, nije falila ni dlaka sa glave, jer i partizani su bili vojska, pa su znali da sila boga ne moli.

Ali u nekim mestima, oko Kačera i Ljiga, ovakva situacija je dobro došla za obračune i likvidaciju, po pravilu najbolje stojećih i najuticajnijih seoskih domaćina. Partizanske jedinice, pa i Narodna milicija, su često u tim slučajevima preuzimale ulogu vlasti i sudova. Tamo gde Ozn a i Sud ne bi mogli da nađu krivicu, a „trebalo” je izvesne ljude likvidirati, presuđivao je metak, po kratkom postupku.

Tih oktobarskih dana 1944, tačnije 10. oktobra, veliku tragediju doživelo je Liplje, maleno pitomo selo smešteno između Kačera, Onjega i Ljiga.

Neka vrsta prekog partizanskog suda Prvog šumadijskog odreda „Milan Blagojević”, kojim je komandovao Slobodan Pavlović, poznatiji kao Bora Ranilac, (rodnom iz sela Ranilović kod Arandelovca), u selu Trbušnici je likvidirala pet uglednih seljaka iz Liplja. Streljani su: Gvozden Lakić i njegov sin Sava, Milivoje Jeftić, Dragić Antonijević i Tihomir Stevanović. Zajedno sa tih pet nesrećnika crveni metak je pokosio i dvojicu trbušničana: Vojišu Jankovića i Jovišu Randića.

Danas, posle 46 godina, zapisujemo šta kaže rodbina ubijenih i poneko od učesnika tih događaja.

Tihomir Jeftić, 77-ogodišnjak, sin likvidiranog Milivoja, sa tugom se seća svega:

– Bili smo tada puna kuća, naroda i imovine. Moja otac je imao, nas, četiri sina. Bila mu je i majka živa – baba Jela. Najstariji brat, Dragoljub je bio aktivni četnik, i tada nismo znali gde se nalazi. On je bio aktivan samo zato, što smo se dogovorili da nas četiri brata ne idemo, ono obavezno, na smenu, svaka dva-tri meseca po 15 dana – nego da on bude stalno a mi da budemo mirni.

– Tog 7. oktobra otac Milivoje je bio u Ljigu, terao kola i volove na pregled za mobilizaciju, za front. Bilo je hladno i kaljavo vreme. Otac je došao kasno, tek oko deset sati uveče, brižan i umoran. Dvojica braće, Vitomir i Sreten, otišli su bili u pozajmicu, na branje kukuruza i ostali tamo na komišanju. Ja sam bio bolestan i ležao sam u krevetu, lečio sam bubrege.

– Izgleda da sam jedino ja bio budan, kada se, nešto ispred ponoći, začulo lajanje psiju. Čujem komandu: „Opkoli, opkoli!” Otac otvori vrata, čujem neko pita: ”koga imsš u kući?” Otac kaže: „Samo moj narod!” Upadoše vojnici, partizani, u kuću, vrše pretres.

– Mislili smo da je to zbog Dragoljuba, ali oni njega i ne pominju. Narediš oca da se spremi da ide s njima. Jedan uperio pušku u mene i viče: „Zašto ti ne ustaješ?” Ja kažem da sam bolestan, pokažem lekova i oni me ostaviše na miru. Možda me tada

bolest spasila te i mene nisu povelili, ko zna? Narediš da ugasimo svetlo i da se niko nikuda ne miče.

– Osećali smo da se nešto strašno događa u selu, jer psi laju, grizu zemlju.

– Prođe jedno dva-tri sata noći, eto ih opet, opkoljavaju kuću. Upadoše sa uperenim puškama i jedan priđe mom krevetu i kaže: „Druže, nemoj ništa da se buniš, teramo sve pokretno i nepokretno!” Pita, gde su nam kola i volovi? Ja kažem da su na kilometar daleko. Odu tamo tri-četiri vojnika i majka Jana. Ovi što ostadoše iznose sve iz kuće; od kašike i viljuške do sata na zidu. Ostavili su nam samo gole krevete i slamarice. Pokupiše posuđe, ćilime, poskidaše i firange sa prozora.

– Stigoše naša kola i volovi, toware naše stvari. Blato, ne mogu jadni volovi sve da povuku, pa su mobilisali volove Jaćima Džokića da učetvore.

– Svanjava, a ja, iako bolestan, ustajem da vidim šta se dešava. Čujem putem riču goveda. Put usečen, ja se skrijem iza vrzine i vidim: jedan partizan jaše konja a Gvozden Lakić vodi drugog i pred sobom gone blizu dvadesetoro goveda. Tu su još tri vojnika. Vidim da se nešto opasno događa, vratim se kući. Stigoše i braća, Vitomir i Sreten. Majka kuka i kaže: „A što ste vas dvojica došli, odvešće i vas?!” Oni pobegnu u potok „Gemovac”. Tek su se vratili pred podne.

– Niko nije smeo da ide gore kod škole da vidi šta je sa ocem Milivojem. Čujemo da su ih oterali u Stevanoviće, zajedno sa Gvozdenom Lakićem i Dragićem Antonijevićem.

Dragić Antonijević je tog oktobra 1944-te imao 61 godinu. U Liplju je uživao veliki ugled kao učesnik Bugarskog i Švapskog rata, solunac, nosilac Albanske spomenice, a još više kao jedan od najboljih seoskih domaćina. Sa mirazom svoje prve žene Andelije imao je 33 hektara zemlje. Što se poroda tiče, bio je prvi u okolini; imao je, što sa prvom suprugom, što sa drugom – Zorkom, pet sinova i pet kćeri (Momir, Mira, Borika, Desimir, Desanka, Borivoje, Ljabinke, Rosa, Zagorka i Bogoljub).

U vreme tragedije, najmlađem Bogoljubu je bilo devet godina a najstarijem Momiru – 30. Seća se Momir:

– Negde na tri-četiri dana pred hapšenje oca, kod naše kuće je na večeri bilo 25 četnika. Došli su iznenada i ceo komšiluk je donosio hranu: Bogoljub Jovančić, Dragoljub Gajić, Radojko Stevanović. To isto veče je jedna desetina partizana večerala u našoj školi.

– Među četnicima je bio i neki Spasoje, Ciganin iz Poljanica, koji je posle dva dana uhvaćen od partizana. Priča se da je on, navodno, rekao partizanima gde su večerali, i da je kao to razlog što su odveli oca Dragića. Mislim da to nemože da bude razlog jer to i nije bila tajna – ko ti dođe sa oružjem, moraš mu dati što traži.

– Partizani su upali usred noći i oterali oca Dragića i brata Borivoja. Usput, do Stevanovića kuća, tukli su ih i psovali majku četničku.

– Sutradan ujutru su pustili Borivoja a ostavili oca Dragića. Oterali su nam i konje sa svim priborom.

* * *

U lipljanskoj tragediji zla sudbina je najviše zadesila kuću Gvozdena Lakića. Gvozden je bio jedini živ od petoro braće koji su nastradali u Prvom svetskom ratu. Bio je, u zemlji, stoci i imetku, najjači u Liplju i okolini. Za vreme okupacije radio je kao mrav a što se politike tiče usluge je činio komunistima. U njegovoj kući su boravili, kao ilegalci za vreme rata, Milka i Miloš Minić, Slobodan Krstić – Uča, Sreten Čitaković, Milenko Milovanović – Brka... Može se reći da su se partizani

najbezbednije osećali baš kod Gvozdena jer ko bi posumnjao da on, bogataš, čuva komuniste. Saradnik partizana je bio i Gvozdenov brat od strica Jovan Lakić.

Čim je, u septembru 1944-te, u kačerski kraj došla partizanska vlast, Mileno Brka je, kao zamenik šefa oponumačstva ljiške Ozne, uzeo u Komandu mesta i Gvozdenovog sina Savu. Mlađi sin, 22-ogodišnji Ivan je mobilisan u NOV i tih dana je bio negde pred Beogradom.

U kući ih je bilo ostalo desetoro: Gvozden, supruga Savka, dve snahe – Ljubinka i Olga, dve kćeri – Radmila i Ivana i četvoro unučadi od dve do pet godina; Ivanov – Radojko i Savini – Radovan, Seleni i Slavka.

Radmila je bila udavača i seća se nekih detalja, kada su usred noći u kuću upali partizani:

– Pitali su oca i majku gde su im sinovi, a oni kažu da je jedan pri Ozni, u Komandi mesta, a drugi na frontu. Onda pitaju za stoku, a otac veli da je dole u „Krčevini”. Nekoliko vojnika povede oca dole, štali, a oni ostali udariše u pljačku. Bile su i neke partizanke i one posebno baciše oko na moju devojačku spremu.

– Pokupili su nam, između ostalog, i svu obuću, pa smo sutradan, u hladnu jesen i blato, morali bosi.

– Stiže otac sa stokom, konjima, i sve potovariše: gubere, ćilime, čaršafe, posteljinu svu, odneše i Savino čovano odelo. Tovare čabrice sa sirom a jedan kaže: „Nikada u životu nisam video više sira i kajmaka! Imali smo, tada, šest ili sedam krava. Pokupili su i ostale kućevne stvari, posuđe, spremu od moje dve snaje.

– Među vojnicima, koji su bili opkolili našu kuću, bio je i Žika Petrović iz Brajkovca, sa kojim sam često odigravala kolo na vatarima i igrankama. Nešto mi je, tada, govorio, težio me nešto, ali ja sam bila toliko uplašena, da se ničeg ne sećam. Oterali su oca Gvozdena, svu onu stoku i one kućevne stvari.

– Neko je sutradan javio Savi u Ljig i on je odmah došao, imao je pušku i objavu, koju mu je dao Milenko Brka. Otišao je u Stevanoviće da vidi šta je sa ocem. Isti dan nama su vratili stoku; ovce, goveda, ali konje i kućevne stvari nisu. Uveče smo čuli da su ih sve nekuda poterali iz Stevanovića, sa njima i Savu.

Za vreme okupacije u Liplju je komandant sela bio Janićije Antonijević a četovođa Tihomir Stevanović. Kasnije se doznalo da je Janićije sarađivao i sa komunistima – partizanima, što se nije moglo reći i za Tihomira, kao što se može reći da nikom ništa nije na žao učinio. Tihomir je bio mlad – 31 godinu, i voleo je oružje. Živeo je sa majkom Persom, suprugom Kosanom i ćerkicama: Milicom, Darinkom, Čakom i Brankom.

Darinka, danas posle 46 godina, priča:

– Bili smo te noći na komišanju, kod tatinog strica Radojka. Ja, Milica i mama Kosana. Opkoli vojska komišioce, pitaju ko je Tihomirova žena? Poteraše nas našoj kući. Tamo puna avlija partizana, uteraše nas u kuću. Vidimo, jadnog oca vezali, leži na zemlji, noge dignute preko klupe. Čim udare oca baba Persa pisne kao crv. Oteraše nas u sobu, čujemo žoce oca da stave na vruć šporet. Tuča, kuknjava, pa opet tišina.

– Iako sam bila dete, pamtim da su pre toga, na 10 – 15 dana dolazili partizanski vojnici i iz naše slame oterali četnički top. Tu je, tada, bio i otac, i zbog toga ga nisu dirali niti teretili.

– Majka je pričala da je otac jedino hteo da utaji pištolj, i da su ga zbog toga mučili. A znali su da ima pištolj, pričala je majka kasnije, jer im je to rekao Mihailo Jeftić, koji je bio aktivni četnik celo vreme a tih dana prišao partizanima u seosku miliciju.

– Majka je, kasnije, uvek govorila da je ocu Tihomiru došao glave Mihailo Jeftić. Ko zna, možda je tako a možda i nije, jer zašto pobiše one druge ljude iz Liplja!? Bio je to, izgleda, nečiji plan da smaknu nekoliko dobrih ljudi iz sela, pa su samo tražili razlog.

– Sutradan ujutru, vidimo u avliju doterali i ove druge lipljane. Tu je došao bio i Sava Lakić, nešto se sporečkao sa partizanskim komandantom, pa su i njega vezali i sve zajedno oterali u Trbušnicu.

– Nama nisu dirali nikakve stvari, ali su očevo sve pokupili. Uzeli su mu svu obuću a njega poterali bosog. Ostade u kući nas šest ženskih glava: baba, majka, ja i moje tri sestre.

U drugom bataljonu Prvog Šumadijskog partizanskog odreda „Milan Blagojević”, kojim je komandovao Bora Ranilac bili su i dvojica iz Brajkovca: Žika Petrović i Milinko Ivković. Žika se seća dobro lipljanske tragedije:

– Slučaj, ili je sudbina tako htela da ja budem u akciji na kuću... Gvozdena Lakića, Radmilinog oca, sa kojom sam se družio po vašarima. Radmila se tada bila toliko izbezumila da uopšte nije primećivala da joj nešto govorim. I meni je bilo neprijatno i teško. One dve partizanke samo čerupaju Radmilinu devojačku spremu. Uzeše i cipele na štikle, koje su onda bile retkost u selu. Hteo sam da spasim šta bilo, pa ne znam šta ću, pitam ih, šta će njima, partizankama, cipele sa štiklom a one se, bogami, naljutiše i ostaviše. Posle me tužile Bori.

Sreća da nije doznao komesar bataljona, ili onaj viši što je bio uz komandanta Boru, mislim da se zvao Boško, ili Bošković, streljali bi me pred strojem, takvi su bili ti politički komesari.

– šta je bilo sa onom silnom devojačkom spremom i svim onim stvarima, koje smo poterali, nemam pojma. A samo iz Lakića kuće oterane su dve šivaće mašine – Olgina i Ljubinkina.

I drugi Brajkovčanin, Milinko Ivković, je bio u jedinici koja je napravila masakr lipljanskih seljaka, priča:

– Bio sam desetar prateće desetine pri bataljonu. Koliko se sećam, na dva-tri dana pre lipljanske racije bili smo uhvatili jednog četnika – Spasoja, Ciganina, iz Poljanica. Da ne bi bio tučen, Spasoje je odavao i pričao i što jeste i što nije. Svejedno, odmah su ga streljali partizani – Miloje i Danilo. (Kasnije, ta dvojica, se bude usred noći, skaču i viču, a ja ih diram: „Eto vam Spasoja Ciganina!”)

– Pita me komesar znam li gde je kuća Tihomira Stevanovića, ja kažem da znam, skoro da smo komšije, selo do sela. Pođemo po noći, upadnemo kod Tihomira, koji beše tek legao, pekao bio rakiju. U Tihomirovoj kući su bili: komandant Bora Ranilac i politički komesar Bošković. Bila je i drugarica Zaga, politički radnik. Koliko se sećam, možda je bio i komesar bataljona, neki Uča iz Srema!?

– Pita komesar Tihomira šta sve ima od oružja, opreme, ili bilo šta iz vremena četnikovanja a Tihomir se kune u četvoro dece da je top već odnet i predat i da više nema ništa. „Sve znam!” viče na njega komesar Bošković i udari ga drškom od pištolja. Naredi da vežemo Tihomira, da ga položimo na pod a noge podignemo na klupu. Tukao ga je moj puškomitraljezac, neki Rosić iz Petke. Priznade Tihomir da ima još tri puške u jaslama pred „Bulašom”. Odem i donesem. Opet pritisak i batine. Opet Tihomir – nema, pa – ima. Kad dobi batine po tabanima, priznade da ima još jedna puška i tri metka kod komšije Živote Simeunovića. Donesemo i to a da Živorada nismo dirali jer je rekao da je to ostavio četnik Dobrivoje Popović iz Liplja i zapretio da nikom ne sme reći niti predati. Opet tuča po tabanima, poteče i krv, sve dok nije Tihomir priznao da ima i jedan mitraljez „tulumbaš” sakriven kod Milomira

Nikodijevića, u gomili šaše. Nađosmo u šaši mitraljez i šest onih „tepsija” sa po sto metaka. Rosić i ja smo doneli i to, čiča Milomira nismo dirali.

– Nisam bio prisutan kada su Tihomira tukli zbog pištolja. Za taj pištolj ni naš kamandant niti komesar nisu znali, već je to jutro, kažu, došao neki njihov lipljanac i naknadno optužio Tibomira.

– Ceo bataljon se sledećeg jutra beše iskupio oko kuće Tihomira Stevanovića, i baš kada smo se postrojavali za pokret i poteramo vezane: Tihomira, Dragića, Gvozdena i Milivoja, neko viknu: „Evo Save!” Gvozdenov sin Sava je bio naoružan i stigao je sa objavom Ozne ili Komande mesta iz Ljiga. Sećam se dobro, Bora je već bio uzjahao svoju belu kobilu, komesar je, takođe bio na konju. Počne se Sava sa njima dvojicom nešto raspravljati. Možda Savu ne bi dirali, da se njemu ne omače, nešto kao pretnja: „Obračunaćemo se, čiju kuću pljačkate!” Komesar reče nešto Bori, ovaj izvadi pištolj i sa konja komandova: „Odloži oružje!” Skočiše vojnici, razoružашe Savu, vezaše, i sve ih onako sa zaplenjenom stokom poteramo u Trbušnicu. Šta je sa ostalim zaplenjenim stvarima bilo u toku noći i zore, to niko ne zna.

Partizanska jedinica se smestila u Trbušnici u školi i po kućama a petoricu Lipljanaca su zatvorili u podrum Voje Brkića. Sledeće noći zatvorenicima su pridodali i dvojicu seljaka – meštana, Vojišu Jankovića i Jovišu Randića.

Sutradan je u Trbušnicu stigla grupa od oko 40-ak seljaka, Lipljanaca, uglavnom starijih ljudi, došli da spasavaju pet svojih komšija. Na čelu Ljubisav Jovančić, solunski ratnik, Adam Pavlović, Ljubisav Gajić... sve sami domaćini i ljudi od ugleda i poštenja. Došli su bili da kažu i garantuju, da su uhapšeni i opljačkani, njihove komšije, nevini. Molili su komadanta i komesara da im veruju, da ljude puste ili sprovedu u Ljig, pa ako su krivi neka im sudi sud, ako ima zašto.

Svi, koji se sećaju tog događaja, se slažu u jednom: da su partizanski rukovodioci bili neumoljivi, čak veoma drski. Pričaju da je Bora Ranilac pretio čiči Ljubisavu, da će, ako se ne okane „ćorava posla”, i njega uhapsiti.

I danas, posle, skoro pola veka, svi u ovom kraju – tvrde isto: Grupi uglednih domaćina iz Liplja nedostajala su tri ključna čoveka; Jančićije Antonijević, Jovan Lakić i Radisav Jeftić. Da su oni bili u „delegaciji”, kažu danas Lipljani, petorica uhapšenih bi bili spašeni. Jer, Jančićije, iako za vreme rata komandant sela, bio je sipmatizer komunista. Jovan Lakić, (poznavao Boru Ranilca), je Gvozdenov brat od strica, i mogao je da potvrdi da su obojica ilegalno sarađivali i pomagali komuniste. I treći, koji je mogao da spasava, bio je Radisav Jeftić, koji je, takođe, bio crven.

Pokojna Jana, Milivojeva supruga, nije ni zvala svog rođenog devera Radisava da spasava Milivoja, jer su braća već godinama bili u svađi zbog nadležstva. Jana je kasnije tvrdila, čak, da su, Radisav i njegovi sinovi – Milorad i Mihailo i došli glave bratu, odnosno stricu.

Savka Lakić, Gvozdenova supruga je molila devera Jovana da i on ide sa ljudima u Trbušnicu, ali on nije hteo. Po pričanju pokojne Savke, bio je toliko bezdušan, da je na njenu molbu, odbrusio: „Nemam vremena, moram da berem kukuruz!”

Da li je Jovan Lakić bio samo pasivan posmatrač, ili je, čak, bio među onima koji su uprljali prst u one koje „treba” likvidirati, ostaće tajna: Zna se samo da je on poslednjih godina života, malo „ciknuo” i često se u samoći udarao u prsa, kukajući za Gvozdenom i Savom.

Predosećajući šta im se sprema, Tihomir Stevanović i Dragić Antonijević su, krišom, kroz prozorče podruma, molili svoje komšije, brajkovačke partizane, Milinka Ivkovića i Žiku Petrovića, da porade nešto za njihov spas. Seća se Milinko:

– Veli meni Dragić: „Ti si se, Milinko, nekad šalio sa mojom Zorkom!” A Tihomir, me molio da apelujem na Vidosavu Martinović, partizanku iz Brajkovca, koja je, takođe, tada bila tu, u Trbušnici. Veli Tihomir: „Kaži Vidosavi, neka se samo seti, kako smo živeli njen muž Momir potkivač, koliko smo pojeli i popili zajedno, nek se zauzme da ostanem živ.”

– Nađem Vidosavu u bataljonu a ona sleže ramenima i veli: „Znaš šta, Milinko, bih, ali ne вреди, sve je rešeno, nema im spasa!”

Sa Vidosavom Martinović je razgovarao i Žika Petrović, ali je odgovor bio isti: „sve je rešeno”. Šta su drugo mogli, dvojica običnih boraca – partizana, Žika i Milinko. Da se sami založe za spas svojih komšija iz Liplja, nisu smeli ni da pomisle, jer, kako kažu, ako nije mogla ništa da učini Vidosava, koja je nešto značila u odredu, onda smo mi samo mogli da navučemo gnev komesara i komandanta pa da pogubimo glave, za primer drugima.

U noći između 9. i 10. oktobra 1944. godine, negde pred zoru, tišinu jesenje noći prekinuo je dug mitraljeski rafal.

– Spavali smo u seoskoj školi i ja sam bio budan – priča Žika Petrović – Milinko skoči, probudiše se još neki borci, a ja kažem: „Lezite, nije borba, nego pobiše Lipljance. Drugovi produžiše spavanje, navikli na borbu i pucnjavu, a ja i Milinko dočekasmo svanuće, budni.

– Sutradan na Vojinom podrumu otvorena vrata. Kad smo se postrojavali, vidim na nekim borcima drugo odelo, prepoznajem da je od streljanih Lipljanaca.

Kad su partizani otišli, seljaci iz Trbušnice su se polako i bojažljivo skupljali u centru sela. Mesto gde su Lipljanci likvidirani, i njihovih dvojica, brzo je pronađeno, ubijeni su pored Trbušničke reke, u njivi Gliše Erića. Zajedničku raku su, verovatno, sami sebi iskopali, a zatrpani su veoma plitko, jedva dva ašova.

I dan, danas, se u Trbušnici priča da je Vojiša Janković, inače veoma sitan i plašljiv čovek, živ sahranjen, jer svi su imali smrtonosne rane od mitraljeskih metaka sem njega. Bio je Vojiša bez ijedne ogrebotine ili bilo kakvog udarca, pretpostavlja se da je pao i onesvestio se od straha, pa su vojnici preko svih sedmorice na brzinu, nabacali zemlju.

Bora Ranilac, ondašnji komandant Prvo šumadijskog partizanskog odreda imao je tada, 21 godinu. Živi danas, ove 1991. godine, u svojoj kući u Arandelovcu. O lipljanskoj tragediji kaže da su Lipljani Lipljanima odsekli glave:

– Moj odred je ostao u Šumadiji da čisti teren. Nije lako govoriti o ljudima koji nisu živi, ali Dušan Petrović – Šane je nama, tada, u jesen 1944, izdao naredbu da treba požuriti sa likvidacijama svega što je četničko, pre nego što se uspostavi legalna vlast i zakon, jer, govorio je, mnogi će tada da se izvuku nekažnjeni.

– Ja sam bio komandant i moje nije bilo da razmišljam zašto toga i toga treba likvidirati! To su znali samo politički komesari, koji su taj spisak i mig dobijali od partijske organizacije dotičnog terena.

– Pada mrlja na mene – Boru Ranilca – što sam pobio tolike ljude po Šumadiji, i te Lipljance. Pa ja sam samo vojnički izvršavao ono što je politički komesar odlučio i partija na terenu, sreski komiteti. Partija je za mene bila bog, ona je rukovala radom i životima na terenu. Ja, iako komandant odreda i član partije, nisam smeo da znam, niti da pitam, otkuda komesarima podaci i spiskovi koje ljude treba likvidirati.

– Politički komesar odreda je bio Moma Stanković, učitelj, i tada je bio sa jednim bataljonom na terenu između Arandelovca i Kragujevca. Ja sam sa zamenikom komesara – Dobrivojem Boškovićem, bio na terenu oko Onjega. Da je Dobrivoje živ,

možda bi se i setio kako je doneo odluku da se pobiju ti Lipljanci. Svakako da to nije uradio on sam.

– Čudim se da Milenko Milovanović – Brka, koji je bio tada pomoćnik šefa povereništva Ozne i član Sreskog komiteta, neće da kaže ko je pružio prst na one nesrećne ljude, koje je i on poznao i pre i za vreme rata, bio je njihov komšija iz susednog sela.

– Sigurno je odluku o likvidaciji doneo Sreski komitet, na mig partiskih radnika iz Liplja. Tim ljudima se verovalo. A dešavalo se, znam iz drugih slučajeva, da su i ti partiski drugovi bivali subjektivni i osvetnički raspoloženi, nedovoljno svesni. Ko zna iz kakvih pobuda, zbog nekih ranijih računa, koji najčešće nisu imali veze sa politikom i ratom, četnicima i partizanima, koristili su situaciju, i svoju vlast, da te ljude skinu. Verujte mi, da nijedna naša partizanska jedinica na terenu ne bi mogla ništa uraditi bez tih partiskih ljudi po selima i varošicama! Ako bi ja, kao komandant, došao do nekog podatka, da je neko, recimo, četnički jatak, ništa ne bih smeo da preduzmem, dok prethodno odluku o kazni ne donesu politički komesari sa drugovima na terenu.

– Davno je to bilo i ja se ne sećam detalja, nije to bio slučaj samo sa Lipljanima. Ne sećam se kako smo razuružali tog Savu Lakića. Ali ako smo ih držali u Trbušnici zatvorene tri dana onda sigurno da smo nešto čekali, da se potvrdi ili odloži likvidacija. A da je neko, za ta tri dana, od zvanične vlasti, partijske ili Ozne, iz Ljiga ili Belanovice, došao i zatražio da ih preuzme na dalji postupak, sigurno ih mi ne bismo pobili, nego bi ih predali njima.

– Zašto se Milenko Brka nije interesovao šta mu je sa vojnikom kome je dao objavu?! Kačerska, odnosno Ljiška partija i Ozna su mogle da spasu te ljude a ne da dolazi delegacija od 40 do 50 seljaka iz Liplja! Moglo je da dođe još stotinu, celo selo, ko je njih tada za nešto pitao i slušao! Više je vredela jedna reč jednog člana seoske partije nego celo selo da priča ceo dan!

– Moguće je da smo te ljude iz Liplja nevine pobili. Ali ponavljam po stoti put: nismo ih mi, partizani, i ja Bora Ranilac, pobili, nego njihovi ljudi, komšije. A zašto, to ja ne znam!

Mihailo Jeftić iz Liplja, za koga poneko od njegovih meštana kaže da je, možda, doprineo lipljanskoj tragediji, kaže:

– Ja sam u vreme likvidacije petorice mojih seljaka, bio član Komande mesta u Ljigu, zajedno sa Savom Lakićem. Neko je prijavio da Tihomir Stevanović krije neko oružje, zaostalo od četnika, pa mene, kao poznavao terena, odrede da povedem desetinu u noćni pretres. Međutim, tamo, u Stevanovića avliji, zateknemo partizansku jedinicu, koja je došla istim povodom, a kojom je komandovao Bora Ranilac. U razgovoru sa političkim komesarom, koga sam tada upoznao, ne sećam mu se imena, doznam da je jedan partizanski vod otišao kući Gvozdena Lakića. Ja kažem komesaru: „Ko vam je rekao za Lakiće, oni su saradnici komunista?!”

– Dadne meni komesar napismeno i ja sa desetinom krenem i zateknem vojnike kako se spremaju da povedu Gvozdena i da teraju stoku i kućne stvari. Prestavim se ko sam i šta sam, i onu cedulju, što mi je dao komesar, pružim komandiru. „Greška je bila!”, kaže komandir, pusti Gvozdena, ostavi zaplenjenu stoku i stvari, naredi jedinici pokret. Još pre svanuća vratio sam se sa desetinom u Ljig, u Komandu mesta, poležemo da spavamo.

– Zašto su se partizani u toku noći ponovo vratili po Gvozdena, zaista ne znam. Ne znam ni ko je javio Savi, koji je, dok sam ja spavao, otišao da vidi šta se to dešava

sa njegovim ocem Gvozdenom. Da sam bio budan, da sam osetio kada je pošao, ne bih mu dao da ide sam, pošao bi s njim, verovatno bi danas bio živ.

A zašto Mihailo, kada je polazio u noćni pretres, nije poveo sa sobom i Savu Lakića, kada i on poznaje teren? Postoji li mogućnost da je organ, koji je organizovao likvidaciju Lipljana, namerno te noći izostavio Savu?

– To zaista ne znam! – kaže Mihailo. – Ne sećam se dobro, možda je i Sava te noći bio sa nama (!?). Takođe se ne sećam baš dobro ali čini mi se to jutro, kada je Sava otišao da vidi šta mu je sa ocem, neko iz Komande mesta Ljig je telefonirao u Arandelovac i pitao šta je sa ljudima koji su uhapšeni u Liplju, traženo je da ih puste kao nevine. Otuda je javljeno da je sve kasno, da su svi petorica već streljani. Isti dan smo, telefonom, tražili vojnu jedinicu u kojoj je bio mlađi Gvozdenov sin Ivan Lakić, ali su nam otuda rekli da je poginuo dan ranije. (!?)

Mihailo se ne seća ko je od ljiških rukovodilaca razgovarao sa Arandelovcem, niti ko je otuda odgovarao, a ne može da objasni činjenicu da su odvedeni ljudi streljani tek dve noći kasnije. Takođe je sporna i druga činjenica: Lakić su obavješteni da je njihov Ivan poginuo dva meseca kasnije, krajem decembra 1944. godine.

Uz pomoć supruge Nadežde, koja je takođe rodom iz Liplja, došlo je prisećanje Mihailu, da je i njegov otac Radisav Jeftić išao u Trbušnicu da spasava petoricu svojih seljaka, među njima i brata Milivoja, sa kojim je bio u zavadi, ali da je stigao kasno – bili su već likvidirani.

Po ovome izgleda tačna priča da Radisav nije išao u Trbušnicu odmah, sutradan po hapšenju, sa onom velikom grupom lipljanskih domaćina, da spasava brata i komšije.

Mihailo, takođe, nije u mogućnosti da se priseti bar jednog živog drugara, koji su tada bili sa njim u Komandi mesta u Ljigu, a koji bi, možda, otklonili neke očigledne nedoumice u kazivanju.

Sa uzdahom zaključuje:

– Davno je to bilo, teško se setiti svega, ali znam sigurno da su svi petorica pobijeni a da nisu krivi. Ako su četnicima i dali večeru, morali su, to smo svi radili, svim vojskama kada upadnu u kuću. Stric Milivoje nije mogao biti ubijen zbog sina Dragoljuba, odmetnutog četnika, jer kada je on kasnije uhvaćen nije streljan već samo osuđen na robiju. Tihomir Stevanović jeste bio četovođa u selu, ali nije imao nikakvih nedela, to mogu i sada, posle pola veka, da trdim sto posto.

Ovo Mihailu Jeftiću treba verovati (sto posto) pošto je i on sam bio aktivni četnik više od godinu dana, kao lični pratilac komandanta bataljona Slobodana Džokića, kome je, pri kraju četničke propasti, okrenuo leđa i prišao komunistima, kojima je, veli, pripadao i sve ranije vreme.

Samo dva-tri meseca kasnije, posle streljanja petorice nevinih Ljipljana, Lakići i Jeftići su ponovo zavijeni u crno: Ivan, Gvozdenov sin, Savin brat, poginuo je na Sremskom frontu a Sreten, sin Milivoja Jeftića, izgubio je život negde kod Brčkog. Obojica kao mobilisani pripadnici Narodnooslobodilačke vojske. Poginuli su pod petokrakom, pod kojom su bili i oni koji su im pobili njihove najmmilije.

Završavajući ovu tužnu priču o tragediji koja je, oktobra 1944. godine, zadesila selo Liplje, treba dodati i to da su ove četiri nesrećne kuće bile prve koje su osetile, pretrpele i istrpele, sve buduće terore koji snalazili bogatije i uglednije seoske porodice: agrarna reforma, prinudni otkup, konfiskacije, gladovanje, teranje na „dobrovoljni” rad, Zakon o zemljišnom maksimumu.

Zavijene u crno, odmah po dolasku partizana, kasnije terorisani i pljačkani, zaplašivani i obeležavani kao narodni neprijatelji, nisu smeli ni da pomisle da traže da

se povede neki sudski proces kojim bi se dokazalo da su pogubljene glave otišle sa ovog sveta nečijom namernom greškom.

Jedino su, mnogo godina kasnije, potomci Lakića dobili sudsku rehabilitaciju svojih. U tome su im pomogli i oni koji su ćutali ona sudbonosna tri oktobarska dana, od hapšenja do likvidacije.

Da li su ovim naknadnim gestom umirili svoju savest, to oni najbolje znaju i osećaju.

SPASIOCE PRED CEV

U Kačerskom selu Ivanovci za vreme okupacije uglavnom su vlast držali četnici. Oni su određivali ko će biti seoski četovođa, komandant sela, delovođa u seoskoj opštini. Sreća po selo što su obično na te položaje birali ugledne ljude, dobre domaćine. Jer od ove tri „funkcije” mnogo toga je zavisilo – dobro ili zlo.

Delovođa opštine Ivanovci – u kojoj su bila još tri sela:

Poljanice, Kozelj i Brančić – bio je Aleksandar Leka Stanojčić, seljak srednjih godina, malo veći kicoš, ali veoma bistar, pismen i dobroćudan čovek. Ceo taj posao morao je, po četničkom naređenju, za celo vreme, da radi besplatno. Imao je šestoro dece. Nikada nije bio aktivni četnik.

Komandant sela najduže je bio mlađi ugledni domaćin Milomir Savić. Milomir nije imao dece, u kući još supruga Nata i majka Selen. Bez oca je ostao u Prvom svetskom ratu, kada mu je bilo sedam godina.

Ako bi se u Ivanovcima izdvojila dva čoveka, kojima je u

vreme četnika bilo najteže, sigurno su to bili ova dvojica – Leka i Milomir. Ako četnicima treba bilo šta, traže da to obezbede njih dvojica. Srećom, kad je nekog trebalo batinati ili još gore – ubiti ponekad su pitali za mišljenje Leku i Milomira. A njih dvojica često rizikujući i svoje glave, garantovali su za svoje meštane da niko od njih nije saradnik komunista. I danas će svaki stariji čovek iz kačerskog kraja reći da su Leka i Milomir sačuvali žive glave komunističkim pomagačima iz Ivanovaca: Vojislavu Saviću, Milutinu Aćimoviću, Dobrivoju Bušiću – Belom, Ranku Pavloviću – Baganu, Sretenu Milosavljeviću i drugima.

Za Aćimovića i Bagana, kada su se iz partizana vratili kući, su garantovali da nisu otišli dobrovoljno nego da su ih, tobože, partizani mobilsali prisilno što je obojici spasilo glavu.

Sve ovo pamti i priča. najstariji čovek u Ivanovcima, deda Milovan Gajić. Iako ima devedeset dve godine, seća se svih detalja iz tog prokletog vremena, kada je Srbin Srbinu o glavi radio.

– Ko zna, šta bi sve bilo, na primer, sa familijom Milosavljevića, da nije bilo Milomira i Leke. Ali kad propadaše četnici, dođoše partizani, naši ivanovčani, kojima su ova dvojica čuvala glave, i sve zaboraviše. I ne samo oni. Partizanski prvoborac iz Poljanica, Milenko Milovanović – Brka je zahvaljujući Milomiru neki put jeo iz istog lonca iz koga i četnici. Četnici večeraju kod Milomira a Brka skriven na tavanu kod komšije Ljubisava Vesića. Mogao je Milomir da četnicima kaže samo tri reči i odoše glave – Milenku i Ljubisavu. Ali umesto četnika, Milomir je Ljubisavljevoj kući slao deo večere za skrivenog partizana. Sad se zna, ja sam to i tada znao, da je jednom prilikom Milenko Brka ležao bolestan u Kozelju, na Vrlaju, a da ga je Leka Stanojčić posetio i odneo teglu meda koju je poslao Milomir. Ko je drugi spasavao Milenkovu rodbinu, familiju i tazbinu sem komandanta sela Milomira i delovođe Leke!

– E, taj Brka je to sve zaboravio, kad je on ovde došao do vlasti. Tako i ovi iz sela. Ali kamo sreće da je ostalo samo na zaboravu, nisu teka i Milomir tražili neku nagradu za čovečnost.

Umesto zahvalnosti, optuže Leku i Milomira za tešku saradnju sa četnicima. A tih dana, septembra četrdeset četvrte, to je značilo glava sa ramena. Jedan dan stiže Slobodan Krstić – Uča sa svojim partizanima. Ja sam tada bio u Mesnom odboru i primetio sam da se Milomiru ne sprema dobro. Krišom pošaljem čoveka da mu javi da

se nekud skloni na par dana, dok ne počne da funkcioniše sudska vlast a ne ona vojna – partizanska.

Uča je bio iskusni partizanski lisac, pa je odredio mene da idemo kod Milomira, jer je doznao da smo, Milomir i ja, rođena braća po majci Seleni. Usput sam bio raspoložen, računao sam da me Milomir poslušao, da se sklonio. Ali, mi tamo, on kod kuće, čeka. Majci Seleni i ženi Nati je rekao da nije ništa kriv, da nema zbog čega da beži od svoje rođene kuće, iz svog rođenog sela, gde je samo dobra činio.

– Oterali su ga u Ljig, tamo je valjda tek bila osnovana čuvene Ozna. Četvrtog dana oteraju i Leku Stanojčića i istog dana sprovedu u Valjevo. U Valjevo je išla grupa iz ova četiri sela i Ljiga, oko šezdeset ljudi, da garantuje za Leku i Milomira da ništa nisu krivi, da nisu činili nikakva rđava dela, već naprotiv da su ljude spasavali. Ali nas tamo pitaju zašto nisu došli da to potvrde i oni koje su njih dvojica spasavali. A nisu hteli da idu, nijedan od onih koje sam pomenuo, ni ovi naši ni Milenko Brka. Bilo im je izgleda važno da se otarase Leke i Milomira, da bi mogli da dokazuju kako su u vreme okupacije bili nemilosrdno proganjani od strane četnika i da im niko od takozvane reakcije nije pomogao. U to vreme je bila dovoljna samo jedna istinita reč nekog od ovih, naročito Brke, pa da ih puste iz zatvora.

– Umesto toga, posle desetak dana, Milomira i Leke više nije bilo u valjevskom zatvoru. Nikada nismo saznali šta je bilo sa njima zašto su streljani, kako i gde, niti gde im je grob. Možda na Petom puku ili u Maljevačkim jarugama? Interesantno, prvu vest da su pobijeni čuli smo od jednog Ovdašnjeg Milosavljevića – Svetomira, ali mi u taj mah u to nismo mogli poverovati. Na žalost, bilo je istina i tu strašnu i tužnu vest saopštio nam je baš Milenko Brka. Zao čovek, želeo je da baš on bude taj koji će majci Seleni zadati bol. Došao je ovde u Ivanovce, u Mesni odbor, i poslao kurira – Nestora Bušića da lično dođe majka Seleni. Onda se okomio na mene: Izvadio beše pištolj i preti zašto sam u Belanovici pred vlastima pričao kako su Milomir i Leka znali da se on skriva o na tavanu Ljubisava Vesića, da ga nisu odali, i da je jeo iz istog lonca odakle i četnici. Sikće na mene a ja, tu pred ljudima kažem: „Ubij me, ali to je istina. I ne samo to; jednom sam tačno znao kada si bio na tavanu vodenice tvog strica, jer sam bio dole mleo žito. Da sam hteo, mogao sam da te otkrijem četnicima, pa da zajaziš potok! Jedva me ostavio na miru.

– Sećam se dobro, ulazi majka Jelena i staje ćutke pred astal za kojim sedi Brka. Tako joj je grubo saopštio, da joj je sin streljan kao narodni neprijatelj, da je to mogao da uradi samo mnogo zao čovek. Majka Seleni je prekrstila ruke i samo tiho rekla: „Hvala vam.”

– Čudni su ljudi, promenljivi, ili su uvek isti, samo se pretvaraju. Sećam se, kasnije, reči majke Seline: „Naša avlija je uvek bila puna ljudi, ali kad oteraše Milomira, nigde nikog.” – Pravili smo molbu maršalu Titu, da nam se saopšti šta je bilo sa Milomirom i Lekom. Stigao je zvaničan odgovor da u valjevskoj Ozni nema više nikakvih podataka o njima dvojici, da su zadnji put viđeni u Valjevu, da je svu dokumentaciju i spise iz Valjeva odnela Šesta Lička. Kao da je Šesta Lička vojska iz druge države!

– Ali nije im bilo dosta što su ubili Milomira nego u proleće četrdeset pete Sreski sud u Ljigu donese presudu da se Seleni Savić oduzima žito i stoka, jedan voćnjak od hektara i dve njive u Kačeru, sve pod obrazloženjem da je njen sin bio narodni neprijatelj. Pitaju zbor ko će od seljaka da uzme tu zemlju.

– Prvo se javiše baš ti Milosavljevići koje je pokojni Milomir sačuvavao. Kad ja rekoh da zemlju ne treba dati neradnicima i onima koji su i svoju prokockali, neki se trgoše i odustaše. Ostadoše Grozdan i Boško Vesić, uzeše voćnjak tamo do Dića. Kad

videsmo šta će da bude, majka Seleni će reći: „Vidi, Milovane, da uzme neko od naših Savića, uz njihovo je, biće ljudi pa će vratiti”. Predložim da ono resto, one dve njive, što su preostale, uzmu neki naši rođaci, velim godinu-dve, vratiće, biće valjda toliko zahvalni da nešto od roda daju Seleni i Nati. Sećam se Radojica Savić se zaplaka i ne htede da primi. Ne htede ni njegov sinovac Budimir. Njivu u Lugu uzeše Čedomir Savić i Dragomir Danojlić. Onu drugu u Kozeljici uzeše dva brata od strica, Savići – Bogosav i Branisav.

– Misliš da je neko od ovih dao nešto Seleni i Nati! Korpu šljiva, džak žita ili kola drva od onolikog drveća što je bilo oko vrzina! Jok, boga mi, ništa od toga! Evo, sada posle više od četrdeset godina, kad se zemlja vraća, ja sam ovako star pokušao preko ljudi da opomenem decu i unuke onih koje sam pomenuo da su uzeli tu zemlju, da bi bio red da je vrate Milomirovom nasledniku – posinku Ljubi.

Nema ništa od toga, čim su primili poruku, otrčali su brže-bolje te uzorali i zasejali na brzinu, samo da ne uđe pravi vlasnik i naslednik.

– Moj sinko, kako čoveku da veruješ? Svoji ljudi a tako. Onda taj Ranko Bagan. U vreme otkupa posebno kidisao na kuću pokojnog Milomira. Isto i Sreten Milosavljević. Došao u pretres kod Nate i Seline i uzeo sedlo. Ne državi, nego sebi. Posle ide po selu pa se hvali kako je od njega pendžetirao opanke. Zaboravili svog spasioca, stavili ga pred cev i još mu kuću pljačkaju.

– Bilo je to vreme kada se često prvo izvršavala kazna a posle se sudilo. Nekoliko godina kasnije, došao ovde jedan sudija iz Ljiga, neki Vuletić (poginuo od majdanskog kamena na ljiškom mostu), i priča kako se sudilo u Valjevu, kad su došli partizani. Veli: predsednik prekog suda bio bivši valjevski advokat Života Đermanović a ja član veća. Dođu partizani i donesu akt i podatke o čoveku koga treba osuditi na smrt. Sudimo po svršenom poslu, oni su ga pre toga već ubili i bacili negde u potok. Mi smo, pričao je Vuletić meni i pokojnom Aci geometru, morali da presudimo onako kako su od nas tražili partizanski komandanti i politički komesari. Da nismo tako i nas bi pojeo mrak, drugi bi pisali presude i onima kojima mi ne bi hteli, i nama.

Deda Milovan, dok govori, suzi očima, odahne ponekad, kao da sa sebe skida neki ogroman teret. Na kraju razgovora kaže:

– Od čoveka nema veće zveri! Što čovek može da uradi, to nijedna zver ne može!

PETORO ZA JEDNOG

Ako je tačno da je u Jugoslaviji zadnji rat bio građanski, onda je on u Popadiću selu smeštenom iznad banje Vrujci, preme Mionici, trajao duže nego u čitavoj Srbiji.

U ovaj kraj partizani su došli 11. septembra 1944. godine, a celih 267 dana kasnije – 5. juna 1945, „čisteći teren”, ubili su petoro ljudi bez suda – po kratkom postupku. Ne fermajući Oznu, i već uveliko uspostavljene sudove, Narodna milicija iz Gornje Toplice i Mionice, potpomognuta Narodnom odbranom, uzela je „pravdu” u svoje ruke i za jedan dan i noć likvidirala tri muškarca i dve žene: Dragišu Nikolića, Milovana Bojića i troje Mihailovića: Milomira, Jucu i Zorku.

Od svojih kuća odveli su ih, i pobili, pripadnici milicije, mahom njihovi poznanici i susedi iz Berkovaca, Komanica, Maljevića... Glave su im uzeli samo zato što su rod sa odmetnutim četnicima, ili jednostavno zato što su im takvu sudbinu odredile njihove komšije, koje su htele da „srede” svoje selo i „speru ljagu” da je Popadić „kraljevo i četničko” selo.

Milena Đurić, ćerka ubijene Zorke i sinovica Milomira i Juce, živi danas u Komanicama, i sa tugom se seća tragedije kuće Mihailovića u kojoj se rodila.

– Bila sam devojčica od 14 godina. Oca nisam zapamtila, umro je mlad, a u kući smo živele: petoro ženskinja i jedno muško dete; ja, baba Spasenija, moja majka Zorka, sestra Ljubinka, snaja Milena (moja imenjakinja) i njen sinčić od dve godine, moj bratić Draža. Stric Milomir i strina Juca sa troje muške dece živeli su u istoj avliji, ali u drugoj kući – odeljeni.

– Braća, Dragoljub i Radiša, krili su se od nove vlasti, po okolnim šumama i jarugama, kao odmetnuti četnici. Dragoljub je bio predratni podoficir i za vreme okupacije aktivan četnik, a mlađi Radiša u šumu je dospeo kao vojni begunac sa Sremskog fronta, na koji je bio upućen mobilizacijom u jesen 1944-te kada su došli partizani. Dragoljubova žena je bila Milena a sinčić Draža, a Radiša je od nas živio odvojeno sa ženom Borkom i troj dece: Boškom, Veljkom i Zlatom.

– Brata Dragoljuba je partizanska vojska uhvatila negde oko Ravne Gore, i baš na Svetog Savu, 1945-te, po snegu i mrazu, iz Ljiga, bosog, u čarapama, sprovela u valjevski zatvor. Na suđenju pred vojnim sudom u Valjevu nije moglo da mu se pripiše nijedno nedelo sem što je jednog mobilisanog četnika, Vlastimira Jovića, kome je bio pretpostavljeni, ošamario zato što je zaspao na straži. Osuđen je na smrt, ali je noć uoči streljanja provalio zatvor i pobegao. Tih dana je dezertirao i brat Radiša. Tada je u našem kraju bilo još dosta četnika iz okoline, najpoznatiji neki Boca iz Maljevića.

– Naša kuća, kao i svi Mihailovići, a skoro i celo selo Popadić, bilo je pod prismotrom i opsadom. Stalno nam je vojska i milicija bila za vratom; upadala u kuću, pretresala, saslušavala. Majku Zorku i strica Milomira su često terali u Mionicu u zatvor, držali po dva-tri dana. Neću da kažem krivo, govorili su da ih nisu tukli, samo što su ih terali da odaju gde se kriju Dragoljub i Radiša, da bi ih pohvatali. Ta partizanska vojska nas je i pljačkala – nosili su sve iz kuće. Živeli smo bedno i u stalnom strahu.

– Jedne noći, milicija, odavde iz Toplice, opkoli kuću Dragiše Mijailovića – „Krdže”, neko je bio javio da se tu skriva Dragoljub. U pucnjavi pogine Joksir Jovanović. Kasnije su ovi pričali da je poginuo od svojih – od milicionera – greškom, s leđa. Dragoljub Uspe da se izvuče a komunisti izvedu Krdžu tu istu noć i ubiju u obližnjem potoku.

– Krajem aprila, baš na Cveti, u jednoj poteri u Virovcima, brata Dragoljuba teško rane i uhvate.č Istu noć je umro u mioničkoj Ozni. To nam je javio jedan čovek u poverenju, i savetovao da ne smemo da kukamo, a kamoli da tražimo da ga doteramo i sahranimo; Ni do danas nismo doznali gde su mu kosti.

Tog proleća, 1945-te, potere za četnicima, po kolubarskim selima, trajale su neprekidno i žestoko. U jednom puškaranju, 4. juna, četnik Boca ubije milicionera Bogdana Nikolića iz Struganika.

Sutradan, odmah posle sahrane, milicija iz Gornje Toplice i Mionice, potpomognuta Narodnom odbranom, krenula je na selo Popadić, u pretres, poteru i odmazdu. Pošto je bio dan, u otvorenu akciju odmazde prvo je stupila Narodna odbrana u kojoj skoro i da nije bilo meštana.

Ni danas, posle 49 godina, niko ne može ni da pretpostavi zašto su vojnici upali u najsiromašniju kuću u Popadiću, svezali njenog domaćina Dragišu Nikolića, odvojili od supruge i troje male dece, i posle pola sata mučenja i prebijanja, ubili iznad kuće, na brdu „Kamalj”. Očevici tvrde da bi ga verovatno, odveli i dalje, ali od silnog kundačenja nije mogao da ide, bio je pao, pa su ga vojnici svukli sa puta, samo dva koraka, i dotukli metkom.

Onda je na red došla Juca Mihailović, koja je tog popodneva čuvala goveda u „Dolinama” zajedno sa sinovicom Milenom koja nastavlja priču:

– Vojnici su opkolili ceo kraj sela gde smo ja i strina čuvala stoku. Sećam se, dođoše do nas sa uperenim puškama i i mitraljezima, i pitaju strinu, gde su joj četnici?! Ona kaže da nema pojma a oni je svezaše i poteraše. Meni kažu da nikud ne mrdam. Bila sam se mnogo uplašila i čim se malo izmakoše, krenem trkom, i plačući, kući. Onda vojnici ospu paljbu na mene. Bože, kako je praštalo oko mene, kao žito. Plakala sam i vriskala i samo trčala, trčala, trčala...

– Majka Zorka je čula pucnjavu u „Drolinama”, istrčala preda me, pita sa strinu Jucu. Ispričam, a majka počne da kuka. Stric Milomir, Jucin muž, je bio tada kod kuće, pekao kreč. Baba Spasenija bila je u Rakarima kod ćerke Koviljke a moja starija sestra Ljubinka i snaja Milena, udovica pokojnog brata Dragoljuba, bile su otišle da praše kukuruze kod strica Milana, isto tamo u Rakare.

– Sećam se, počela padati neka kišica, i ona trojičica, moja braća od stričeva; Slavko, Radojko i Timotije, došli iz škole i suše odeću i obuću pored šporeta. Po selu se čuje poneki pucanj, niko ne sme da mrdne od kuće, da pita šta se dešava, kuda su oterali strinu Jucu?

– U neko crno doba noći, zaspali smo, majka i ja, a između nas dve bratić – mali Draža. Pred zoru nas probudi pucnjava u našem dvorištu. Ubili su nam kuće koje smo zvali „Cule”. Viču:

„Zorka, otvaraj! Otvaraj, da ne bacamo bombu!” Majka ne sme da otvori, ja vrištim od straha, držim se za nju, a oni osuše rafalom po zidu i prozorima. Onda mi majka kaže da legnem u krevet, pored malog Draže, i da se ne mičem, ma šta se dogodilo.

– Upadoše u kuću, čujem pitaju za Ljubinku i Milenu. Majka kaže da su zanoćile na kopanju. Onda pitaju, koja je sa Jucem čuvala krave. „Ova mala, što leži?”, kaže majka a oni viču: „Diži je, vodimo i nju!” Moli ih majka, veli da sam dete, da sam se prestravila od pucnjave i da ne mogu da ustanem.

– Taj strah, kada mi je život visio o koncu, nikada ne mogu da zaboravim. Čula sam majku kako moli: „Pustite me da kažem ovom detetu dve reči, i da se obučem!” Nisu joj dali, samo su vikali: „Izlazi, izlazi, ne treba da se oblačiš, nećeš daleko!” Odvedoše je. Sva sam pretrnula od straha, stisla sam ono dete uz mene, ne smem da

ustanem ni vrata da zatvorim. – Ne prođe dugo, učini mi se kao majčin jauk. Onda tišina, pa rafal. Plačem i drhćem, čekam da se vrate po mene i malog Dražu. Dočekam tako svanuće, izađem napolje, čudim se da nema strica Milomira kod krečane. Vrata na njihovoj kući otvorena. Noge mi klecaju od straha, uđem unutra, oni trojičica spavaju. Probudim ih, oni ništa ne znaju, obučem ih i odvedem u našu kuću. Sami, nas petoro dece, niko nema da nam dođe, a mi nikud ne smemo. Nema ni babe Spasenije, nema ni sestre Ljubinke, ni snajke Milene, niti da se vrati majka, strina i stric. Ja sam se jedna i pusta sve nadala da ih nisu pobili, da će se živi vratiti, banuti u avliju.

– Dodoše u neko doba Ljubinka i Milena, ja pričam šta se dogodilo, one počеше kukati. Ja idem za njima i molim ih da ne kukaju, velim, doći će pa i nas pobiti. Pred podne ode mali Timotije da traži ovce, ali se ubrzo vrati i kaže: „Video sam mamu i tatu, spavaju u Radivojevića šumi a malo više njih strina leži na leđima.” Udarismo u kuknjavu, deca vrište, iz komšiluka još niko ne dolazi, ne smeju. Sećam se još da smo ja i Ljubinka pale u nesvest kad smo videli mrtvu majku.

Da u nesreći ima i sreće govori i slučaj da to tragično veče nisu došle, sa kopanja, Ljubinka i Milena. Kažu da je plan bio, da i njih dve ubiju i da ostave samo petoro dece i babu Spaseniju.

Milena, udovica pokojnog Dragoljuba, živi ove 1991. u Popadiću, i seća se svega:

– Pala kišica i mi, rano, sžvečera, krenemo sa prašenja kukuruza, od strica Milana iz Rakara. Dođemo do u Krstiće a tetka Simka nam kaže: „Deco, tamo kod vaših kuća se danas čula pucnjava, ko zna šta se dešava, nemojte ići, noćite ovde kod nas u novoj kući!ž Poslušamo je i to nam spasi glave.

– Moja zaova Milena je zaboravila da ispriča, da to jutro, čim smo stigle kući, nismo ni mogle da tražimo svoje, koje su oterali, jer je išao neki čovek od kuće do kuće i naređivao da svi, sem deteta u kolevci, moramo na seoski zbor. Skupilo se celo selo a vojska oko nas sa uperenim cevima i mitraljezima. Tu sam doznala da su mi tu noć ubili oca Milovana Bojića. Stisla sam i usta i srce; čoveka mi ubili, oca mi ubili, još samo mene da ubiju, kud će dete od dve godine bez oca i majke. A tada još nismo znali da su i ono troje pobijeni. Činilo mi se da mi se ceo svet okreće u glavi, nisam imala pojma šta su komunisti pričali i pretili na zboru.

– Ja sam se grešna nadala, da će posle pogibije moga muža Dragoljuba, da nas ostave na miru. A mnogo smo prepatili od topličke i mioničke milicije, od naših ljudi odavde, dok je Dragoljub bio u šumi. Pretresaju, saslušavaju, vode svekrvu i strica u Oznu u Mionicu. Traže od majke da izda svoje sinove, od strica da izda sinovce i od mene da izdam muža i devera. Onda su nam pokupili sve iz kuće: brašno, mast, sir, kajmak, orahe, rakiju, čaršafe, jastuke, čilime, pokrivače, odneli su astal i dve stolice. O mojoj spremi i zaove Ljubinke i da ne govorim. Zadnji put, to kada su nam pokupili sve od reda, jedan od njih se povrati i pita me, ima li još obuće? Ja kažem: „Nema, sem ovi opanci na meni!” On viknu: „Skidaj!” Ja skinem i on odnese.

– Bilo je raznih provokacija i kušanja dok je još Dragoljub bio živ. Jednu noć, sećam se, lupa neko na vrata i zove svekrvu Zorku po imenu. Otvori ona, kad upade čovek unutra, sa kokardom na čelu. Izvadi pismo iz cokula sa pečatom Draže Mihailovića. U pismu, kao, Draža traži da se sastane sa našim Dragoljubom. Mi kažemo da ne znamo gde se Dragoljub nalazi, a on će, kao, brižno:

„Joj, majko i sestro, šta da kažem Draži, ne smem mu na oči izaći, dok ne nađem Dragoljuba!” A nije imao pojma da sam ga prepoznala, bio je to neki Milan Stefanović iz Vrtiglave, partizan. Sutradan vidimo, oko kuće, po snegu, mnogo tragova, sve pulije do pulije od vojničkih cokula, kuća bila opkoljena.

– Jednom, odmah pošto je poginuo Dragoljub, upadoše u voćnjak da hvataju svinje. Svekrva Zorka ide po dvorištu i kuka a jedan od njih, neki Aca Aćimović iz Ključa, dere se: „A, kukaš za sinom, kukaš?”

Ni danas, posle 46 godina od tragedije, niko od nastradale kuće Mihailovića od plača i tuge ne može, i ne želi, da priča o sahrani Zorke, Juce i Milomira. Jedino Draginja Mihailović, iz bliže familije ubijenih, hoće o tome da govori detaljnije:

– Mnogo smo prepatili i zla svojim očima videli. Meni su partizanski vojnici, po nagovoru ovih naših odavde, gurali cev u usta i pitali koga krijem na tavanu i u kačari. Noću su nam pucali po prozorima, pa smo često spavali pod klupama.

– Jadnu Jucu su, pre nego što su je streljali, mnogo mučili. Živu su je sekli. Kad smo je našli, levi obraz i mišica od leve ruke su joj bili skroz isečeni i isparani nožem. Saznalo se kasnije, da su sa vezanom Jucom došli po Milomira, i tek pošto su njih pobili, došli su po Zorku. Proveli su je pored ovo dvoje mrtvih, pa je Zorka tada zakukala iz sveg glasa a jedan od ovih naših joj je rekao: „Ajđ, ajđ, ne deri se, nećeš ni ti daleko!”

Kasnije je jedan od tih što su ih pobili pričao: „Sekli smo Jucu, nije htela da prizna gde se krije Boca iz Maljevića i dever joj Radiša!”

– Gledali smo, tužni, onako pobijene, i isečenu Jucu, a nismo smeli kukati, tako je bilo naređeno. Iz Mesnog odbora u Popadiću naredili su da mrtve moramo sahraniti tamo gde su i streljani, ne smemo ih oblačiti, niti stavljati u sanduk, ne smemo dovoditi popa da ih opoji, niti kukati.

Kosana Bojić je napunila 95 godina i pola od tih godina je provela kao udovica ubijenog Milovana Bojića. Milovana su često odvodili u Mionicu u zatvor i tražili da prizna gde mu se krije njegov zet, Dragoljub Mihailović. Nisu prestali da ga odvođe ni posle Dragoljubive pogibije.

Baka Kosana priča:

– Došli su kao i uvek u sred noći, njih trojica. Dvojicu smo poznavali, obadva su odavde iz Berkovaca – jedan od Ignjatovića, drugi od Radovanovića, još su živi. Predosećala sam šta mu se sprema čim ne daju da se obuče. Milovanova majka, jedna svekrva Mileva, pita: „Kuda ga vodite, kad je juče došao iz zatvora!?” Povedoše ga prema potoku a ja tužna vidim zlo, kažem: „Kuda ćete kroz to trnje, zašto ne idete putem!?” Jedan se okrene i veli: „Idi natrag, idi, da i ti ne bi dobila svojel!” Ne prođe dugo, začuše se rafali kao da streljaju vod vojske a ne jednog čoveka. Ne smemo nikud da mrdnemo, sve se opet nadamo da možda nije ubijen, velimo, naši ljudi ga odveli.

– Ujutru, ćerka Milovina, bila dete od 12 godina, i našla mrtvog oca u rečici „Kopljanici”, sav isečen rafalima.

Jadno dete kako mu je bilo kad je ugledalo mrvog roditelja, onakog.

– Svekar Milorad i sin Momčilo, imao je tada 15 godina, upregnu volove i odu te doteraju ubijenog Milovana, sutradan da bude sabrana. Ali dođe milicija, kažu da će i nas sve pobiti ako čuju da kukamo, i oteraše nas sve na zbor, gde su govorili kako su tu noć kažnjeni zlikovci i neprijatelji naroda i da to neće biti kraj ukoliko Popadićani i dalje budu čuvali četnike.

– Koliko su bili zlikovci, naterali su nas da mrtvog Milovana, vratimo u potok i zakopamo tamo gde je i ubijen, bez sanduka i popa. Posle Tri dana smo, krijući, doveli popa Radoslava iz Ribnice te ga opojao a tek nakon 15 godina smo ga otkopali, stavili u sanduk i sahranili u groblju.

Samo dva dana posle likvidacije Dragiše Nikolića, Milovana Bojića, Milomira, Juce i Zorke Mihailović, milicija i Narodna odbrana su rešili da ne izlaze iz Popadića,

da se tu nastane na duže. Gde bi nego u najveću kuću u selu – iz koje su ubili troje. Došli su a Mihailovićima naredili da idu kuda znaju.

Milena, ćerka ubijene Zorke, priča:

– Baba Spasenija je otišla kod ćerke Koviljke u Rakare. Ja, sestra Ljubinka, snaja Milena i njen sinčić Draža odemo kod strica Tihomira Mihailovića, trgovca, u Gornju Toplicu, a ona trojičica: Slavko, Radojko i Timotije, odu sirotani kod strica Milana u Rakare. Uzeli su nam, tada, i deset hektara zemlje, vele, „po krivici”.

– Iduće godine, 1946-te, u jednom bunkeru u Paležnici ubili su mi i drugog brata, Radišu. Ko zna, možda ga je ubio i neki od onih koji su stanovali u našoj kući?

– Pune tri godine smo živeli rastureni kod drugih. Ljubinka se i udala od strica Milana.

Snajka Milena, sa malim Dražom, se vrati u Bojiće, majci Kosani, ostanem samo ja kod strica.

– Kad je, 1948-me, milicija napustila našu kuću, dođe kod mene baba Spasenija i kaže: „Hoćeš li ti, Milena, da uzmemo onu trojicu i da se zajedno vratimo našim kućama, nek nam se puši odžak? I uradimo tako, vratimo se nas dve, i ona trojica sirotana; Slavko, Radojko i Timotije, nas petoro kao jedna kuća.

– Kad je odlazila, milicija je, skoro sve polupala, pa smo mi, prozor po prozor, vrata po vrata, stavljali staklo, bogami i hartiju i nekako, kako-tako, doveli kuću u red, da se dimi iz našeg odžaka, da se ne zapusti. Baba Spasenija, ona je bila strina moga pokojnog oca Jezdimira, bila je mnogo dobra, pametna i sposobna žena. Meni i onoj trojici bila je i otac i majka, i domaćin, i sve.

Iduće godine, 1949-te, iz obnovljene kuće Mihailovića udala se Milena. Iste godine umrla je i baba Spasenija, pa su ona trojica ponovo ostali sami. Ali najstarijem, Slavku, bilo je već 17 godina, pa se oženi Jelikom, nešto starijom od sebe.

I iza ubijenog Radiše Mihailovića ostalo je, danas već skućene, dece. Posle mnogo teških, i u siromaštvu mučnih godina, skućila su se deca ubijenog siromaha Dragiše Nikolića.

Priča opominje da je pre pola veka u Kolubarskom selu Popadić, vladalo nasilje, da su komšije pucale na komšije.

Za kraj ove tragične priče neka dođe reč jednog starog čike, (vele da nije bio ni na jednoj strani) koji kaže:

– Glave su letele, govorili su, zato što je selo Popadić, kao, bilo za kralja i četnike. A evo, posle toliko godina, nije postalo ni komunističko. Sreća da vreme leči sve, pa nije postalo, i ostalo, osvetničko.

TRI METKA U NEVINOG

Stepojevac je za vreme okupacije važio više za četničko nego za partizansko mesto. O tim vremenima, kada je glava mogla da odleti za tren oka, danas posle četrdeset šest godina, razgovarajući sa meštanima koji to pamte, dolazi se do zaključka: Stepojevčani su dosta međusobno rodbinski i prijateljski povezani, pa su jedni druge čuvali i spasavali. Bilo je dovoljno da neko, ako je javno voleo i pomagao četnike, garantuje četničkom komadantu da izvesni nije komunista (i ako jeste), pa da mu ne fali ni dlaka sa glave. Komunistički jataci su to pamteli, pa istim aršinom vraćali, kasnije, kada su oni uzeli vlast.

Ipak, neke glave su pale a da se niko za njih nije zauzeo, ili možda nije dovoljno, i na vreme. Poravnavanje računa je trajalo još dugo – čitavu godinu dana od dolaska partizana, sve do kraja hiljadu devetsto četrdeset i pete godine.

U noći između osamnaestog i devetnaestog juna četrdeset pete u rečici Beljanica ubijen je Svetislav Srećković. Svetislav je imao pedeset tri godine, bio je solunski ratnik, između dva rata dvorski žandarm, za vreme okupacije držao kafanu u Stepojevcu. Kao bivšeg kraljevskog žandarma, četnici su ga uzimali za člana nekog svog odbora, a jedno vreme je bio i civilni komandant mesta – Stepojevca.

Danas, skoro posle pola veka, svi u Stepojevcu se slažu u jednom: da je Svetislav imao bilo kakvih nedela na duši, one jeseni, 1944-te, kada su došli partizani, bio bi, kao i mnogi „krivi i pravi”, bez suđenja ubijen na Umci i bačen u Savu. Ali za dve nedelje koje je proveo u Ozni na Umci, nije mu se mogla naći nijedna krivica, pa je pušten kući, gde je nastavio da radi sa kafanom, sve do pogibije.

Svetislavljeva kćerka Nada priča:

– Na Umci ga je spasila Lula Petrović, ćerka ubijenog komunista Dragomira Petrovića, koja je znala da moj pokojni otac nije nizašta kriv, a kamoli za smrt nekog komunističkog jataka, već, naprotiv, mnoge je spašavao.

– Ali pošto se rat završio, sve se smirilo, posle osam meseci dušmanski ga ubi niko drugi nego Lulin brat od strica, Milan Petrović – zvani Kačmin. A sve zbog toga što je bio ubeđen da je Svetislav kriv što su njegovog oca Ljubu streljali četnici.

– Sećam se kada su oca odveli. Taman smo zstvorili kafanu i plegali: otac, majka Leposava, sestra Desanka i ja – devojčica od petnaest godina. Kucali su tiho, kao da neko nešto hoće najobičnije. Otac je ćutke izašao, u košulji i pantalonama, bos. Čuli smo nekoliko tihih nerazgovetnih reči pred kućom i ništa više. Vrata su ostala otvorena, niko nije ulazio unutra, nastupila je tišina i strah. Nas tri nismo smele da mrdnemo do svanuća.

– Dva dana smo očekivali da nam neko javi gde je otac oteran. Mislili smo da je u zatvoru. Ali trećeg dana našla ga mrtvog u potoku Kosana Stevanović. Kosana je pričala da je krava otišla ne rećicu da pije vode, vratila se, došla kod nje, počela rikati, nije htela više ds pase, bila je sva uznemirena. Kosana je otišla na rećicu i našla jadnog Svetislava. Ubijen je sa tri metka: u usta, u srce i stomak. Bio je sav isprebijan, bose noge pune trnja, ko zna kuda su ga sve vodili dok ga nisu ubili. Više glave su mu u zemlju zaboli krstić od prutova i na njega stavili šešir. Sve je prijavljeno miliciji ali, koliko ja znam, nikakva istraga nije vođena, niti je ko nas saslušavao.

– Znam zasigurno da je Lula Petrović pitala svog brata od strica Milana „Kačmina”, zašto je ubio Svetislava i da je on rekao, da to nju nije briga.

– Kafanu smo morale zatvoriti i dugo godina posle toga nas tri smo tugovale i živele kao tri mučenice.

Čovek, za koga većina u Stepojevcu misli, i tvrdi, da je ubio Svetislava Srećkovića, Milan Petrović – Kačmin, umro je prošle godine – osamdeset osme. Devedesetogodišnji Draga Kuzmanović, koji je jedno vreme bio četniki komandant sela, kaže:

– Svetislav je bio duša od čoveka. Džabe izgubi glavu, kao što bi i ja, da se nisam čuvao, i po noći se: krio od tih osvetnika. Istu noć kad su ubili Svetislava, dolazili su i po mene, ali ja sam, po običaju, bio daleko od kuće.

Vladislav – Vlada Ranković, njegova supruga Ljubinka, partizanski saradnici i jataci iz vremena okupacije, tvrde: Ako je Kačmin ubio Svetislava, onda je to greška. Vlada priča:

– Svetislav je bio dobar i pošten čovek. Njega četnici nisu pitali hoće li ili neće da bude u njihovom odboru ili komandant sela, morao je i kvit. Ja mislim da je on sve učinio da Kačminov otac Ljuba ne bude streljan od četnika. Ali verovatno je onaj koji je pružio prst na Ljubu, bio veća zverka od Svetislava. Ipak, meni je Kačmin stalno govorio da je ubistvo njegovog oca „Svetisavljevo maslo”. Vladina supruga Ljubinka se priseća da je njihov komšija, bivši četnik Nikodin Lukić, prošle godine, pred smrt, „odahnuo” i rekao, da je Milan Kačmin džabe ubio Svetislava jer njegovog oca Ljubu nije streljao Svetislav nego Anđelko mesar, četnik, tamo u Velikom Borku, uz jedan koš.

– Svetislav je i mene jednom spasao da mi četnici ne udare dvadeset pet batina. Njega su, kao komandanta sela pitali i on je mogao da presudi, da biju ili ne biju. – kaže Vlada. – Što se tiče Kačmina, prosto me čudi da je on ubio Svetislava. Kačmin je uvek bio tih i povučen, prosto zatvoren čovek. Mada je govorio da je on to uradio sam, ne mogu da verujem, nije ni Svetislav bio jagnje, pa da poslušno ide na klanje. Ako je to uradio Milan Kačmin, to mora da je uradio još sa nekim i pitanje je koliko je u tome njegova krivica, možda je neko vršio pritisak na njega, da on to uradi, tobože osveti oca. Jer, zanimljivo je da niko nije vršio ozbiljnu istragu oko Svetisavljevog ubistva.

I ako većina Stepojevčana i dan danas misli, i tvrdi, da je Kačmin ubio Svetislava, to nikada nije dokazano (istina nije ni dokazivano) a i sam, navodni ubica – Milan je to do svoje smrti negirao. Njegova supruga, udovica Radmila, sa puno zbuđenja i tuge priča:

– Moj Milan nikog nije ubio. Meni bi to rekao, bar pred smrt. Kad je umirao, bog da mu dušu prosti, vidim hoće da ispusti dušu pa ga pitam: „Deda, vidim da ti je teško, reci mi za Svetislava”, a on će meni, jedva, polako: „Rajo, nemoj da me pitaš, ja nisam to uradio, džaba su me nabedili.”

– A bio je nesrećan čovek. Odmah posle dolaska partizana uzmu ga u KNOJ. Tamo negde iza Kragujevca, kod Sabante, prevrne se kamion i Milanu pukne kičma i srce mu strada od straha. Bio je u gipsu više od pola godine, do proleća četres pete. Do smrti je bio stalno bolešljiv, ćutljiv i tužan. A kako i ne bi. Stalno mi je govorio da nikako ne može da zaboravi sliku pred očima, kada je, pod hrastom u dvorištu, bilo šest mrtvačkih sanduka njegove braće i rođaka, stradalih od četničke ruke.

– Ja sam Milanu verovala da on ne bi mogao da ubije čoveka. On nije mogao prase i kokoš da zakolje, čim vidi krv pada u nesvest.

Pre nego što je umro, dao je sinu Aci amanet, da se ne meša u politiku i sin, hvala bogu, sluša, radi i gleda svoja posla. A tako i treba. Sve se menja, samo nebo i zemlja ostaju isti.

STRADANJE LAZIĆA

Crveni metak nije mimoišao ni selo Bošnjanović, maleno selo nedaleko od Ljiga, čak ga je „okrznuo” dva puta. Oba puta glave su pogubili Lazići, njih petoro.

Partizani su u ovaj kraj došli septembra 1994. godine. Ubrzo su uspostavili vlast i počeli „čišćenje terena”. Na listi za likvidaciju našao se i Dragojle – Draga Lazić koji je za vreme okupacije u selu bio četovođa. Od kuće je oteran krajem septembra 1944. a da se ni dan danas ne zna njegov grob. Da li ga je pojeo mrak na Petom puku u Valjevu, ili u Maljevačkim jarugama, to je tajna jer nikakvih sudskih dokumenata nema, a suđenja nije ni bilo.

Ali taman su Lazići skinuli crni barjak i marame za Dragom, krajem novembra 1945. godine, kad eto ti opet nesreće.

Milašin Lazić, 70-godišnjak, priča:

– Bio sam u vojsci u Bačini pored Varvarina. Negde pred sam Božić, 1946-te, dobijem pismo od kuće. Otvorim, u njemu slika moje ćerkice Milice, imala je četiri godine. Pozadi slike piše: „Neka te i ova slika blaži na svakom koraku.” Prvo što sam pomislio bilo je da je dete umrlo i to me toliko pogodi, padnem u nesvest.

– Kad su me osvestili vojnici oko mene, komandir drži pismo i pita me: „Gde ti je otac?” Odgovorim da je umro još 1938. godine. Onda me pita kakav su mi rod Srećko, Milosava, Radivoje i Jezdimir, a ja velim da mi je Srećko – rođeni brat, Milosava – snaja (Srećkova supruga), a Radivoje i Jezdimir – braća od stričeva. Komandir malo počuta, pa kaže: „Ovde u pismu piše, za njih četvoro, da su odneli vodu tvom ocu.”

– Bilo mi je jasno da im se nešto strašno dogodilo, a čim su ovako napisali, znao sam da su pobijeni, ali nisam mogao slutiti zašto.

– Dobijem odmah 15 dana odsustva. Krenem vozom i samo mislim zašto li ih pobiše. U Bošnjanoviće sam stigao po noći. Na našoj kući vije se crni barjak. Na prozorima ponjave, tišina kao da su svi mrtvi. Lupam, niko se ne odaziva. Lupam ponovo, noge me ne drže, hoću da padnem, čujem majku kako tiho pita ko je. Ne poznaje mi glas, ne sme da otvori. Odem kod strica Jovana, probudim ga, pa sa njim ovamo. Tuga neviđena. Njih devetoro mi se obesilo oko vrata, vrište. Majka Bosiljka, supruga, Gospava, moje dvoje dece i petoro Srećkovih i Milosavinih siročadi. Njihova Nadežda je imala 18 godina, Zorka – 17, Milena – 14, Svetomir – 11 i Branislav – 8. Dušmani, kako se bar na decu ne sažališe – kaže Milašin i grca od plača.

Prošlo je od stradanja Lazića punih 49 godina, ali tuga i plač obuzimaju sirotu Nadeždu i Milenu koje su udate tu u selo. Milena kaže da i dan danas kad vidi vojnika, drhće kao prut. Seća se tog tragičnog 19. novembra 1945. godine.

– Bilo je posle podne kad u avliju banuše vojnici, pitaju oca Srećka: „Gde ti je žena?” Otac veli da je u sobi – šije na mašini. Uperiše puške u oca, posle i u majku. Počeše da ih vežu. Plače jedna majka Milosava, mi deca vrištimo a baba Bosiljka nas vuče i sklanja. Bilo je hladno vreme, pa je baba uzela šal i stigla ih usput, tamo kod čikine kuće gde su vezali čiku Jezdimira i Radivoja. Kad joj je baba vezala šal, majka je plakala i poslednje što je rekla babi Bosiljki bilo je: „Majo, čuvaj mi decu!”

Vojnici koji su ih oterali nikom nisu rekli zašto su ih povelili, sem da ih, navodno, teraju u Mionicu, gde je bilo sedište Kolubarskog sreza. Bilo je to 14 meseci nakon dolaska partizana, pa su Lazići računali da će ih prvo u Oznu, tamo im reći zašto su uhapšeni, pa na sud, ako treba.

Rođeni brat Radivojev, Stevan, koji je tih nesrećnih dana već hodao sa drvenom nogom (ranjen na Sremskom frontu), priča:

– Sutradan, pošto su ovo četvoro oterali, otac Bogdan, Srećkova majka Bosiljka i Jezdimirov brat. Vojislav, krenu u Mionicu. Tamo u Ozni im nisu hteli ništa reći sem da su „možda, oterani u Valjevo”. Vrate se kući i dogovorimo se da sutradan rano ujutro idemo po šumama i jarugama, da ih tražimo.

– Ujutru, baš na Svetog Arandela, začu se kuknjava iz Đorđevića šume. Našli su Jezdimira, Srećka i Milosavu na jednom mestu a Radivoja malo dalje, na jednom panju. Pored njega nađena je motka a veselom Radivoju ostao je samo jedan obraz i jedno uvo. Mitraljez mu je iz blizine odneo pola glave a i sav je bio u modricama. Kada smo ga sahranjivali ono pola glave smo mu napravili od vune, pa je pop Bogoljub govorio: „Ovo ljudi još nisam video!” I ono troje su bili tučeni motkama. Jezdimiru je rafal razneo lobanju a Srećku su pucali baš u srce, beše mu odvaljena plečka. Jadna Milosava je izgleda bila najviše mučena. Nađena je sa isečenim dojkama.

Zašto je ovo četvoro Lazića, posle više od godinu dana od dolaska partizana, bez suda i tako svirepo, ubijeno? Ako nisu bili simpatizeri komunista, ne može im se reći da su bili aktivni četnici. Srećko je te godine, u maju, došao iz zarobljeništva u kome je proveo celo vreme rata. Bio se sav posvetio kući i deci. Njegova kći Nadežda, kojoj je tada bilo 18 godina, kaže: „Što mi je bilo života, bilo mi je i to od Spasovdana do Arandelovdana, od kada je otac došao iz ropstva, pa do pogibije.”

Cela okolina zna, i to nije tajna, da su četiri glave Lazića otišle za glavu Selimira Pavlovića, koji je samo dva dana ranije izgubio život. Selimir je sin Momira i Rose Pavlović muž Kovine koji su za vreme rata pomagali partizane. Selimir je u maju 1945. došao iz zarobljeništva i odmah se uključio u novu vlast kao seoski aktivista. Imao je i pušku.

Tog 17. novembra kuća Momira Pavlovića je napadnuta usred noći od strane naoružanih ljudi. Tukli su Momira i Rosu i tražili da im daju Selimirove stvari donete iz zarobljeništva. Selimir je čuo gužvu i iz druge kuće sa puškom pošao roditeljima u pomoć, ali je smrtno ranjen od jednog napadača, koji je u dvorištu čuvao stražu.

Sutradan je vojska (narodna odbrana) došla na lice mesta. U selu je nastao muk. Od usta do usta prenosilo se šapatom da je Momir pričao kako je u napadačima prepoznao moravačke četnike: Isaila Marjanovića, Branislava Nedeljkovića, Svetislava Petrovića, Milisava Mitrovića i Dušana Milovanovića. Najstariji među njima, Isailo, bio je rođeni brat, dva dana kasnije ubijene, Milosave Lazić.

Na Selimirovoj sahrani aktivisti i prisutni vojnici nisu krili, glasno su govorili da će se ubrzo osvetiti. I dan danas u Bošnjanoviću kažu da je tada istragu vodio sud, ne bi se tragedija završila ovako.

Neki, čak, dovode u sumnju da su Selimira ubili četnici. Ima druga verzija, veoma raširena među nekim meštanima Bošnjanovića: Selimir je, po tim pričama, dolazeći iz zarobljeništva poharao u vozu neke svoje drugove rodnom iz okoline Čačka. Kažu, dok su oni spavali, Selimir je sišao u Latkoviću i poskidao i njihove stvari: engleske cokule i odelo, u kojima su tih dana dolazili povratnici iz zarobljeništva. Po toj priči, pokradeni su došli po svoje, i ko zna da li bi ubili bilo koga da Selimir nije izleteo u pomoć ocu, naoružan puškom.

Oni koji su skloni toj verziji događaja tvrde da nijedan povratnik iz zarobljeništva nije doneo toliko stvari kao Selimir. Od pomenutih pet četnika ništa se nije moglo doznati jer nisu uhvaćeni, već su kasnije, jedan po jedan, likvidirani u borbi sa pripadnicima Ozne i KNOJ-a. Ako je tačna verzija da su Selimira Pavlovića

ubili moravački četnici, onda je to njima bilo prvo ubistvo, jer su tada, u tih prvih godinu i po dana od dolaska partizana, bili ustvari obični dezertteri i odmetnici koji su izbegavali sukobe sa vlašću i vojskom. Ali, i toj verziji, neke činjenice, ako im je verovati, govore, da su Lazići, izgleda, nevino pogubili živote, jer zna se da je četnik Isailo Marjanović izbegavao da boravi u Bošnjaniću, znajući da mu je kuća sestre Milosave i Srećka pod prismotrom, a i da im sačuva glavu koja je tih dana imala cenu običnih vojničkih cokula.

Tome u prilog govore dva detalja: pokojni Tihomir Obradović iz Liplja, koji je ponekad branio i čuvao odmetnute četnike, pred smrt je pričao da Isailo uopšte nije učestvovao u ubistvu Selimira Pavlovića. To mu je, navodno, govorio Isailov kolega Branislav Nedeljković. Da li su oni, bez Isaila, ubili Selimira, nisu rekli, ili to Tihomir, pred svoju smrt, nije otkrio.

Da Isailo Marjanović tu noć, kad je ubijen Selimir, nije bio u Bošnjaniću, tvrdio je kasnije i Milorad – Muca Radojević iz Brančića, kazivanjem da je tada bio kod njega u kući.

Da su u to vreme cokule i odelo bile velika stvar govori i činjenica da ni Narodna odbrana, po tom pitanju, nije bila neka naročita „cvečka”.

Srećkova kći Nadežda priča:

– Posle nekoliko dana, od kada su nam ubili oca, majku i stričeve, upadoše u avliju tri vojnika i pitaju jesam li ja najstarija kćer Srećka i Milosave. Sva sam pretrnula od straha, mislila sam da će i mene tada odvesti u potok i ubiti. Tražili su od mene da im pokažem sve stvari ostale od oca. Pokupili su i odneli: cokule, košulje, šalčić, džemper, koji smo bili oprali od krvi.

U Bošnjaniću živi Miodrag Jovanović sa suprugom Natom. Primaju tzv. boračke penzije, priznato im je aktivno učešće u narodnooslobodilačkom pokretu od pre 9. septembra 1943. godine.

Obadvoje dosta znaju o tragičnim događajima, ali ne žele mnogo da govore a naročito da se opredeljuju za neku od verzija svega što se tih dana događalo. Miodrag pristaje da govori samo, kako kaže, o onome u šta je siguran i što je lično video i doživeo.

– Ja sam Selimiru rođeni kum, ja sam ge krstio. Njegova supruga Kovine mi je kasnije pričala da je u noćnom napadu prepoznala Milosavinog brata, četnika Isaila. Drugi tvrde, da su Lazići pobijeni samo zato da bi se sprala ljaga sa Selimira Pavlovića, što je pokrao svoje drugove iz zarobljeništva.

– Jedno je sigurno i to treba reći iskreno: Lazići su bili dobri ljudi, normalni seljaci i seoski domaćini. U četnike su ih terali silom, mobilizacijom, kao druge, ono po 15 dana, kao i mene. Ja sam bio u četnicima ukupno tri meseca. Taj Draga Lazić, što su ga partizani likvidirali odmah po dolasku, s jeseni 1944-te, bio je u selu četovođa, tačnije četnički sluga. Morao je da određuje ko će i koliko da nahrani četnika za vreme okupacije a to niko nije smeo da odbije, ode glava.

– Iako je znao ko sve u Bošnjaniću sarađuje sa komunistima, pokojni Draga nikoga nije prokazao, i upro prstom, nego ih je branio i za njih, ček, garantovao. Sećam se, jednom je zbog toga, i ako četovođa, dobio 25 batina od četničkog komandanta, čuvenog Garagana.

– Batine je Draga Lazić dobio pred skupljenim narodom, jer tako su hteli neki četnici, i Garagan mu je posle batinanja javno rekao pred svima: „Samo ti čuvaj komuniste, doći će oni tebi glave!” Kao da je slutio, oca mu četničkog.

– Jednom je taj Garagan hteo da smeni Dragu sa mesta seoskog četovođe, ali seljaci ne dadoše. Srećom Garagan to prihvati sa napomenom: „Kad je vama dobar,

dobar je i meni!” Kažem, tu sam imao sreću jer sam doznao da je hteo da smeni Dragu i postavi mene. Pravo je da kažem da mi je Draga spasao glavu. On je posigurno znao da ja sarađujem sa partizanima, pa on pred kraj rata dođe kod mene i kaže: „Miodraže, ovog puta se klupče odmotalo, pa se skloni!”

– Odem u četnike i oslobođenje me zatekne čak na bugarskoj granici. A da nije bilo Drage da me upozori, sto posto bi me četnici likvidirali pri kraju rata.

– Ja sam u vreme tih strašnih događaja, kada je ubijen kum Selimir i pobijeni Lazići, bio predsednik Mesnog narodnog odbora u Bošnjaniću. Verujte mi da mene niko nije pitao na koga sumnjam da je ubio Selimira! Nije valjda ni bilo potrebe jer je među pripadnicima Narodne odbrane bilo dosta naših ljudi odavde i kao boraca i kao funkcionera. Da je bilo malo više strpljenja i pameti, ne bi danas Srećkov sin Branislav govorio: Eh, što mi ne ostaviše bar jednog roditelja, nego pobiše oboje!”

– Bilo je to vreme kada je tako malo trebalo da čoveku odleti glava. Četvoro ljudi je izgubilo glavu, možda samo zbog vojničkih cokula i engleske bluze. U vreme pogibije Draga Lazić je imao 47 godina, Srećko i Milosava po 42, Jezdimir i Radivoje po 38. I Selimir Pavlović je bio u najboljim godinama.

PUCANJ U KRSTONOŠE

Godine hiljadu devet stotina devedeset prve, na Svete Trojice, u selu Bačevac kod Barajeva, ponovo su išle krstonoše. A pre toga nisu išle tačno četrdeset i četiri godine – od 1947, kada su prekinute u krvi.

Te teške godine, na očigled nekoliko stotina meštana koji su prvi dan Svetih Trojica pobožno obilazili seoske zapise, noseći crkveni barjak, ubijen je Ljubomir – Ljuba Mihailović zvani „Madžarević”. Ubio ga je jedan od komunističkih aktivista koji su doneli odluku da u Bačevcu rasture krstonoše za inat Bogu i narodu:

Ubice su posle bile tužioci i svedoci, pa su sve one, koji su tog tragičnog dana bili na strani Boga (i ubijenog Ljube), poterali na robiju.

Jedan od njih, Milivoje Marković, imao je tada dvadeset tri godine i tek je bio došao iz vojske u kojoj je proveo tri godine, sve od odlaska na Sremski front. Seća se svega, priča:

– Naše selo Bačevac je u političkom pogledu, bilo nekako u ravnoteži – pola je bilo naklonjeno komunistima a pola takozvana „reakcija”. Komunisti su držali svu vlast u selu a nama ostalima bilo je samo da radimo, da predajemo državi nemoguće obaveze i da se molimo Bogu. Ali kad prodoše dve-tri godine od rata, kada se još više osiliše, rešiše da nam ukinu i Boga. Seoski komunisti iz Bačevca potpomognuti aktivistima iz susednih sela, naročito iz Velikog Borka, održali su partijski sastanak u subotu uveče, u oči Duhova i doneli odluku da nam na silu rasture krstonoše.

– Rano izjutra, u nedelju, iskupimo se pred crkvom. Bilo nas je oko pet stotina duša, pretežno mladih, đaka i dece, da sa sveštenikom, tri crkvena barjaka, krstovima i ikonama, obiđemo selo i da kod tradicionalnih zapisa održimo molitvu za zdravlje, za rodnu godinu, da ne bude leda. Dok smo mi pred crkvom obavljali molitvu i formirali povorku, primetili smo okolo nekoliko komunističkih aktivista. Niko nam tada nije rekao da se krstonoše ne smeju održavati i mi smo, ništa ne sluteći, krenuli ka prvom zapisu. Napred crkveni barjak u rukama Ljube Mihailovića a pored njega Ljubivoje Blagojević, da se menjaju. Na desetinu koraka u povorci drugi barjak, pa treći, koji sam ja nosio. Svih nas šestorica, koje je pop odredio i odabrao da nosimo barjake, bili smo skoro demobilisani vojnici – borci sa Sremskog fronta.

– Provokacije su počele već posle polaska od prvog zapisa. Milivoje Ivanović, partijaš (došao iz zarobljeništva u Nemačkoj) seo je na motocikl sa svojim zetom Lazom Pandurevićem, i počeli su da nas obleću, onu povorku, sa obadve strane, dižući prašinu i plašeći žene i decu. Ostali smo mirni, računali smo da će se sve na tome i završiti, nismo ni smeli da im se nešto zameramo.

Grupa aktivista čekala nas je na meljačkom putu, pa kad su videli da smo mi udarili donjim putem, ka Liparu, počеше da trče, pa pred nas, preprečiše nam put. Bilo je nekoliko naših partijaša iz Bačevca i poznati aktivisti iz Velikog Borka – Radisav Jelić i Draga Milovanović. Oni pri kraju povorke ne verujem da su i znali o čemu je reč, zašto smo zastali. Čujemo kad Ljuba Mihailović kaže: „Drugovi, ako ćete sa nama, skinite kape, a ako nećete sklonite se sa puta da prođemo.” Ali momci u titovkama ni makac, još se primakoše čelu povorke. Ljuba krete prema njima, pođosmo svi polako. Ođeknu pucanj iz pištolja, Ljuba zakuka, ispusti barjak i pade. Nastade metež.

Ženskinje i deca vrište, bacaju ikone i krstove, beže kud stignu. Na Ljubu je pucao, i ranio u vrat, Draga Milovanović iz Borka. Hteo je da puca i dalje, ali mu se zaglavio metak te on i njegovi pajtaši krenuše u beg. (Kasnije smo doznali da su imali

nameru da ubiju i popa). Moj pištolj je bio kod rođaka Zlatomira Gajića i on opali tri metka za zlikovcima koji pobegoše u jarugu zvanu „Bučije”.

– Bilo je to strašno videti i doživeti. Na najveseliji, najsvečaniji i najpobožniji dan Baćevca, na Svetu Trojicu, stotine čeljadi beži, preskaču međe, ne znaju kud će niti šta se dešava, po prašini pobacane crkvene stvari. Iz Ljubinog vrata lije krv. Prevismo mu ranu nekom maramom, nađosmo zaprežna kola te ga poteraše u bolnicu.

– Sećam se: Stanimir – Staca Janković se popeo na neki breščić i viče narodu: „Turci su vladali pet stotina godina, pa su naši održali veru, valjda ćemo i mi!” Povrati se nešto od onog naroda, uzesmo one barjake, krstove i ikone i uz popovo pojanje kretosmo ponovo kao krstonoše.

– Onako uznemireni obiđemo nekako sve seoske zapise, svratimo u crkvu, ostavimo crkvene stvari i uzbuđeni krenemo kući da dočekujemo goste, da slavimo litije. U svim kućama samo se pričalo o događaju kod „Lipara”.

– Oko tri po podne, baš u vreme ručka, vidim kroz prozor, vodi milicija vezanog Zlatomira. Komandir pred gostima uperio cev od pištolja u mene i viče: „U ime naroda, izađi!” Predam im pištolj iz koga je Zlatomir ispalio ona tri metka. (Bilo ostalo još u šaržeru) Oteraju nas vezane u Mesni odbor. Tamo su već bili vezani, Ljubivoje Blagojević i, čini mi se, Dragoljub Tanasijević.

– Tukli su nas, tu u mesnom odboru, a još više u toku noći kada su nas oterali u Barajevo. Tražili su od nas da priznamo i potpišemo da smo krstonoše organizovali kao manifestaciju protiv države, da smo članovi nekakve ilegalne četničke organizacije. Najgore nas je mučio šef udbe, neki „Banovac”, rodom od Smedereva. Meni su, evo, obraz ispekli cigaretom. Gazili su nas čizmama kao slamu. Zlatomir je umro sa ožiljkom od čizme.

– Iz Barajeva, tukući nas usput, oteraju nas na mesto događaja. Dovedu tu vezane još: Aleksu Petrovića, Stacu Jankovića, Radovana Jakovljevića, Milivoja Nenadovića, Nikolu Gajića, Milivoja Blagojevića... Mi pričamo kako je bilo, oni nas tuku i pišu šta oni hoće, mi nemamo šta da priznamo, ništa ne potpisujemo.

– Držali su nas zatvorene u Beogradu, puna dva meseca. Nije to bio zatvor nego tamnica za mučenje. Jedino nas nisu tukli subotom i nedeljom, kada islednici odu na vikend. Onako isprebijane, gole i bose, držali su nas celu jednu sedmicu u nekom podrumu a dole na podu letve i voda.

– Osude nas na robiju, kao narodne neprijatelje. Ljubivoja tri godine, Zlatomira i Dragoljuba na po godinu i po a mene na godinu dana. One ostale koji su bili zatvoreni osude na po dva meseca, taman koliko su bili u istrazi i mukama.

Šta je bilo sa ranjenim Ljubom Mihailovićem, priča njegova sestra Marija Vesić:

– Moj brat je ranjen u vrat, ispod jabučice. Ja sam, sa njim ranjenim, bila u kolima kada su ga poterali u bolnicu. Usput nas je stigao Udbin džip i prebacio u Beograd. Ljuba je celo vreme kukao: „Maro, sestro, zašto me ubiše!” Molio me da mu trljam noge, kaže da ga bole i da su mu hladne. Iz bolnice su me grubo isterali napolje. Mislim da namerno nisu hteli da ga operišu, ostvili mu metak unutra.

Nas su obavestili da je sutradan umro. Užasno je to, bez pravde. Moj brat ubijen bez razloga, ovi ostali robijali džabe, a čovek koji ga je ubio nije odgovarao ni dana, još je napredovao. Sada je lekar u Beogradu. Njemu i njegovim nije falila ni dlaka sa glave.

Dok je Ljubu Mihailovića oplakivala njegova rodbina i ona četvorica robovala, u Baćevcu je zavladao teror od strane Udbe. Jedan od takozvanih reacionara, koji je

prolazio kroz Udbine šake je i Svetomir Petrović, kome je tada bilo trideset sedam godina. Priča:

– Mene nisu dirali jednu godinu dana od dolaska sa Sremskog fronta. Ali posle tragedije na Duhove, kada su ubili Ljubu, i pošto sam potpuno džabe ležao u zatvoru i mučen u istrazi, udbaši, i ovi, njihovi saradnici iz Bačevca, nisu mi dali da živim. Prvo su počeli na sitno da mi zagorčavaju život, noću mi kuću gađaju kamenjem. Čerkici Danici bilo tek tri godine, pa se dete plaši, vrišti noću. Supruga Radmila je tada dobila stresove a da se nikada nije oporavila, umrla je mlada. Zamislite, mene noću biju u voćnjaku a ona i dete kukaju i vrište u kući. Ja stegnem zube, ćutim, velim biće bar njima dvema lakše. Teraju me da potpišem da imamo u selu ilegalnu četničku organizaciju, da sam njen član. Znali su oni da to ne postoji, ali im je to, valjda, trebalo da opravdaju zločin koji su napravili njihovi pajtaši.

– Kad su videli da ja neću da potpišem i priznam nešto što ne postoji, pređu na veće mučenje. Jedno duže vreme morao sam svaku noć, tačno u ponoć da idem u šumu zvanu „Bukve”. Tu su me tukli i mučili kako im kad padne na um. Najgore je bilo kada su mi zabijali šivaće igle pod nokte.

– A sve je to bilo maslo ovih naših iz sela. Najgori su bili: Đorđe Gajić, (umro od srca), Milivoje Nikolić (nađen ubijen u Beogradu), Milinko Nikolić (umro od raka), Velimir Gajić (živ).

– Što se mučenja tiče, ovde u Bačevcu, najviše me ubijao neki od Kosmaja iz Sibnice. Ali sve je to bila „pesma”, kako je tek bilo u zatvoru Udbe na Umci. Vežu mi ruke i noge u jedan čvor, provuku drvenu motku, a krajeve obese o gredu a odozdo biju po leđima i dupetu, po tabanima. Drže me tako dok se ne onesvestim, onda spuste dole u kadu hladne vode, da dođem sebi i da voda izvuče modrice. Tako dva dana i dve noći: jedan sat na gredi, jedan sat u kadi, duša da ti ispadne. Dode islednik i kaže ovima što me muče: „Spremite štranku, vežite bandita, pa u Savu!”

– Puste me usred noći i narede da idem kući da nikom ne smem ni reč da kažem gde sam bio, niti šta su mi radili. Vele: „opet ćemo doći kroz pet dana, sve dok ne priznaš”.

– Ostavili su me na miru tek naredne godine, kada je izbio onaj Informbiro. Tek tada su nas „četnike” ostavili, bili su zauzeti drugim „neprijateljima”.

NASTAVAK ZLA

SMRT KULACIMA - GLAD NARODU

- Dolovačka tragedija
- Đavolova petorka

DOLOVAČKA TRAGEDIJA

U vreme prinudnog otkupa poljoprivrednih proizvoda u Jugoslaviji, između 1946. i 1952. godine, bilo je bezbroj nesporazuma, muka, tragedija... Iz tih teških dana ostalo je upamćeno da je u Dolovu, južnobanatskom selu kraj Pančeva, došlo do prave seljačke pobune protiv seoske vlasti – „aktivista”, koji su od domaćina oduzimali krave, ovce, konje i, najčešće, poslednje zрно žita, kukuruza, zobu... Skriveno žito su aktivisti lako pronalazili, jer su i sami, u skrivanju bili veći maheri od „kulaka”. I kad je „neformalna” ekipa seljaka počela pronalaziti sakriveno, ili potureno žito kod članova partije, došlo je do eksplozije gneva. I danas, većina Dolovaca tvrdi da do tragedije ne bi došlo da su bar sreske vlasti prihvatile činjenicu da njihovi seoski „aktivisti” kriju žito, a drugima čiste do poslednjeg zrna.

Tog kobnog dana – 27. februara 1947. kada su u selo umarširale jedinice KNOJ-a, na poprištu su već bila dva ubijena „kontrarevolucionara”: Arun Ostojin i Steva Vlajić; demoliran je bio Mesni odbor i Mesni komitet, a nekoliko ljudi je bilo u bekstvu.

Glavni akteri, koji su još živi, dobro znaju kako se sve odigralo, ali neki od njih ne žele da sada, posle 42 godine, o tome govore. Skoro pola veka sukobljene strane se drže na odstojanju jedna od druge, kad god mogu gledaju da se ne sretnu.

„Ne bi danas tako bilo da je tada pobedila istina”, kaže jedan „nesvrstani” Dolovac i, ne želeći da se predstavi, dodaje: – „Koga su zmije ujedale, taj se i guštera plaši!...”

Ako iz narednih priča jedne, druge pa i „treće” strane ne saznamo baš sve detalje dolovačke tragedije, sigurno ćemo shvatiti zašto se sve to desilo i zašto danas neki tvrde da je na taj slučaj samo formalno stavljena tačka.

Milenko Popov, zvani „Golja”, imao je tada 25 godina, bio je poverenik za otkup u Dolovu i aktivni je učesnik sukoba, moglo bi se reći – pravi čovek za priču. Ovaj 77-godišnji govorljivi penzioner misli da bi bilo dobro da prvo, ukratko, ispriča svoju biografiju – možda će se tako lakše shvatiti i njegovo ponašanje pre, tada, posle, pa i sada:

– Bili smo siromasi još od dede obučarskog pomoćnika. Kad se deda „udao” u bogatu kuću, pa se dokopao fijakera i dobrih konja i vozikao kroz šorove, ljudi su sa zavišću govorili: „Vidi golje, dokopao se miraza!” I tako nam je još od dede ostao špic namet – „Golja”. Godine 1928, kada je meni bilo šest, bratu Mići 4, sestri Divni 2 godine, a sestra Milosava još bila u majčinom stomaku, otac je prodao jedina dva lanca materine zemlje i otišao u Argentinu, trbuhom za kruhom. Od brodske karte preostalo je bilo samo 280 dinara i to nam je jedino ostalo. Živeli smo kod ujaka u Bavaništu. Otac nam je iz Buenos Ajresa slao para te smo nekako živeli.

– U partizane sam otišao sa još 400 Dolovaca sedmog septembra 1944, i ratovao u Šestoj vojvođanskoj brigadi po Slavoniji i Baranji.

– Demobilisan sam, kao skojevac, u jesen 1946. Tada smo dobi-li šest lanaca zemlje, oduzete od bogataša. Čim sam došao u Dolovo, postao sam član Partije, sekretar SKOJ-a i predsednik omladinske organizacije u selu. Bile su četiri ćelije sa oko 80 članova Partije. Bio sam član Mesnog komiteta i zadužen za treći rejon oko formiranja seljačkih radnih zadruga. Dve godine – sve do 1949 – bio sam poverenik planskog obaveznog otkupa u Dolovu. Tada me, po liniji Partije, prebace za predsednika Seljačke radne zadruge „Mita Vukosavljev” da je vadim iz blata – bila je

na rubu propasti. Iako nisam bio poljoprivrednik nego obučar, nije marilo, vele – „moraš ti kao komunista”.

– Glavni u selu je bio sekretar Mesnog komiteta Partije drug Radoslav Rakidžić. Predsednik Mesnog narodnog odbora bio je Živa Trailov. Kad sam ja bio poverenik, to je bio najkrvaviji otkup. Tad se sve oduzimalo, počev od slame i šapurevine (kukuruzovine) do konja. Sve što se moglo naći u ambaru, u štali, što god je moglo da rodi u njivi, ili da se miče, izuzev kućica i mačaka, sve smo oduzimali. Nama su aktivisti iz Pančeva – iz sreza, govorili da narod oko Zaječara umire od gladi, davali su nam i neke filmove kako se narod zlopati na Kozari i da mi moramo i nasilno oduzimati ljudima viškove žita da bismo othranili taj narod.

– Mi nismo znali da je tada Jugoslavija davala žito Albaniji i Rumuniji. A i da smo znali, mi bismo to isto tako radili kao što smo radili, jer je to bilo životno pitanje za Jugoslaviju. Radilo se – o biti ili ne biti. Govorili su nam, takođe, da ako ne uspemo u planskom otkupu, da ćemo izgubiti nezavisnost, da ćemo morati da se priklonimo „jal carstvu sa kačketom, jal carstvu sa šeširom”.

– Nije ni nama aktivistima bilo lako, a kamoli onima kojima smo oduzimali „obavezu”. Ja sam imao svoja četiri dispečara, obavezno su bili članovi Partije – za svaki rejon po jedan. Ja sam odgovarao Mesnom komitetu i srezu, a kao poverenik za poljoprivredu, određivao sam koliko će ko čega da zaseje. Posle, kad rodi, stavljali smo onaj kvadrat od letava na usev i brojali klasje i zrnavlje – određivali rod.

– Ko god je imao tri konja, trećeg smo oduzimali i davali za pasivne krajeve. Nije bilo lako, jer u selu je bilo dosta sabotera i narodnih neprijatelja, protivnika komunizma, „kulaka”, koji su skrivali žito i špekulisali njim. Vredelo je žito tada kao suvo zlato. Recimo, za metar žita moglo je da se od gazda dobije lanac zemlje, naravno, na crnoj berzi.

– Svako drugo-treće veče držali smo sastanke po rejonima i ubeđivali ljude. Da nismo tako radili, politički, ko zna kako bi bilo. Dolovo je bilo najrevnosnije selo po pitanju obaveznog otkupa, mi smo bili ponosni na to. A radili smo pravo. Svakom smo uzimali, bez izuzetka, samo ono što prečiće preko određene potrebe za ishranu članova svog domaćinstva. Reakcionari su tada, pa i dan-danas, širili laži da smo ljudima uzimali sve do poslednjeg zrna. A nismo, sem tamo gde smo znali da je sakrio.

– Moram reći i to da su i ovi iz sreza, iz Pančeva, mnogo navaljivali na nas, a mi na seljake. Jedno vreme bila je tamo neka ženska, koja je bila toliko stroga i opasna da je, čini mi se, htela da nas bije preko telefona. Kad nisu dolazili ovi iz Pančeva i kada nismo održavali političke sastanke po seoskim rejonima, ja i dve službenice Mesnog odbora i Mesnog komiteta, Lelica Kudrin i Đurđevka Stojkov, po celu noć smo pravili spiskove obaveza.

– U seljačkim radnim zadrugama su, uglavnom, bili siromasi, a neki od onih bogatijih bili su neprijatelji, namerno su ušli samo da bi pravili štetu. Imali smo u selu pet seljačkih radnih zadruga. U jednoj od njih, zvala se „Blagoje Nešković”, ti saboteri su trovali konje, davali su im ricinus. Kad sam ja bio predsednik zadruge, spavao sam u brazdi te hvatao lopove i narodne neprijatelje i slao ih u zatvor.

– Ja, kao komunista, morao sam da dajem primer kako treba pravo da se radi. Na primer, ja sam na pet lanaca loše zemlje, dobijene od agrara, posejao žito. Rodilo mi je samo pet tovara, koliko sam imao i obavezu prema državi da predam. Sve sam pošteno predao do poslednjeg zrna. Majka mi posle nije davala da jedem, veli: „Nema žleba, odneli tvoji komunisti”. Jeli smo krompir i kulje (kačamak sa višnjama). Posle smo se odmah upisali u radnu zadrugu.

– Jugoslaviji je tada pretio neki Andres na zapadnim granicama, a ovde je bilo mnogo narodnih neprijatelja i sabotera. Konkretno ovde, u Dolovu, nama aktivistima je pretila najveća opasnost od zaostalog četnika Vase Popova, komandanta Južnobanatskog četničkog odreda.

– Nekoliko aktivista i odbornika u ovom kraju izgubilo je tada glavu od ruke četnika Vase. Njemu je ovde u Dolovu bila glavna baza, a saradnici su mu bili Bogdan Vukosavljev i Ilija Albulj. Oni su po selu držali sastanke i ubeđivali ljude da ne predaju žito, da nam se suprotstavljaju.

– Tada je glavna neprijateljska parola i propaganda bila kako ćemo pobiti sve kulake, navodno kao što su boljševici pobili svoje u Rusiji, da ćemo sav narod saterati u seljačke radne zadruge, koje će biti isto kao kolhozi u Sovjetskom Savezu, da ćemo porciju i kašiku na dupe, pa svi na zajednički kazan.

– Svi kulaci u selu su bili pod njihovom – četničkom kontrolom i uticajem, mi smo to znali. U jeku najveće akcije otkupa i iznošenja žita, dva kulaka – dva narodna neprijatelja -Pera Bišić i Duša Ostojin i još neki, izvrše pritisak i ubede sekretara Mesnog komiteta partije, Radoslava Rakidžića, da bez našeg znanja dozvoli da se u selu osnuje njihova divlja kulačka ekipa kontrolora koja će da pregleda ambare nama aktivistima. Tako odu prvo kod njega – Radoslava i pronađu jedan skriven bokanj (drveni sud za vodu od oko 150 litara) pun žita. A to je sve bio neprijateljski plan. Radoslav je stalno bivao po sastancima i akcijama, kod kuće su mu ostali stari otac i mati koji nisu ni primetili da su mu oni (kulaci) poturili to žito. Išli su oni u pretres još kod nekih komunista, ali nisu ništa našli. Kod predsednika AFŽ-a, Mare Živanov, su prekopali ambar, ali nisu našli ništa.

– To sve tvrdi Milenko Popov „Golja”, bivši poverenik planskog otkupa u Dolovu, i nastavlja:

– Mi smo Radoslava zbog toga kritikovali i on se na to sve samokritički osvrnuo, a zajednički smo konstatovali da je to neprijateljsko – četničko maslo i da se u Dolovu sprema ustanak i kontrarevolucija. Pozovemo na sastanak one iz Pančeva.

– Dođu, sekretar Sreskog komiteta, Duško Novaković i Bata Sokolović, član Pokrajinskog komiteta zadužen za srez Pančevo. Bilo je to 26. februara 1947. godine, uveče. Referišemo mi njima šta se u selu sprema, a Duško i Bata se smeju i zafirkavaju nas kako smo se za malu stvar uplašili od kulaka. Koliko su neozbiljno shvatili kontrarevoluciju neka potvrdi činjenica da su za vreme našeg referisanja njih dvojica crtali neke karikature i dobacivali jedan drugom preko stola.

Prema pričanju Milenka „Golje” ovako je počeo i završio „oružani ustanak i kontrarevolucija” u Dolovu:

– Bilo je zimsko vreme, sneg, a već od rane zore 27. februara masa ljudi počela je da se skuplja pred zgradom mesne vlasti. Mi gore, na spratu, zasedamo, neki članovi Partije su bili ispred vrata da održavaju red. Moralo je tako, jer kad je malo odmaklo jutro, bilo je dole sigurno preko hiljadu i po ljudi. Devedeset posto tih ljudi, ako ne i više, došlo je, ne da protestuje i napada, nego da vidi šta će se desiti. Glavne kolovođe su bili Pera Bišić i Duša Ostojin. Njih dvojica su se prvi popeli gore stepenicama i one što održavaju red napadnu drvenim palicama. To su one čobanske krže – tojage, što imaju bucu na kraju. Ja izletim iz kancelarije, otmemo im one motke i steramo ih niz stepenice, da se dole objasnimo. E, taj Duša Ostojin je izazvao tragediju, jer izleti napolje i vikne: „Ljudi, šta čekate, napadajte, jer mene su gore tukli!” (A nismo ga ni pipnuli). Tada se ona gomila ljudi zatalasa i baš tada banu šef Udbe iz Pančeva, Jova Knez. Podiže ga ona masa na neki sto da im drži govor, da im, kao, sve ovo što se dešava, objasni.

– Međutim, rulja navali, skidoše ga sa stola i počеше tući. Maši se Jova za pištolj, ali vraga u onoj gužvi nije ni primetio kad su ga razoružali. Bilo je tada u masi bar još dva-tri pištolja. Šef Udbe se nekako iskobelja iz one gužve i otrči pravo u kuću Mare Živanov, predsednice AFŽ-a, kod koje je bio prethodno svratio i ostavio mitraljetu – rusku strojnicu, jer je mislio da je ne donosi i ne izaziva masu.

– Za to vreme masa navali gore uz stepenice, na sprat. Opet na čelu Pera Bišić. Sa njim Živa Dražilov, Nenad Jarkovački i Mita Meza. Uleteše u kancelariju i Mita mene udari kržom i na trenutak onesvesti. Onda me Pera i Nenad, krupne ljudine, uhvate preko pasa da me bace kroz prozor dole, među onu razjarenu masu da me rastrgnu. Ja sam tada merio 92 kila, pa ih uhvatim na trik; olabavim se pa se onda naglo praćaknem te ih oborim.

– Izguramo se u hodnik, nastane gušanje. Da sam imao pištolj, sve bih pobio. Na stepenicama lom. Navalili ovi odozdo, biju one aktiviste što održavaju red. Na vrata druge kancelarije navale Steva Vlajić i Arun Ostojin, rođeni brat onog Duše što je vikao masi da smo ga tukli. – Tada se na vratima pojavi Radoslav Rakicić, sekretar Partije u Dolovu. Ja vikiem: „Radoslave, ovo je napad, pucaj, ne čekaj!” Arun uhvati Radoslava za kosu, ovaj izvadi pištolj i opali mu pravo u srce. Pade Arun mrtav na mestu. Pošto su kancelarije povezane, na drugim vratima se pojavi Duško Jovakov, sekretar Sreskog komiteta. Na njega sa pištoljem u ruci navali Steva Vlajić, ali Duško opali ovom u stomak. Smrtno ranjen pucao je i Steva, ali je Duško bio brži.

– Nastala je takva pometnja i pucnjava odozdo i odozgo, da je pravo čudo da više niko nije poginuo. Ustvari, ko zna šta bi dalje bilo da šef Udbe Jova Knez nije stigao sa mitraljezom i pucao preko one mase ljudi. Tada se rulja razbežala, a odstupili su i oni glavni sa hodnika i stepenica. Ostala je polomljena ograda od stepenica, a bilo je i puno izgubljenih šubara, opanaka, cipela... Sreća njihova, jer da nisu odstupili Jova bi ih sve pokosio sledećim rafalom.

– I ja da sam tada imao pri sebi pištolj, ne bi se to samo završilo sa dva mrtva. I mene i ranjenog Stevu Vlajića su odneli kod lekara. Mene u jednu, njega u drugu sobu. Bila su mi povređena ili polomljena dva-tri rebra. Steva je umro za 15 minuta.

– Svi glavni akteri napada su se razbežali. Neki su se sakrili, a neki odmah preko snega sami otišli u Pančevo i predali se miliciji. Znali su, ako ih mi pohvatamo u selu da im nema suda, da ćemo ih sve pobiti. Šef Udbe je toliko bio besan što su ga razoružali da bi ih, da ih je odmah pohvatao, postreljao na licu mesta, kao zečeve.

– Za nepun sat u Dolovo je stigla i jedinica KNOJ-a i blokirala selo. Uvedene su straže i patrole. Mnogo Dolovaca je već isti dan oterano u zatvor u Pančevo. Nevini su pušteni kućama, a kolovođe su ostale: Pera Bišić, Nenad Jarkovački, Duša Ostojin, Živa Dražilov, Mita Meza...

– Posle nekoliko dana uhvaćen je i četnički komandant Vasa Popov. Ja sam na sudu bio glavni svedok. Dokazali smo da je to bila isplanirana kontrarevolucija i oružana pobuna sa ciljem obaranja narodne vlasti i preuzimanja iste. Sve to od strane četničkih elemenata. Četnik Vasa i njegov jatak Bogdan Vukosavljev su osuđeni na smrt i streljani, a ovi drugi od pet do deset godina robije.

– Pera Bišić i Nenad Jarkovački su osuđeni najviše – po deset godina i izdržali su sve do kraja. Pera je i posle robije bio neprijatelj i dugo je imao „rep”, pa je stalno bio pod kontrolom.

– Svi su oni dobili ono što su i zaslužili. Jedino mislim da je Arun Ostojin nepotrebno izgubio glavu. On je bio u rejonskom odboru Narodnog fronta zadužen za agitaciju. Ali bio je Dušin rođeni brat, a i zet Pere Bišića – oženjen njegovom sestrom Ivankom. Njega su zaveli Duša i Pera te je nevin izgubio glavu, a nije bio loš čovek.

A kako su prošli sekretari Sreskog i Mesnog komiteta partije, šef Udbe...? Milenko kaže:

– Dobili su partijske opomene zato što su bili blagi, što nisu predupredili situaciju. Jova Knez je kritikovan što nije odmah pucao nego dozvolio da mu otmu pištolj. Mislim, da je bio premešten na neku funkciju u Kovačicu. Radoslav Rakidžić je kasnije brzo napredovao, umro je nedavno kao penzionisani generalni direktor Jugoslovenskog rečnog brodarstva. Sekretar Sreskog komiteta, Duško Novakov, je kao informbirovac 1950. prebegao u Rumuniju i odatle preko Radio-Temišvara napadao Tita i Jugoslaviju. Kasnije je došao u zemlju odrobijao svoje IB opredeljenje i umro. Ja sam i dalje bio poverenik otkupa, rukovodio seljačkim radnim zadrugama, posle ih rasformiravao. Od njih pet osnovali smo poljoprivredno dobro „Livada”, gde sam bio šef mašinskog parka i poljoprivredni tehničar bez škole. Od 1977. sam u penziji.

Šta danas, posle skoro pola veka, o svemu ovome misli Milenko:

– Sto posto smo bili u pravu, spasavali smo Jugoslaviju. Selo Dolovo je ušoreno, često se sreće i sa bivšim „kontrarevolucionarima”, pa o tome Milenko kaže:

– Pa, recimo, sa Perom Bišićem progovorim baš kad moram, onako zvanično, kad se baš nema kud, ali i on i ja, kad god možemo, i dan-danas se mimoilazimo.

A kakvo li je Perino mišljenje o svemu što se desilo? I tu je Milenko kategoričan:

– Peru Bišića, Nenada Jarkovačkog i sve koji su još živi a bili su na toj neprijateljskoj strani, ne treba ni pitati ništa, niti sa njima o tome razgovarati. Oni imaju svoju priču koja je lažna. Ovo je jedina istina koju sam ja ispričao, jer je to onda zvanično potvrđeno. Žalbe su odbijene.

To je sve što je ispričao Milenko Popov „Golja” o dolovačkoj tragediji od pre 42 godine. Ispunjavamo dato obećanje da ćemo napisati baš onako kako on kaže da je bilo.

Sudeći po priči i stavu Milenka „Golje”, koji je zadržao i do dan-danas, tada „aktivisti” nisu branili samo svoj život, nego i Jugoslaviju. I sada je Milenkov stav da je sve bilo baš tako i baš zato, da „je ta istina tada i zvanično potvrđena, drugu stranu ne treba ništa pitati, niti slušati”.

Neki od te „druge strane” – „kontrarevolucionari” Pera Bišić i Nenad Jarkovački, su i danas živi i sećaju se kako je to bilo i zašto se dogodilo. Međutim, baš taj „glavni” bivši „kulak”, Pera Bišić, ne želi ni reč da progovori o svemu tome.

– Bilo je što je bilo i nikad da se ne ponovi nikom. Nevin sam propatio mnogo, i tada, i još dugo posle toga. Drže me stalno na crnoj listi. Kad je bila Prva konferencija nesvrstanih u Beogradu 1961, mene stave pod prismotru i u „izolaciju”. Taman pomislim da sam skinut sa crne liste, a lane, dan uoči onog mitinga solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu, održanog u Pančevu, dolaze mi organi i naređuju da: „Sutra ne smeš mrdnuti iz svog dvorišta!” I sad ja treba da pričam šta je bilo i kako 1947. kada još ima glava koje misle isto kao što su neke mislile pre 40 godina. Neću da pričam o tome. Želim da me ostave s mirom. Voleo bih da sve zaboravim, ali ne mogu jer bilo je mnogo teško.

Drugi „kontrarevolucionar” Nenad Jarkovački razume Peru i njegovo ćutanje, ali za sebe kaže da se ne plaši šta će da priča. (Dao je i jedan pošten predlog: „Treba čuti i treću stranu naročito. Da ona kaže kako je bilo i zašto.”)

Ukratko, evo Nenadove priče:

– U jesen 1944. otišao sam dobrovoljno u Narodnooslobodilačku vojsku – u rat. Dok su trajale borbe a i posle, do demobilizacije 1946., politički komesari su nam

govorili kako nova vlast radi pravo i pošteno. Prvo, vele, polaze od sebe. Aja, čim sam došao kući, vidim da nova vlast u Dolovu prvo i jedino misli na sebe, a nama nameće teror. To što Milenko „Golja” priča kako su oni – „aktivisti” prvo državi predali svoje obaveze u žitu i stoci pa posle tražili od nas, jeste najčistija laž. Znalo je tada celo Dolovo da oni kriju žito, a nama obrišu svako zrno. Drugo, što govori da je dolovačka „pobuna” inspirisana četničkom propagandom i njome vođena, jeste samo zato da bi opravdali sebe. Jer, da je bilo pravde, koliko jedno zrno, tada bi na robiju trebalo da idu, valjda, oni koji su ubijali ljude, a ne mi koji smo bili sa ubijenima i srećom ostali živi.

– Nije tačno da se narod iskupio nenadano a organizovano. Narod se postepeno počeo okupljati, još dva-tri dana ranije. Dva dana pred tragične događaje došlo je pred Mesni odbor blizu pet stotina ljudi. A morali su da se bune, jer su aktivisti tih dana, recimo u Prvoj ulici, išli od kuće do kuće i čistili ambare do dna. Svoje su preskakali. Ljudi su protestovali i tvrdili da odbornici i svi ostali „aktivisti” svoje žito drže skriveno. Ovi ni čuti, vele, to je „neprijateljska propaganda”.

– Onda narod traži da se obrazuje neutralna komisija da izvrši pretres kod njih, aktivista, kao što to oni rade kod nas. Oni kao prihvataju, ali predlažu neke svoje ljude. Sećam se, pokojni Vasa Jovanov kaže Radoslavu: „Uzmi ozbiljne ljude, a ne balavce!” Radoslav ljut pruži prst na mog oca Dušu i kaže:

„Može on”. Moj otac ne sme da se prihvati, a Radoslav će: „Ako nećeš ti, evo ovi tvoji dvojica – Nenad i Steva, neka oni budu u komisiji, majku vam kulačku!”

– Odemo odmah, iz onih stopa, kod Mare Živanov, predsednice AFŽ-a i Laze Tamirovog i nađemo skriveno žito. Kod njega – Radoslava pronađeno je, takođe, na tavanu staje, u senu, pun čobanj žita – oko 150 kilograma.

– Tada je u toj komisiji bio i Slavko Pešić. Drugi dan još veći pretres i ponovo se pronađe skriveno žito baš kod onih koji su bili na vlasti i nama oduzimali. Sad su ljudi tražili da se prizna greška, da se izabere drugi Mesni odbor. I tu su oni videli da se narod neće umiriti, pa jave da dođu oni iz Pančeva iz Komiteta i Udbe. Tu im napune glavu kako su im to pronađeno žito navodno poturili narodni neprijatelji, nagovoreni od četnika Vase. Ovi „naši” su uveče predlagali onima iz Pančeva da se tu noć pohapse oni najglasniji, ali predlog nije prihvaćen.

– Tog 27. februara 1947. stiglo je pred Mesni odbor Dolovo više od hiljadu nezadovoljnih ljudi. Bilo je tu i žena i omladine. Oni gore, na spratu, konferišu, a na vrata i stepenice postavili obezbeđenje, ne daju da neki od nas priđe i kaže istinu. Da bi nekako umirio masu, šef Udbe, Jova Bebić-Knez se popeo na sto, drži govor, priča o narodnim neprijateljima, ubeđuje ljude. Masa se sve više uzbunila, viče: „Dole oni koji kriju žito!” Knez opet o neprijateljskoj propagandi, a revoltirana masa navali i svuče ga sa onog stola. Maši se on za pištolj, a Steva Vlajić ga preduhitri te mu ote.

– Iskobelja se šef Udbe nekako iz one gužve a nas nekoliko navalimo i probijemo se na sprat. Vičemo da izađu iz kancelarija, tražimo da se ustanovi greška i da krivci odgovaraju. Ali oni nisu dali vlast. Pucali su i ubili Aruna Ostojina i Stevu Vlajića. Ja i dalje mislim da je Radoslav ubio obojicu. Arun je, ama baš džabe, izgubio glavu. Bio je miran čovek i ume-šao se samo zato da bi iz gužve izvukao brata Dušu. Priznajem, da smo ja, Pera Bišić, taj Duša Ostojin i Steva Vlajić bili najgrlatiji i najdrčniji.

– Posle pogibije ove dvojice narod se razbežao kućama, a oni kojima je pretela opasnost da budu na licu mesta pobijeni, otišli su odmah u Pančevo, u miliciju, da traže spas. Ja sam se krio do 2. marta i usred noći sam se prijavio tužilaštvu.

– Na sudu su bili glavni i jedini svedoci oni članovi partije koji su govorili da nije tačno da smo pronašli kod njih skriveno žito. Nije tačna Goljina tvrdnja da je na sudu dokazano da je ta cela stvar imala veze sa četnicima. Kad je kasnije uhvaćen taj Vasa četnik, pokazalo se na suočenju da se ne poznaje ni sa jednim od nas, okrivljenih za pobunu. Ipak su, pomoću njihovih svedoka, uspeli da „dokažu” kako je to bila oružana pobuna, maltene ustanak, i pokušaj svrgavanja narodne vlasti. To što smo bili izabrali komisiju da pregleda ko je skrivao žito, na sudu ništa nije vredelo, čak nas je i teretilo. Tužilac je tvrdio i sud izgleda prihvatio da smo mi Radoslava primorali da pristane na komisiju i da istoj napisмено da može vršiti pretres u svakoj kući.

– Advokati nisu smeli baš mnogo da nas brane. Mom braniocu su oduzeli pravo na rad. Suđenje je bilo 24. marta 1947. i isti dan je izrečena i presuda: Prvooptuženi Pera Bišić osuđen je na deset godina robije, od kojih je izdržao tri. Ja, takođe, na 10 (izdržao 7), Živa Dražilov 8 (izdržao 7), Duša Ostojin 8 (7), Mita Meza 6 (3), moj otac Duša 5 (3,5). Moj otac je osuđen jer je, navodno, bio jedan od organizatora „ustanka”, a Mita Meza, mislim, samo zato, jer je prvi počeo da viče „Dole oni koji kriju žito!”

– Ja se nisam žalio na presudu. Ovi drugi jesu, ali uzalud – žalbe su im odbijene. Ja sam jedva čekao da mi presuda postane izvršna, da me vode na robiju, jer smo se plašili da nas noću ne izvedu i pobiju pa objave da smo provalili zatvor i pokušali bekstvo.

Dok smo ja i moj otac robijali, kuću su nam načisto opelješili, a brata Stevu su skoro svaku noć zatvarali i tukli, tu u zatvoru Mesnog odbora – u podrumu doktora Vukašinovog. Brat se od toga razboleo i umro, pre nego što smo nas dvojica odrobijali svoje.

Ivanka Ostojin je već 42 godine udovica ubijenog „kontrarevolucionara” Aruna. Ova vredna domaćica, čije krave i bašta mogu da služe za primer i ponos, priča sa tugom:

– Moj Arun je otišao da izvuče brata Dušu iz one gužve, a Radoslav Rakidžić ga je ubio bez reči. A dotle su bili dobri prijatelji – čak mu je Radoslav davao neke političke knjige da čita. Muža su mi ubili, devera oterali na robiju, a nas u kući opljačkali javno i po „zakonu”. Konfiskovali su nam 60 lanaca zemlje, pet krava, preko dve stotine ovaca, 16 svinja. Ne samo da su pokupili sav krupniji poljoprivredni alat, kola, taljige, nego i sve sitnice: recimo vile i lopate. Oduzeli su nam šest furuna pečene cigle (60.000 komada), koje smo sami ispekli za kuću. Da bi prehranila sebe i decu, moja jetrva Mila i ja išle smo u nadnicu...

Dušan Pešić iz Dolova je rođen 1938. ali se veoma živo seća kakvi su to bili teški dani od 1947. pa nadalje:

– Kako se ne bi sećao. Dedu Nikolu i oca Slavka su oterali na robiju, a majka Anđa je ostala sa nas troje male dece. Ja sam imao 10, jedna sestra 6, a druga 4 godiine. Dedi Nikoli je zafalilo 200 kilograma žita da iznese za obavezu, a otac Slavko se bio zamerio Radoslavu kad je bio u komisiji koja je pronašla skriveno žito kod njega, kod Laze Tatomirovog, Milivoja Pavlovog... A svi su bili članovi partije koji su drugima kupili sve do zadnjeg zrna. Sećam se nama su hteli da sruše zid od ambara. Kao tu smo skrili, a znali su da više nema, da smo predali sve što je rodilo i još nešto dokupili.

– Sećam se tog zimskog dana kad su deda Nikolu, kao i još dosta Dolovčana „kulaka”, ubacivali u kamione. Vezivali su im ruke žicom kao da su zločinci.

– Sve ih je Mesni odbor optužio da su „privredni saboteri” jer, navodno, kriju žito. (A dovoljno je bilo da narežu da predaš više nego što imaš, a što ti je rodilo, pa da ti tu razliku računaju kao da si skrio.) Pre nego što je krenuo kamion sa nesrećnim „žitarima”, moj otac Slavko – dedin sin, stigao je da mu u kamion ubaci bundaš, jer se deda nije bio dobro obukao a bilo je hladno. To je „kaznenoj ekspediciji” bilo dovoljno da i oca vežu i ubace u kamion.

– U zatvoru, u Pančevu, su ih tukli i terali da priznaju da su bili četnici, iako su znali da to ovi nisu bili. Dok su njih dvojica robijali nama su u kući sve pokupili: kravu, junicu, 20 ovaca, sve svinje... To su sve radili naši ljudi, odavde iz Dolova. Recimo, braća Predrag i Nenad Radosavljev i Ilija Dugajlov, bili su rođaci moje majke, a došli su i celu kuću nam ispremetali. Sećam se dobro, kako su prevrtali krevete. Na kraju su pronašli i odneli još 3-4 kilograma krompira, sitnog kao trešnje, i jedno 2-3 kilograma „satrice” – neke vrste sitnog pasulja. Odneli su nam tako i to što je imalo zadnje da se pojede u kući. Da nije bilo majčinog oca i tri ujaka, poskapali bi od gladi.

Bora Pešić, poznatiji u Dolovu po nadimku – Bora Buva, bio je od 1945. do maja 1947. milicionar u Pančevu, privodio je okrivljene na suđenje i dobro se seća svega šta se i kako dešavalo tih dana:

– Bio je pokušaj Udbe da se pohapšeni dolovački domaćini prikažu kao aktivni saradnici četnika Vase Popova. Ta stvar, međutim, na sudu, ama, baš ničim nije mogla da se dokaže. Oni i nisu osuđeni zbog izvršenja navodnog četničkog pokušaja svrgavanja narodne vlasti, ali jesu zbog pokušaja promene seoske vlasti koja se odnarodila od ljudi. Četniku Vasi i njegovim jatacima je bilo obaška suđenje. To što Milenko „Golja” priča nema nikakve veze sa istinom.

– I mog dedu Živu Pešića su proganjali zbog obaveze. Dao je 1950. lanac i po zemlje Lazi Prulji za 150 kilograma žita, koje je ovaj predao državi na naše ime a da mi nismo ni videli pšenicu.

– Tadašnje seoske, pa i sreske vlasti, su se služile raznim sredstvima da ostvare što su naumile. Bilo je mnogo nečasnih sredstava. Na primer, nekoliko dana pošto sam izašao iz milicije, primetim među dolovačkim aktivistima izvesnog Mirka Pop Antića kako maltretira ljude gore od ovih naših. A samo dva meseca pre toga, bio sam prisutan kada ga je sud u Pančevu osudio za neko delo na četiri godine robije. Može se samo zamisliti kako se on ponašao prema „kulacima” kada mu je pružena šansa da može da se otkupi od osude ili da dobije bar neku privilegiju. Čim smo se prepoznali, prebacili su ga na drugi teren.

– Inače „kulaci” su u pančevačkom zatvoru imali gori tretman od kriminalaca i lopova, čak i ubica... Bili su zatvarani u zatvorski podrum za ugalj, a razbojnici su bili u sobama, na spratu.

Pored dve žrtve – dva „kontrarevolucionara” koje su ubili „aktivisti” i još nekih koji su umrli u zatvoru ili nešto kasnije od posledica batinanja, u Dolovu je još jedan „kulak” izgubio život. To je Dragomir – Draga Vujičić, za koga se i danas sumnja da je sam skočio u bunar. Te jeseni – 1947, Dragi je bilo 47 a njegovom sinu Nenadu 22 godine.

Priča Nenad:

– Oca Dragu su zatvarali skoro svako drugo veče Obično dođu tako pošto svi poležemo. Ujutru bi ga puštali da dođe kući. Bilo mu je teško da priča, a mi smo znali

i na njemu videli da su ga mučili. Često je morao po celu noć da prenosi džakove u magacinu. Znali smo da ga je najviše tukao Radoslav Rakidžić. Kad bi u noći počeli da lupaju vrata, otac zakuka: „Joj, deco moja!” Kako je to bilo strašno! Teško i nama, a kamoli tek njemu – znao je šta ga tamo čeka.

– Posle jednog takvog odvođenja, ujutru se nije vratio. Odem u Mesni odbor da pitam šta je s njim, a oni meni: „Mora da ti je otac pobegao, odmetnuo se. Ako ga ne pronađete do podne, tebe ćemo da zatvorimo.” Otac Draga, na žalost, nije pobegao, brzo je pronađen. Neki Sava Tule mu je prvi ugledao opanke pored školskog bunara – blizu magacina za žito, gde su ih obično zlostavljali. Došla je, kobajagi neka komisija iz Pančeva, postavila dva-tri pitanja, tek reda radi, i konstatovala da je moj otac izvršio samoubistvo skakanjem u bunar. Čak i da je tačno da je sam skočio, to pada na njihovu dušu.

– Nije im bilo dosta što su nas u crno zavili, nego su nam posle desetak dana pokupili sve iz kuće, ambara i štale. Od 90 ovaca ostavili su nam samo dve i po ćopave. Oterali su nam debele svinje i sve žitarice, do poslednjeg zrna. Čak su nam oterali i šapurevinu (kukuruzovinu), koju smo bili spremili za ciglanu.

Te 1947. deda Miši Gubarevcu je bilo 61, njegovom sinu Branku 40, a unuku Gavri 15 godina.

Gavra se svojom vrednošću ponovo lepo skućio, obrazovan je i rečit čovek:

– O našoj mucu bi i film mogao da se snimi. Ne čudim se ako neko mlađi ne može da poveruje da je sve bilo kako je bilo kada mi to sada pričamo, jer i ja, da nisam to lično doživeo, teško bi mogao da pojmem i shvatim šta su ljudi radili sa ljudima. Taj Radoslav Rakidžić je, zaista, bio najgori mučitelj u selu. Deda Mišu su ubeđivali da uđe u seljačku radnu zadruhu. Kad su videli da neće, počeli su ga skoro svaku noć odvoditi na „ubeđivanje”.

– Od napuštene švapske kuće napravili su milicijsku stanicu a od dubokog podruma zatvor. Silazilo se drvenim stepenicama. Ponekad bi namerno sklonili stepenice a njih u mraku gurali da padaju dole i izubijaju se. Kako mu je jadniku bilo kada danju radi na njivi a noću ga muče i batinaju. Jedan od batinaša je bio i Dejan Mihailov. On je dedi iščupao ceo jedan brk, došao je kući sav iskrvavljen.

– Jedne zimske noći upadnu Radoslav i njegovi pajtaši, vezaše dedu žicom i odvedoše ga, onako u gaćama. Prvo su ga držali neobučenog u hladnom podrumu, pa onako promrzlog izvedu ga pravo ka jaruzi, iza našeg imanja, dubokoj desetak metara. Radoslav mu kaže: „Ajde, matori, majku ti jebem banditsku, stani tu na ivicu jaruge da te likvidiram.” Nekoliko puta je škljocao pištoljem i psovao što mu je vlažna municija. Ujutru ga puste svog promrzlog i modrog od hladnoće i batina. Deda je tada otišao, sklonio se kod sestrice Drage u Mramorak da se oporavi mesec dana. Umesto njega, posle su noću odvodili oca Branka, tukli ga i mučili.

Brankova supruga – Gavrina majka, Divna, se priseća kako je i sama jedne takve noći učestvovala u „incidentu”:

– Prvo pripuče pred kapijom, izbudiše i nas i ceo komšiluk. Ništa neobično, bili smo već navikli na sve vrste torture. Bilo je njih nekoliko članova partije iz sela, a tada ih je predvodio Nenad Radosavljev koji je kao nečovek bio odmah iza Radoslava.

– Udariše u pretres. Bili su nam odredili narez od vagon i po žita, a predali smo vagon koliko smo i imali. Ja idem napred, nosim u ruci upaljenu lampu na petrolej, iza mene taj Nenad, pa moj Branko, pa posle njega oni zlotvori, deru se i pucaju u vis. U jednom momentu Nenad se okrene pa mog muža udari pištoljem u glavu te on pade

kao pokošen. Meni se smrče pred očima, pa Nenadu onu lampu o glavu. Puče lampa, buknu plamen ali spasi ga kačket te mu ne uhvati kosu. Umalo me tada ne ubiše.

Gavra nastavlja priču:

– Držali su ovde, u Mesnom odboru Dolova, svaku noć najmanje po 20-30 ljudi. Dolazili su i ovi iz Pančeva da ovim našim pomognu u saslušavanju i mučenju. Otac je pričao kako se neki udbaša, neki šmokljan, bio ispizmio bez razloga na jednog od najkrupnijih domaćina, na Rumuna Jelesiju Kozaka. Naročito je uživao da ga tuče pred celim strojem zatvorenika. Bije ga i zeza: „Majku ti jebem kulačku, znam šta misliš u tu tvoju veliku glavu, da možeš zaklao bi me zubima!” Posle u podrumu Jelesije kaže mom ocu: „Sestru mu šmokljavu, tačno zna šta mislim!”

– Bili smo u to vreme više gladni nego siti. Otac je išao sa nekim ljudima odavde čak u Baranju, kod Belog Manastira, te otuda dogonili – kupovali žito da bi se nekako prehranili i ispunili obavezu.

– Najgore je što ti pokupe sve žito i stoku pa u proleće niti imaš sa čime da uzoreš, niti semena da poseješ. A oni već narezuju i planiraju koliko u jesen da predaš. Posle zaiđu po selu pa umesto žita teraju ljude vezane jedan za drugog, kao taoce.

Divna dodaje:

– Svekra Mišu su jednom prilikom namerno proterali u kolima pored kuće da ga vidimo. Mahao nam je jadnik, onako vezanih ruku. U zatvoru, u Pančevu, su ih, takođe, maltretirali i svekar je tu dobio vodu u plućima. Osudili ga bili na dve i po godine kao privrednog sabotera i špekulanta i držali ga još tu dok presuda ne postane izvršna.

– Odemo ja i Gavra da ga posetimo u zatvoru, ponesemo malo meda i jaja umesto leka kad on tamo se već bio sav naduo. Gledao nas je tako tužno, predosećao je da se više nećemo videti. Kad smo drugi put otišli, oni kažu da je odveden u bolnicu. Mi tamo, on mrtav.

– Pošto je deda umro u zatvoru – nastavlja priču Gavra – odmah oteraju oca Branka. Držali su ih isto u podrumu za ugalj, toliko puno njih da nisu mogli ni da sednu, ni da legnu. Namerno ih nisu izvodili u klozet, niti im davali kible, a po nekoliko dana im nisu davali da se čisti. Hteli su da ih uguše sopstvenim smradom. Majka je molila Vlajka Rajića, predratnog komunistu odavde iz Dolova, čiju smo sirotinjsku kuću pomagali pre rata. Vlajko je bio pošten pa je u dobru vratio. Sredio je nekako da oca Branka i ujka Savu Stojanova puste iz zatvora. Nas dvoje – majka i ja – otišli smo u Pančevo po njih. Kada su ih pustili, to nećemo nikada zaboraviti – bili su skroz umazani izmetom kao svinje.

– Odveli smo ih u dvorište kafane „Kod Nedeljka” te ih prali na pumpi – priseća se Divna. – Nisu ih u Dolovu ostavili na miru više od 3-4 dana, opet su ih počeli noću odvoditi i zlostavljati u podrumu – zatvoru Mesnog odbora. Cilj im je bio da nas proglase za narodne neprijatelje i sabotere i konfiskuju nam imanje. I uspeji su – konfiskovali su nam i imanje i kuću.

– Opet zamolim Vlajka za pomoć. Vlajko napiše pismo lično Moši Pijade i zamoli ga da me primi. Moša je poslušao svog starog predratnog druga, primio me, saslušao sve moje muke i kratko rekao: „Idi kući, sve će biti u redu”. A jedino što je bilo „u redu”, to je da je privremeno obustavljeno iseljenje iz kuće dok se ne presudimo sa državom, sa kojom smo tada povelili spor zbog konfiskacije.

A spor je trajao, verovali ili ne, 40 godina. O tome Gavra kaže:

– Nešto zemlje smo uspeji da povratimo a kuću smo, konačno, sudski dobili u martu 1988. godine. Otac Branko je umro lane u avgustu – uspeo je da poslednjih pet meseci života proživi u svojoj kući. Međutim, nije dočekao da se presudi još za 80 ari

placa, oko koga se još sporimo. U međuvremenu su umrla dva advokata koja su se bavila ovim sporom. Prvih dana je to bio Mita Topolovački, koji je zbog velikog zalaganja za nas i sam odležao zatvor od šest meseci. Pošto je umro, predmet je preuzeo Milan Ćurčin. Pošto je i on umro, predmet je preuzeo novi branilac – njegov sin Borivoje.

I još ponešto što je zapamtio Gavra Guberevac iz Dolova:

– Išao sam u gimnaziju, u Pančevu, i prisustvovao suđenju „kontrarevolucionarima” koji su, navodno kao četnički elementi, hteli da dižu oružani ustanak u cilju promene narodne vlasti u Dolovu. Sećam se, da se tad govorilo da niko nije smeo da svedoči nešto što bi išlo u prilog okrivljenima. Sud nije mogao to da veže za četnike, ali nije hteo da prihvati očiglednu činjenicu da je sve to bio rezultat gneva ljudi što su aktivisti svoje žito skrivali a drugima praktično otimali do poslednjeg zrna. Jedan čovek je išao tada u zatvor i na robiju samo zato što im je rekao: „Vi kažete da mi krijemo žito za Engleze i Amerikance, a za koga ga vi krijete!”

– Ja tvrdim da je tada seljak u selu više gladovao, nego radnik u fabrici. Kada sam otišao u Beograd, u školu „Petar Drapšin”, uhvatio sam nekako vezu da se hranim u menzi Doma sindikata, koji je tada bio u Nemanjinoj ulici. Bilo je hleba koliko hoćeš i ja sam svakodnevno krišom trpao u džepove i svaka dva-tri dana donosio kući, mojima u Dolovo.

U nekim banatskim selima 1946., i kasnije, postojale su pri mesnim narodnim odborima i komisije za šverc i špekulaciju. A šverc ili špekulacija je tada bio ako seljak privatnom licu proda svoju svinju težu od 25 kilograma. A da su komisije radile i ovako i onako, govore i dokumenti koji se čuvaju u Istorijskom arhivu u Pančevu, među krivičnim predmetima.

Zapisnik

Vođen na dan 13.XII 1946. prilikom saslušanja Jarkovački Laze koji je bez poziva došao i izjavio sledeće: Pre 8-10 dana kao član komisije za šverc imao sam zadatak da zajedno sa Marinkov Lazom i Pavković Veljom motrim na kuću Gubarevac Miše i Branka jer je bilo prijavljeno da će tog jutra da iznesu debele svinje i da prodadu na crnoj berzi. Ja sam sa drugovima i bio u zasedi sve do 3 sata izjutra a tada sam otišao na drum za Pančevo. Na drumu sam ostao i motrio na švercere ako koji bude naišao. Zaustavio sam toga dana Stojanov Peru a Gubarevce Mišu i Branka uopšte nisam video.

Kada sam se vratio kući saznao sam da su Gubarevci ipak odneli 3 komada debelih svinja na pustaru Groj. Oni su prošli kaldrmom i to pored Laze Marinkova on treba da je video na njenim kolima debele svinje ali ih je namerno propustio ne učinivši ništa. Svedoci ovoga su Vlajić Ivanka i Stokić Živana.

Tada sam ja prijavio stvar sekretaru M.N.O. i zatražio dozvolu da sa Glavonić Predragom odem na pustaru Groj i da tamo ispitamo slučaj, sekretar je odobrio i mi smo sledećeg jutra i otišli, na pustari smo ispitali radnike da li je neko iz Dolova dolazio sa debelim svinjama i gde se te svinje sada nalaze, radnici su nam odgovorili da na pustaru više puta svraćaju ljudi sa svinjama i da ove svinje prima komesar pustare i liferuje ih dalje. Tako je bilo i ovoga puta sa svinjama Gubarevaca iz Dolova, oni su doneli 3 komada svinja od kojih je jedno bilo malo a dva su bila veća. Ovi dva komada većih prignječili su onoga maloga tako da su to svinjče zaklali a oni

drugih dva komada su Gubarevci zajedno sa komesarom odneli u Pančevo a radnici ne znaju gde.

Pošto se iz svega vidi da je ovde u stvari jedan šverc kako od strane Gubarevca tako isto i od strane komesara pustare Groj, a drug Laza Marinkov je takođe pogrešio što je videvši svinje na kolima ipak propustio Gubarevce da ih odnesu, to molim M.N.O. Dolovo da po ovom slučaju povede istragu i za krivce predloži kaznu.

Više nemam šta da kažem i zapisnik mi je pročitao, protumačen i ja ga priznajem kao svoj iskaz.

Dolovo 13. XII 1946.

S.F.S.N.

*Jarkovački Laza
(potpis)*

Zapisnik

vođen dana 14. XII 1946. prilikom saslušanja Marinkov Laze, sir. zemljoradnika iz Dolova a po prijavi Jarkovački Laze je pre 10-12 dana vršeći dužnost člana komisije za šverc propustio sa svinjama debelima Gubarevac Mišu i Branka da otidnu za Pančevo.

Upitan da li je propustio Gubarevce i zašto je to učinio daje sledeći iskaz:

Pomenutog dana zaista sam bio na drumu kada su naišli Gubarevci od šume, zaustavio sam ih i pošto sam se uverio da na kolima imaju 6 komada mršavih svinja i da na ove svinje imaju i pasoš ja sam ih tada propustio, jer nije zabranjeno nositi mršave svinje na prodaju.

Sve ovo dogodilo se izjutra oko 7 sati i to na drumu gde je mnogo sveta prolazilo pa među ostalima i Fuka Miroslav, Vlajić Ivanka i Stokić Živana ali i drugi koji su svi mogli da vide i Gubarevce i mene. Smatram da je jasno svakom ko nešto razume da se šverc ne propušta pred toliko svedoka kao što je ovde bio slučaj, i mislim da za ovo ne bih mogao da budem uzet na odgovornost.

Drugo nemam šta da kažem, zapisnik mi je pročitao, protumačen i ja ga priznajem za svoj iskaz.

Dolovo 14. XII 1946.

S.F.S.N.

*Marinkov Laza
(potpis)*

A da su Miša i Branko Gubarevci iz Dolova zaista „opasni šverceri i špekulanti” neka posluži i sledeći citirani izveštaj, nastao nekom ranijom prilikom, prepisan od reči do reči sa svim gramatičkim biserima:

MILINCISKA STANICA

broj, 1511,

Dolovo,

mesno narodnom odboru,

DOLOVO,

dostavljamo vam, zapljenu svinje 2, komada od, 6 meseci miše buburevca, i 5, komada branko bubarevca, od 7 meseci, sve svinjepognoje miša buburevac ito bez pasuša i lagajući miliciju na svaki način daga puste, istoga milicija nije pustila već muje svinje oduzela i to nadan 6,147, i ujedno dostavljamoga na dalji postupak samo jedno davam skrenemo pažnju isti bubraci suopasni šverceri ito još od ranije,

SMRT FAŠIZMU SLOBODA NARODU,

komandir milicije

(POTPIS NEČITAK)

Listajući krivične presude Sreskog i Okružnog suda u Pančevu iz 1947. vidi se da su se ova dva pravosudna organa najviše bavila „švercerima”, „špekulantima”, – „privrednim saboterima”... odnosno seljacima optuženim za neisporuku žitarica, koje su im narezale mesne vlasti.

Pregledajući podebeli dosije okrivljenog Dušana Simke iz Dolova, može se pronaći „Uverenje” koje Mesni narodni odbor Dolovo šalje sudu kao „Predmet”: Simka Dušan iz Dolova, uverenje moralnog vladanja i imovnog stanja. Da Simka Dušan star 66 godina iz Dolova sudski navodno nije kažnjavan, inače je špekulant i sklon švercu. Imenovani je dosta imućan, poseduje sad jedan maksimum od 35 lanaca zemlje i dve kuće.”

„Uverenje” je pisano 9. marta 1947., pod brojem 1518. U potpisu „sekretar Radoslav Rakidžić.” Zahvaljujući, verovatno, tome kao i još nekim aktima „Komisije za nedopuštenu špekulaciju i privrednu sabotažu” Sreski sud u Pančevu je 17. 3. 1947. „zbog nepredavanja viškova žitarica i nedopuštene špekulacije” osudio Simka Dušana „na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom i novčano 30.000 dinara”. Zanimljivo je da u presudi stoji da se „u slučaju nenaplativosti” kazna od 30.000 dinara zamenjuje sa 600 dana zatvora.

Rešavajući po žalbi, Okružni sud u Pančevu je preinačio presudu tako što je Dušanu dodao još pola godine robije i duplirao novčanu kaznu – umesto 30 – 60 hiljada dinara, što je u slučaju „nenaplativosti” 1.200 dana zatvora t. j. tri godine i četiri meseca – pride uz one „čiste” dve i po.

Dušan Simka, koji je lišen slobode još pre suđenja, šalje molbu za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ. Uz brojne spise prilaže lekarsko uverenje da su mu oboleli: srce, pluća, jetra... Zatim prilaže izjavu prvoborca Dragutina Vukašinića da je on (Dušan) sarađivao sa narodnooslobodilačkim pokretom, i gle čuda! Novi dokument M.N.O. Dolova, od 6. juna 1947. pod brojem 3743: „Uverenje da je Simka Dušan rođen 1882. godine u Dolovu dobrog moralnog i političkog vladanja, sudski do sada nije kažnjavan, za vreme okupacije živeo je u Dolovu, sa okupatorom nije sarađivao, niti mu je pomagao.” Potpis: „Za sekretara Pavlov Milivoj”.

Tako je Simka Dušan posle 89 dana, po mišljenju istoga M.N.O. Dolovo (ali drugog sekretara), moralno politički podoban.

Pomilovanje i otpust sa robije stiže 19. jula 1947. U međuvremenu novčana kazna od 60.000 dinara je isplaćena u celosti. Pretpostavljamo da naplata nije izvršena sudski, jer bi mu za tu sumu trebalo blizu 100 grla ždrebad i od po pola godine starosti. (Do ove računice smo došli pregledajući spise „špekulanta – ratara Vase Popova iz Dolova”, kome je Sreski sud zbog nenaplativosti, „između ostalog, oduzeo i prodao dvoje ždrebad računajući po 650 dinara komad”. Koliko je to bilo „po pravoj ceni” najbolje govori komisijska procena iz sličnih spisa iz tih dana gde je: „1 krevetski pokrivač bio 900 din.” „1 jorgan žut sa belom navlakom polovan 1.500, ”dva krevetska čaršava bela polovna 2.000 dinara” itd.

ĐAVOLOVA PETORKA

Ono što se za vreme prinudnog otkupa dešavalo u banatskom selu Kozjaku prevazilazi maštu režisera filmova strave i užasa: teror grupe „aktivista” neki nisu mogli da prežive...

Kozjak je pitomo južnobanatsko selo sa oko 400 domova, već stotinama godina nastanjeno Srbima. U maju 1946. skinuti su sa kuća i poslednji crni barjaci za izginulim na poljima Srema i Slavonije. Seljaci vredni, danju na njivi, uveče na sastancima. Neki u Partiji, drugi u SKOJ-u, žene u AFŽ-u, skoro svi u Narodnom frontu. Kući se vraćaju demobilisani borci i prihvataju se pluga, motike, neki i nove vlasti. U SKOJ i Partiju ulaze i bogatiji seljaci. Sve je puno poleta i sloge. Na sastancima i zborovima se, uglavnom, govorilo o bratskom Sovjetskom Savezu, o njihovim kolhozima, koje treba i oni u Kozjaku da osnuju. Kako, to tada još nije niko znao, a i seljaci se nisu baš mnogo raspitivali...

Ali 1947. u selo, na zborove, počese da dolaze aktivisti iz Alibunara sa ciljem da u Kozjaku osnuju seljačku radnu zadrugu. Nije išlo, pogotovu kod onih seljaka sa više lanaca zemlje. Poče se selo deliti. Većina neće u zadrugu, a manjina hoće, ali ne može bez ovih prvih. Godina beše nerodna, a vlasti potpomognute propagandom, da narod u gradovima i radnici u fabrikama gladuju, poče od boljestojećih seljaka oduzimati pšenicu, kukuruz, stoku, mast... Zvali su to „planski otkup” ili „prinudni”, kako je više odgovaralo domaćinima. Kad počese od seljaka tražiti da iz salaša, ambara i tavana iznesu više nego što imaju, krenu još veća deoba.

Nasta rascep među seoskim odbornicima, skojevcima, članovima Partije. Dobar deo njih se osetio izneverenim, pa su se pasivizirali. Ali onaj manji deo, spreman je da direktivu alibunarskog sreza o osnivanju radnih zadruga sprovede odmah i po svaku cenu. Glavna „petorka”, koju su u polušali zvali seoskim „politbiroom”, bila je: Đura Đakov, zvani Đavo, Radislav Lalić-Štrk, Zoran Caran-Tišman, Slobodan Grozdanić i Vasa Bekman. Glavni do kraja, dok i sami nisu dolijali, bio je Đura. Bili su sve i svja u Kozjaku. Jedino su polagali računa sreskoj aktivistkinji Đurđici Crvenković, njenom mužu Peri Crvenkoviću – sekretaru Komiteta i udbašu Tozi. Zla čuda su pravili od svojih komšija, a Đurđica je tražila još veća. I dan-danas, preko 40 godina od tada, priče tih stravičnih dana i godina prenose se sa kolena na koleno. Sava Lalić priča:

– Predam 40 metara žita, koliko smo i ovrlj. Ne prođe dugo, usred noći preskočiše kapiju i traže da iznesem još žita. Naoružani, prete. Otac Bogdan pristade da se „snađe”, te odoše. Kupili smo u Beloj Crkvi 500 kila i predali.

– Posle mesec dana, taman došli umorni sa branja kukuruza i polegali, kad oni lupaju na prozor: „Bogdane, ti si uhapšen!” U Mesnom odboru ga tukao Radislav Štrk. U Udbi, u Alibunaru, dobijao je batine pune dve nedelje. Petnaesti dan je dobio pet godina robije, izdržao je dve u Požarevcu. Čim je otac otišao da robija, dođeše Radislav, Zoran i Slobodan i konfiskovaše skoro sve: 32 lanca zemlje, dva konja, kola, žetelicu, sejačicu, plugove, sav poljoprivredni alat. Uzeše i sav kukuruz – blizu dva vagona. Svinje i mast su oterali još ranije. Oterali su nam čak i šapurevinu (komiljke), da zimi nemamo čime da se grejemo.

– Tukli su još više strica Živu i to u zatvoru, u susednom selu Ilanci. Ja sam se tada tamo desio na saslušanju, a on jadnik se beše, od velikih batina, oneredio, pa sam sa sebe skinuo čiste gaće i dao mu.

Braća Živa i Bogdan nisu više živi. Živin sin, 61-godišnji Iva se seća:

– Kad su došli kod nas – Đura, Zoran i kompanija, popeli su se na tavan i dole bacali kukuruz. Deda Laza – solunski dobrovoljac, pođe gore, oni gurnuše lotru te on pade i sav se izubija. Sećam se, da je Đura Đavo pucao iz pištolja, gore pored dede, i probio crep.

– Oterali su nam sav kukuruz, dve kobile, amove, svinje – osam komada. Deda Lazu, oca Živu i mene su držali po par dana u zatvoru na smenu. Čim jednog ujutru puste, znaj da sledeće noći dolaze po drugog. Jednom tako, bilo nas je oko petnaestak tu u zatvoru, u Mesnom odboru. Držali su nas tri dana u hladnom podrumu, bose i gole do pojasa. Da bi bilo vlažnije i hladnije, pod su stalno polivali vodom. Kad oni ulaze, mi moramo da stanemo okolo uza zid. Idu od jednog do drugog, hvataju za kosu i glavom o zid. Traže da izneseš žito i kukuruz, a znaju da nemaš. Kažu: „Snađi se ili uđi u zadrugu!” Otac je bio osuđen na tri godine robije, a majka Jovanka šest meseci, uslovno. I nama su uzeli 32 lanca zemlje.

Ništa bolje nije prošla ni kuća starog deda Tome Lalića. Angelina, supruga Tominog unuka Pere, kaže da će se tih strahota sećati doveka:

– Danju su držali zborove, ubeđivali a još više pretili. Ako nećeš u radnu zadrugu, onda moraš da izneseš i predaš i ono što nemaš. Ako nemaš, zatvaraju i biju.

– Noću hajka. Došla jednom iz Alibunara ta prokleta Đurđica, sela na taljige pa noću sokakom kroz selo. Kupi brašno, mast, vunu... Gde ne nađe, kupi žene i babe i trpa na taljige. Tako pokupiše i svekrvu Velinku. Ja plačem, kukam, vičem, a deda Toma skoči iz kreveta pa, onako u gaćama, trk da ih stigne. Uhvatio snahu Velinku da je skine sa kola, znao je šta je čeka u Mesnom odboru.

– Đurđica zaustavi kola i kaže: „Ti, kučko, silazi, a ti se matori penji!” Izigravala je posle one babe, žene i dedu... Zatvarali su svu trojicu – deda Tomu, svekra Dragomira, muža mi Peru. Jednom je došao taj Đura Đavo sa još nekolicinom i sve nam pokupio. Odneseše i dva kreveta, šest jastuka, sve ćilimove, posteljinu. Taljige, fijaker i saonice vezaše jedno za drugo i ljudi, određeni pod kuluk, odvukoše. Sve, vele, za buduću radnu zadrugu. Oterali su nam tada jedinu kravu i tele.

– Posle su kravu vratili, a tele pojeli. Nismo imali ni žleba ni s žlebom da jedemo, a mojoj kćerki Mici bilo tek sedam meseci. Nemam šta da joj dam da jede, niti ja gladna imam mleka da je podojim. Tu noć, kad su nam pokupili sve, i te krevete, Đura je sve pretražio i najposle podigao malu Micu iz kreveca i ispod deteta pronašao i odneo poslednju torbicu brašna koju sam bila sakrila.

– Nije ni čudo što Đura nije mogao lako da umre, sve je, kažu, pominjao neke jastuke, perje...

U Novom Kozjaku živi 64-godišnji Milivoje Malenov, sin Žive i Sofije Malenov. Nosi na srcu gorko sećanje na godine prinudnog otkupa i nasilnog uterivanja u seljačku radnu zadrugu.

– To su bile teške godine koje se nikako ne mogu zaboraviti. I ne treba zaboravljati, ne zbog neke osvete, nego čisto zato da bi mlađi znali kakvi smo mi bili i kakvi oni ne smeju biti – ni najgorem neprijatelju. Ja mislim, da dok se ovi naši doživljaji prenose s kolena na koleno, da se tako nešto ne može više dogoditi.

– Nama su već 1947. pokupili sve: pšenicu, kukuruz, zob – do poslednjeg zrna. Konje skoro da nismo imali čime da hranimo, pa smo svako jutro nas nekoliko morali da ih podižemo da bi nekako mogli da ustanu, hodaju i oru. Crknutih konja je tada bilo mnogo.

– Svinje smo bili dali Jani i Ćurki Berenji da ih hrane napola. Nije vredelo jer su ih glavni iz seoske Partije naterali da nam ih vrata. Da ne bi pocrkale od gladi, poklali smo ih onako mršave, nešto pojeli, a ostalo oni pokupili. Sledeće godine ovršem 60 metara pšenice, oni traže tačno 120. Ne možemo da se „snađemo”, a oni vode oca Živu na saslušanje i samo viču: „Iznesi!”

– Jedne noći eto ih čezom pred našu kapiju. Ocu nisu dali da se obuče, oterali su ga onako u gaćama, pravo u Alibunar, u zatvor. Pričao je posle šta su im tamo radili. Neki Đura šantavi (bio je ćopav i nosio štace) išao je ispred postrojenih zatvorenika – „kulaka” i svakog boksovao u stomak. Prvo su ih držali gladne dva dana, a onda im dali ječmeni hleb od neprosejanog brašna te su im one ječmene ošlje poderale jezik i grlo. Sutradan su ih terali da piju vodu, pomešanu sa osokom iz stajskog đubriva...

– Za to vreme, dok je otac terorisan u alibunarskom zatvoru, ovi iz mesnog odbora, opet noću, oteraju brata Ljubu. Seoski podrum je tada bio pun kao dubak, pa je brat od zagušljivosti pao u nesvest. Ovi drugi što su bili s njim dizali su ga uvis da se osvesti.

– Sutradan puste Ljubu a oteraju mene. Te dane i noći ne mogu zaboraviti. Bili su došli neki aktivisti iz drugih mesta, a ova naša „petorka” otišla tamo. Bili su i neki milicionari iz Alibunara. Mene je Marko milicioner sve hvatao za kosu i tukao glavom o zid. Stavljali su me vezanog preko klupe a njih trojica sednu mi na noge. Tukli su me pesnicom u glavu, meni skaču varnice pred očima pa se onesvestim.

Kad sam se osvestio, oni me uhvate za ramena trzaju i dalje sede na nogama i viču: „Vuci, kidaj mu kičmu!” Posle me izvedu u dvorište, komandir me postavi uz neku tablu i kaže: „Sad ćeš mlad da umreš!” Oni drugi vade pištolje a on ih postrojava prema meni i komanduje „Gotovs!” Čekam pucanj, hoću da padnem, traje to dugo kao večnost, a komandir komanduje: „Ostav! Daj lopatu da mu posle pokupimo mozak!” Donose lopatu, opet pištolje „na gotovs”, opet „ostav” – nekoliko puta tako.

– Onako vezanog lupiše me nekoliko puta o onu tablu i poteraše u opštinski voćnjak. Odrešiše me, baciše ašov preda me i naređuju da kopam sam sebi raku. Sav pretrnuo od straha kažem da ne umem, da ne znam koliko treba. Komandir obeleži, ja kopam, kolena klecaju. Skoče na mene i počnu me onde gaziti psujući mi majku kulačku. Kad su, valjda, videli da još malo pa ne mogu da stojim na nogama, kažu: „Gubi se kući i ako nekom kažeš šta smo ti radili, ode ti glava!”

– Tih dana u selu zbor i svi moramo da idemo. Došla iz Alibunara Đurđica Crvenković, na glavi joj titovka, o pojasu pištolj. Popela se na binu i drži govor. Ne ubeđuje, nego preti:

„...U Rusiji su ubijali da bi ušli u kolhoz! A šta vi, drugovi, članovi partije u Kozjaku, čekate?... Nema boljeg i srećnijeg novog života dok ne satremo kulake, sve do jednoga... Oni su naši najveći unutrašnji neprijatelji... Nema srećnijeg života dok svi ne uđete u seljačku radnu zadrugu! Ako nećete u zadrugu i mi ćemo početi da ubijamo, budite sigurni...”

– Uveče, čim se smrkne, mi muškarci bežimo od kuće i spavamo po slamama i poljima. One noći kad je ubijen Draga Perinac nisam smeo na kapiju nego skačem preko zida. Ja odavde, a otud naš zet Živko Lazarov iz Dobrice, beži od sličnog terora. Obojica pobegnemo u polje. Kad neku noć ostanemo kod kuće, spavam u odelu, spreman da skočim i pobegnem. Danju nas nisu dirali.

Desetine starijih ljudi koji nisu mogli da „iznesu” i predaju državi više žita nego što im je rodilo, toliko su bili zlostavljani i udarani da se posle takvih „ubeđivanja” više nisu ni dizali sa kreveta. Otimači žita su im otimali i dušu – pomogli su im

umreti. Među njima su Čeda Stankov, Branko Kovačev, Milivoje Cincar, Veljko Žarkov...

Veljkov sin Živa kaže: – Oca Veljka su toliko mučili i tukli da je posle toga živio samo mesec dana ne ustajući iz kreveta. Pljuvao je krv, a lekar mi je otvoreno rekao da mu je kraj blizu. Tako je i bilo, pričao je da ga je tukla poznata „petorka”, a najviše Đura Đavo. Poslednje reči koje je izgovorio pre nego što je ispustio dušu, bile su: „Joj, Đuro, što me ubi!”

Ivan Kovačev – sin pokojnog Branka priča:

– Moj otac Branko je bio krupan i debeo čovek, imao je preko 130 kila. Na njemu su se strašno izivljavali seoski aktivisti. Posebno su uživali da ga boksuju u stomak vičući: „Nemaš da ispuniš obavezu, a pun ti je stomak!” Zatim su ga obarali na pod, skakali na trbuh smejući se: „Ode ti obaveza!” Plakao je, kad je došao kući i govorio da ga je sramota da priča, nama svojim, šta su mu sve tamo radili. Jednom rođaku je ispričao da su mu nekoliko puta žiletom povređivali polni organ i pretili da odseku.

– Neću da kažem krivo – nastavlja Ivan – otac je pričao da ga je u tim mučenjima donekle spasavao jedan od te čuvene „petorke” – Vasa Bekmač. Ali zato kad nije bilo Vase, ostala četvorica – Đura, Radislav, Zoran i Slobodan bili su pravi zulumčari.

Bora, unuk pokojnog deda Čede Stankova, govori:

– Naša kuća nije bila baš bogata. Nas u kući dvanaestoro, a samo 16 lanaca zemlje. Radili smo kod drugih i napolicu. Na nas su se bili ispizmili zato što nismo hteli da im se pridružimo u teroru protiv onih poštenih domaćina, kod kojih smo radili napolicu. Deda Čedi je tada bilo 60 godina i strašno su ga mučili. Vezali su mu ruke i noge i njega odozgo za klupu, pa mu skakali na stomak. Nisu mu davali ni da kuka, trpali su mu krpe u usta.

– Najviše se na dedi izivljavao najgori među njima – Đura Đavo. S oproštenjem za mošnice su mu vezivali i o njih vešali ciglu. Deda je posle pričao da je bivalo najgore kad stigne Toza udbaš iz Alibunara. Bije Toza, a i ovi ovdašnji se pred njim utrkuju ko će da tuče više i gore. Jedanput su mu dlake na prsima palili benzinom.

– Tako izubijanog i onesvešćenog našli smo ga jedne večeri pred kapijom. Ratinka Lalić je gledala kad su deda Čedu dovukli iz Mesnog odbora na taljigama i izbacili ispred kapije. Nije mogao da preboli, vukao se jadnik neko vreme i od toga umro – pre vremena.

Koliko je kozjačka petorka bila bez milosti govori i događaj koji se zbio ujutru, na sam dan sahrane Čede Stankova.

– Taj dan kada je trebalo da sahranimo deda Čedu – nastavlja Bora dalje priču – dedin sin – moj otac, Dragomir ode ujutru kolima po mrtvački sanduk. Kad se vraćao pored Mesnog odbora, izlete Đavo, Zoran i Radoslav, svuku oca sa kola i uvedu unutra. Ubiju boga u njemu... Posle mu naredi da kad zajedno izađu napolje, mora sa njima da se rukuje, ako neko gleda, kao da ništa nije bilo.

Seljaci su se opirali i plaćali danak. Neke je „pojeo mrak”. Jedan od njih je i Svetislav Glavaš koji je završio u Zabeli kod Požarevca. Njegov sin Pikola, zvani „Četa”, se dobro seća tih vremena.

– Otac Svetislav je bio solunski dobrovoljac, a ja dobrovoljac Fruškogorskog odreda. Demobilisan sam u jesen 1946. Tada je u selu sekretar partije bio Đura „Đavo”. Kad su videli da niko od viđenijih domaćina neće u seljačku radnu zadrugu, počeli su da kupe sve redom: žito, kukuruz, brašno, svinje, mast... Kad sve tako

pokupe, onda više ne pretresaju kuće, staje i ambare, već traže da se iznese još. Pošto nema, domaćine, a često i ostale ukućane, čak i žene, vode u zatvor – u Mesni odbor ili u Alibunar. Znam da smo mi 1947. dali volove i nove taljige u Debeljači za 500 kilograma žita.

– Čim smo to predali, nije prošlo ni sedam-osam dana, uzeše nam sve što je ostalo. Ne sećam se svega, ali znam da su pokupili svu mast, oterali pet krmača, kravu, ostali nam samo konji. Oca Svetislava zatvore u Mesni odbor i po mene dođu. Otac u podrumu, a mene drže u jednoj šupi. U toku noći me uvedu u kancelariju a tamo oca vezali preko oborene stolice, dvojica mu sede na grudima dva na nogama. Biju ga – „Đavo” i ostali. Ja plačem. Puste oca a mene izudaraju i ostave.

– Sutradan praznik (Cveti), narod ide iz crkve a oni mene stave na kočije seoskog „foršpana” Ljube Putnika pa na zbor. Stojim vezan na kolima, okolo narod, a oni drže zbor – ubeđuju, prete sa mnom kao primerom.

– Posle su mene i oca terali u aps, u Alibunar. I mene je tamo tukao Đura „Šantavi”. Bio je ćopav pa me je tukao štakom. Otac Svetislav je bio vezan u samici, bos na pokvašenom betonu, a ja sam bio u jednoj velikoj sali – nas preko osamdeset. Osude oca na šest meseci i oteraju u Sremsku Mitrovicu. Ja sam svoje odležao u Novom Sadu. Došli smo obojica kući za slavu – Svetog Nikolu. I dalje su nas, skoro svku noć, vodili u Mesni odbor i maltretirali.

– Početkom 1948. Nikola Pisarov, Pera Lalić i ja pobegnemo u Beograd. Njih dvojica se vrate u selo u avgustu, a mene uhvate u Zemunu, gde sam se bio zaposlio, i sprovedu u Alibunar. Tu su me „sređivali” 14 dana pa pustili kući.

Jedno veče lupa na prozor moj drug i imenjak Nikola Pisarovi zove me na veselje – oženio se tada Zlatinkom Diklić. Tamo na veselje banuše u neko doba ovi iz „petorke” – Slobodan, Zoran i „Štrk” i ispituju me gde sam navodno bio te noći jer je, vele, „maločas ubijen Draga Perinac”. Kasnije se ispostavilo da su ga oni ubili, ali su, izgleda, imali nameru da taj zločin meni nameste i poture. Koliko se zna, niko tada nije nikoga ispitivao – saslušavao oko tog ubistva. Mene je spasila imenjakova svadba.

– U proleće 1949. osude oca Svetislava na tri godine robije zato što nije mogao da iznese i preda žita više nego što je rodilo. Sprovedu ga u Zabelu kod Požarevca, gde je tada bilo skuplje prase ili konj od čoveka. Za dve godine samo su mi jednom dozvolili da vidim oca i to sa rastojanja od pet metara – između nas stražar. Tada mi je rekao: „Prodaj sve što imaš, samo me odavde izvuci!”

– Kad sam otišao drugi put, hladno nam saopštiše da više ne dolazimo, da naši više nisu živi. Nastade plač i kuknjava, a oni viču na nas što „pravimo uzbunu”. Donesoše mi očevo odelo, svo iskrvavljeno. Šta su hteli sa tim što su mi dali odelo koje optužuje, ne znam, ali znam da tadašnji a i kasniji zahtevi i molbe da doznam kako mi je otac skončao, nisu uspeli. I dan-danas ne znam gde je sahranjen.

Kada se od 1947. do 1949. seoska vlast u Novom Kozjaku potpuno odmetnula od naroda, nekoliko članova partije, skojevaca odbornika osetilo se izneverenim, pa se i omi „odmetnu” – ali od takve politike. Neki su ostali u organizacijama, ali pasivno, neki su se iščlanjivali, neke je „petorka” najurila, neki su se otvoreno suprostavljali progonu nevinih seljaka. Neka neki od njih budu i pomenuti: Živa Batin, Živa Gajger, Boga Sukalin, Sava Lalić, Ljuba Pisarov, „Čonka” Nikolić, Nikola Živkov... Među njima je bio i Mihailo – Miša Toma solunski dobrovoljac – otac Mila Tome, čuvenog bombaša sa sremskog fronta. Miši je tada bilo preko 50 godina i bio je odbornik. U jednoj akciji „iznošenja” žita, kada se išlo kolonom taljiga od kapije do kapije, Miši

zapadne treći sokak. Kad je video da „aktivisti” otimaju i zadnje zrno, odbio je da u tome učestvuje. „Aktivisti” zaustave akciju u trećem sokaku, pa pravo pred Mišinu kuću. „Počiste” ambar, tavan, sanduke sa brašnom, uzmu četiri svinje (ostave samo jednu), 25 ovaca, jednu kravu, dva konja i dvojica kola.

Deda Miša nije živ, ali se tih zlih dana dobro sećaju njegovi – sin Živko i snaha Živanka: – Išli smo čak u Belu Crkvu, kupovali žito da se prehranimo, – kaže Živko, a Živanka dodaje: – U početku smo se nadali da će donekle da nas spasi moja jetrva Zora, kojoj je Đavo bio ujak. Molila je i još više klela svog ujaka. „Uspela” je samo utoliko što svekra Mišu nisu više zatvarali ovde u Kozjaku, nego su ga vodili u Ilandžu i Alibunar.

Živkov i Živankin sin Miodrag, sada inženjer u Pančevu, živo se seća dedinih muka:

– Imao sam tada osam godina i dobro mi je sve urezano u pamćenje. Zajedno sam sa babom Macom išao u Ilandžu, nosili smo dedi jelo. Videli smo se samo na minut-dva, i sećam se kada je kazao: „Ne daju nam nikakvo jelo, samo neku slanu smrdljivu vodu.” (Možda je to bila voda pomešana sa osokom iz stajskog đubreta o čemu su drugi zatvorenici pričali!) Jednom je plakao od muke i besa i vikao: „Ne mogu više da trpim, idem da ubijem Đurđicu Crvenković! Ona njena banda me tukla i mučila, a ona meni čupala brkove! Zar sam se ja zato borio kao dobrovoljac, solunac, za Jugoslaviju... I naš Mila na sremskom frontu za ovu novu državu?!” Baba Maca se obavila oko njega i moli ga da se smiri i veli: „Vidiš li da imaš decu, i nas će posle sve pobiti!” Plačem i ja, pomažem babi, molim dedu, on se otima od nas i sećam se baba mu pocepa košulju. Deda Miša se malo stiša i smiri, ali smo posle svi u kući gorko plakali.

Živko Toma dodaje: – Zla je bila ta Đurđica a i njen muž Pera, valjda je tada bio sekretar partije u srezu. Znao je i on da udari čoveka. Pokojni Živa Bogosavljev je pričao kako se Pera nad njim izživljavao: „Pita me: znaš li ti šta mi stvaramo, a ja mu odgovorim – komunizam. – E, nije komunizam, nego socijalizam – pa šljaskamarom. To je, valjda, isto, kažem ja, a Pera će: – E, nije isto. – Pa opet – šamar.”

– Đurđice, Pere, Toze, Đure i kompanije, a i sigurne robije oca Miše, oslobodili smo se tek onda kada smo ušli u drugu „okupaciju”, u seljačku radnu zadrugu „Novi život”. Iako je upravnik zadruge bio baš „Đavo”, nisu nas više maltretirali niti terali da iznesemo ono što nemamo, ali je seljačka radna zadruga bila seljačka propast druge vrste. Mi smo skoro sve dali u zadrugu: 36 lanaca zemlje, četiri konja, dvojica kola, plugove, drljače... Danju radimo svako sa svojim konjima, a uveče tuđi konji u mojoj štali, a moji kod Žive Bogosavljevog. Vele, ako ne bi bilo tako, svako bi bolje hranio svoje konje. A čime da ih hranimo kad je pre toga sve bilo oduzeto – i žito i kukuruz i zob! Konje smo ujutru dizali rukama da bi mogli da stanu. Svaki dan su seoski „strvinari” Trivun i Branko na konjskom groblju zatrpavali po dva do tri konja. Naša SRZ „Bolji život” je kupovala tuluzinu iz Padina od privatnika, te smo njom hranili konje. Iduće godine smo napravili veliku zadružnu šta-lu, ali smo još više dovlačili tuluzine. Mislim da je te godine mnogo pocrkalo konja. I mnogo mladih pobeglo iz sela u grad da se više nikad ne vrate.

Živanka je takođe radila u SRZ „Bolji život” i borila se da zaradi „trudodane”.

– Radili smo po brigadama. Brigadiri su nam bili, uglavnom, najveći neradnici u selu. Mi žene okopavamo kukuruz, nemamo volju za rad, pa se samo gurkamo i vičemo: „Vuci crno na zeleno!” što znači – ne seci travu nego je zemljom zatrpavaj, da ne vidi brigadir. U jesen kad beremo kukuruze, pa kad uveče pođemo kući, sve

krademo pokoji klič te ponesemo. Bila nam je mirna savest jer smo uglavnom „krale” sa „našeg”.

– Tada je bio glavni cilj da celo selo uđe u radne zadruga. U Povom Kozjaku su bile dve radne zadruga – „Novi život” i „Borac”. Pri kraju je osnovana i treća gde su konačno ušli i svi ostali seljaci. To je bila neka zadruga trećeg tipa – nisi morao sve da unosiš. I to je bila propast, ali ko te pita, važno je da su „aktivisti” ispunili plan sto posto. Tada je prestao teror nad selom, ali smo ostali bez svinja, konja, žita, alata... Kad su se seljačke radne zadruga rasformirane, ja sam nazad dobio manje od polovine onog što sam uneo – kaže Živko.

Priču nastavlja Miodrag Toma:

– Nije u Kozjaku nestajao samo imetak, nastajali su i ljudi. Recimo, tri-četiri godine se nije znalo gde je deda Pera Lalić. Kasnije se otkrilo da ga je ubila „petorka” i tajno sahranila na „konjskom groblju”. Ispostavilo se posle da su oni ubili i Dragu Perinca. I dan-danas se ne zna šta je sa grobarima „konjskog groblja” – Trivunom i njegovim sinom Brankom, koji su izgleda više znali čego što su smeli. U selu je tada nestao i četvrti čovek – mladi partijac Ilija Nikolić.

– Negde, valjda, 1952. malko zakasnela pravda stigla je i kozjačku „petorku”. Đura „Đavo” je osuđen na 15 godina robije. Umro je pre dve godine, a da mu niko nije bio na sahrani. Zoran Caran, osuđen 12 godina, umro u Pančevu napušten od svih, sahranila ga opština. Slobodan Grozdanić osuđen osam godina, kasnije poludeo i obesio se u Vršcu. Radislav Lalić – Štrk osuđen sedam godina, nije više među živima. Vasa Bekman, za koga mnogi ovde tvrde da je ipak bio najbolji od najgorih, osuđen je na sedam godina i jedini je od njih živ.

Poštujući želju jednog od onih izneverenih članova partije, koji su se već 1947. suprotstavljali staljinističkim metodama terora nad seljacima u Kozjaku, čoveka koji je razotkrio ubice, sakrićemo mu pravo ime i dati drugo – „Bata”. Elem, zbog toga čoveka je „petorka” jednom inscenirala kafansku tuču i pucnjavu, u kojoj je „Batu” trebalo da pogodi „slučajno zalutali” metak. Obazrivi „Bata” je pre „greške” iskočio iz kafane, kloneći se ubuduće samoće i mračnih mesta. Posle onih tajanstvenih nestanaka i selo je strepelo za „Batu”. On danas živi podalje od Banata i priča:

– Đurđica mi je lično 1950. oduzela pištolj. Veli, sumnjiv si, slabo se uklapaš u borbu protiv kulaka... tvoje držanje vezujemo za Informbiro. Kao normalan čovek, morao sam da se distanciram od postupaka tih „naših” neljudi iz Kozjaka a i udbaša Toze, Pere i Đurđice Crvenković iz Alibunara. Njihove neljudske postupke narod neće lako zaboraviti.

– Studirao sam u Beogradu i ponekad dolazio u Kozjak, ali se klonio ovih petoro. Ali jedne noći banu mi iznenada podnapit Zoran Caran. Vidim nešto se lomi u njemu i kaže: „Znaš li da smo mi ubili Peru Lalića i Dragu Perinca! Ja sam ubio Peru, a Dragu je ubio Slobodan. Učestvovali su Bekman i ”Štrk”. Đura je sve organizovao zajedno sa ovima iz Alibunara... Ja ne mogu više da krijem, hoću da poludim. Slobodan je počeo noću da halucinira... Ovi moji drugari osetili – boje se da se ne odam, pa me prate, hoće i mene da ubiju... Garantujem da je sada „Štrk” tu negde u mraku prate mene, a i tebe... „I, zaista, Radislav ”Štrk” je tada bio iza duda, sa pištoljem.

– Do jutra se nekako oslobodim Zorana i odmah odem u Alibunar – u komitet kod Pere Crvenkovića, i sve ispričam. On samo preblede i kaže: „Pazi šta govoriš!” To je bio ceo razgovor. Počeo sam još više da se čuvam da ne naletim na zamku, ali

su se i oni malko primirili. Osetilo se već da će sve radne zadruge da krahiraju, ali, ipak, najpreče im je bilo da se ne sazna za zločine.

– Prođe neko vreme i ja obavestim o svemu Pokrajinski komitet u Novom Sadu. Ne znam da li zbog moje prijave, ali posle nekog vremena pokrajinski organi su uhapsili svu petoricu – završava „Bata” svoju priču.

Na suđenju u Pančevu, sem Đure „Đavola”, ostala četvorica su dokazivala da su orgaizatori ubistva bili Đurđica i Toza. Sud i tužilac nisu našli za shodno da Tozu pozovu ni kao svedoka. Bez obzira što su sva četvorica kategorički tvrdila da su plan za ubistvo Drage Perinca lično napravili Toza i „Đavo” i da su njih dvojica za vreme ubistva ostala kod Đurine kuće.

Perinac je živeo sam, a njih četvorica su se rasporedila na prozore i vrata, pa kad ga viknu, gde se pojavi taj puca. Pojavio se jadnik na vratima gde je bio Slobodan Grozdanić. Kad je zaustio da pita što ga zovu, Slobodan mu je pucao direktno u usta. U Kozjaku kažu da je Draga izgubio život samo zato što je glasno kritikovao „aktiviste” i njihove metode.

Peru Lalića – „kulaka” sačekali su u kukuruzu kada se vraćao iz sela Dobrice i ubili. Po jednoj verziji nisu hteli da ga ubiju, ali su mu, tukući ga, izbili oko, pa su rešili da ga Zoran Caran dokrajči. Tajno su ga „sahranili” na „konjskom groblju”.

To, međutim, nije moglo tačno da se utvrdi, jer je „konjsko groblje” poliveno benzinom i zapaljeno. Tužilac i sud nisu uzimali u obzir što su posle tog zločina i „kremiranja” zauvek nestali grobari „konjskog groblja” Trivun i njegov sin Branko. Stekao se utisak da su poverovali „svedoku” Đurđici da ona o svim ovim zločinima „nema pojma”, da je poznavala samo Đuru, a ovu četvoricu „tek iz viđenja”.

Jedini živi član „petorke” – Vasa Bekman do sada nije hteo da priča o svojim „aktivnostima”. Sada je progovorio, ali uglavnom krivi druge. Za sebe kaže da nije kriv ili bar da je kriv najmanje.

– Ja sam spasavo koga sam god mogao. I dan-danas tvrdim da su glavni krivci, za sve što se tih godina dogodilo u Kozjaku, Toza, Đurđica, njen tadašnji muž Pera i Đura Đavo. Toza i Đura su nam posle ubistva Drage Perinca pretili, da ako se samo posumnja da smo to mi uradili, da ćemo i mi biti likvidirani. Za ubistvo Pere Lalića nisam znao ništa, a „Đavo” me je ubeđivao da je Pera pobegao u inostranstvo.

Tako priča Vasa Bekman. U istom stilu priča priču o nestanku „strvinara” Trivuna i Branka.

– Nije tačno da se Trivunu i Branku nešto desilo. Kada sam 1950. išao iz Lokve u Janošik da izdajem lične karte, naiđem u polju na Trivuna sa troje dece. Rekao mi je da ide prema granici, hoće da pobegne u Rumuniju. Preklinjao je da ga ne odam. (Zašto je Trivun rekao kuda ide, Vasa nije umeo da objasni). – Dao sam Trivunu hleba i slanine i on je otišao. Kasnije je preko granice pobegao i Branko. Vidali su ljudi kasnije obojicu u Rumuniji. Trivun je umro a Branko je još živ. (Koji su to ljudi „vidali” Trivuna i Branka u Rumuniji, zašto su „pobegli” i otkud zna da je Trivun umro, Vasa nije mogao da kaže).

Nastavlja dalje:

– Laž je da su njih dvojica (Trivun i Branko) znali za leš Pere Lalića u „konjskom groblju”! Ali, ko zna, možda i jesu! To što se priča da smo mi dali zadatak Iliji Nikoliću da ubije braću Lalić a da im je on rekao da se sklone, je laž. Tadođe, da smo mi posle naredili „Prculju” (Dragi Konstantinovu) da ubije Iliju i da su se oni navodno dogovorili da odglume streljanje, i da je zbog toga Ilija pobegao van zemlje, isto je čista tadašnja reakcionarska propaganda.

– Priznajem da smo tada bili u velikoj zabludi. Stalno su nam punili glavu da je Rusija procvetala od kada su im seljaci saterani u kolhoze, da između nas, Rumunije, Bugarske, Albanije i Sovjetskog Saveza neće biti granica – biće, vele, sve jedna država – federacija... Bio sam nekad siromah, ja i moj otac... Sve što smo radili, to oko otkupa i osnivanja radnih zadruga, bilo je korisno za državu – ja se ne kajem.

Posle nestanka Pere Lalića – kada se još nije znalo da je mučki ubijen, tajanstvenog nestanka Trivuna i Branka, ubistva Drage Perinca, negde pred kraj 1948. u Novom Kozjaku novi šok – nestaje mladi član partije Ilija Nikolić. Iliji je, kad je nestao, bilo 23 godine, a trebalo je da prođe još toliko – do 1971. – pa da se o njemu čuje glas i to slučajno. U jednoj berbernici, u Vršcu, neki Banaćanin, dugogodišnji emigrant u Rumuniji, pričao je da u okolini Bukurešta živi izvesni Ilija Nikolić. U berbernici se desio i Bratuška Diklić iz Kozjaka i odmah je od ovoga uzeo adresu i povezao ga sa Ilijinim sestrama. Već posle nekoliko dana u potragu u Rumuniju se uputilo petoro najbliže Ilijine rodbine. Našli su ga. I danas 1989. ne žele da se zna njegova tačna adresa.

Ilijina mlađa sestra Maca, kroz plač priča:

– Našle smo našeg Iliju. Oženio se Rumunkom Emilijom i izrodio troje dece i dao im naša imena: Sima, Živa, a kćeri je dao ime naše majke, Leposava. Unučad mu imaju rumunska imena. Jedva smo se sporazumevali jer je Ilija skoro zaboravio naš jezik. Strašno je propatio, a, mislim, da i dan-danas pati zbog svega što mu se dogodilo.

Ispričao je Ilija sestrama ceo događaj te 1948. a bilo je ovako:

Na užem partijskom sastanku u Kozjaku odlučeno je da treba ubiti bivšeg trgovca Mišu Lalića i njegovog brata Filipa, bivšeg beležnika. Odredili su da to izvrši Ilija (koji je svojevremeno radio kod Miše), ali u tajnosti. Ilija je znao šta ga čeka ako ovo ne izvrši, pa se odlučio da stvara uslove da to ne može da učini. Obavestio je i Mišu i Filipa, pa su se ovi sklanjali samoće i mraka.

Kad je „petorka” najzad shvatila da je Ilija odao tajnu braći Lalić, odluče da njega ubiju. Taj zadatak je dobio Draga Konstantinović, zvani „Prculj”. Ovog puta zadatak je bio precizan: neće biti mučko ubistvo nego streljanje u „Bikarnici” – seoskoj štali, gde su se nakad gajili rasni bikovi, i to neposredno posle jednog partijskog sastanka. Čak je bio određen i Milijan Nikolić, koji će ubijenog da preveze do skrovitog mesta za „sahranu”. Sve je bilo kao u režiranom trileru, jer sada „Prculj” i Milijan odaju tajnu Iliji. Pošto su pretpostavili da će „petorka” iz mraka nadgledati izvršenje, dogovore se te Ilija na Dragin pucanj padne. Posle „mrtvog” Iliju zaviju u ćebe, natovare na kola i Milijan ga otera u mrak.

„Prculj” mu je poklonio život, a Milijan novi sako i šešir. Ilija je njima zauzvrat dao zakletvu da će pobeći, da ga niko nikada ne nađe. Tako je i bilo. Istu noć je otišao kod jednog svog saborca u Stari Lec, koji mu je dao balon benzina te je Ilija sipao iza sebs da ga graničarski psi ne bi osujetili. Rumuni ga nisu vratili, jer smo tada sa njima bili u svađi zbog Informbiroa. O vremenu do dobijanja azila i zaposlenja u jednoj fabrici blizu Bukurešta, Ilija nije želeo da govori.

TRAJANJE ZLA

ČISTILI REDOVE – MORILI DRUGOVE

- Udri po jauku
- Ubili mi seme potomstva

UDRI PO JAUKU

Ljubomir Ljubo Mikić rodio se pre 76 godina u selu Sirovcu, srez Šavnik, u Crnoj Gori. Nosilac je Spomenice 1941č ratni vojni invalid, ražalovani pukovnik Jugoslovenske armije... Te 1990. godine, u Beogradu, na Banovom brdu, proživljava bolešljivo svoje penzionerske dane i priseća se svog životnog puta. Ljubov život je, veli, bio pun jada, gladi, krvi, smrti, razočarenja, nedostignutih ideala, ponora, želja da se čojstvom dosegne istina, ne radi osвете nego zarad mlađih pokolenja kojima želi da se uče na nesreći i krvavoj istoriji koja je prošla, a ne na sopstvenom iskustvu.

Slušajući ovu ispovest i prelistavajući nesređene spise za buduću knjigu koju Ljubo Mikić piše o sebi i životu kroz koji je prošao, čoveku se nameće misao da jedan ljudski stvor može da bude drvo čudnovato – kako ono najverovatnije, tako i ono najtrulije – da je jedan čovek od drugog kao nebo i zemlja.

Te 1951, na žalost, ne jedine sulude godine na ovim našim ukletim prostorima, jedan vanredni teretni voz teglio je od Beograda prema moru. U furgonima nije bila stoka već ljudi, takozvani ibeovci, i (ne)ljudi – njihovi sprovodnici. U jednom od tih stočnih vagona, među dvadesetak nesrećnika je i Ljubo Mikić, njegov rođeni brat Mile i komšija iz rodnog sela Božo Ašanin. Kao i ostalima, vezane im ruke pozadi, oboreni leže potrbuške dok na svakom od njih sede, kao na klupici, po dva pripadnika Udbe i Narodne milicije. Koji nesrećnik zakuka od muke i teškoće, dobija udarac po glavi, nos mu se sudara sa tvrdim, prljavim i krvavim daskama od vagona. Tako dva dana i dve noći. Ako primete da neki od ovih mučenika ne može više da izdrži, hoće da im izdahne, sprovodnici ustanu, protegnu noge, pa opet na čoveka kao na klupu. Vode im nisu davali, a ono malo hleba što bi im dali, stavljali bi im pred usta da jedu kao psi vezani na lancu.

U tim trenucima dugim kao večnost, Ljubo i ostali osuđenici nisu ni mogli razmišljati o svojoj prošlosti, porodicama, krivicama, zabludama... jer, svaki sekund, svaki tren, bio je napor da se ne umre, sa istovremenom željom da se ispusti duša, da se prekrate muke. Na ponekim usputnim stanicama neko je spolja otvarao vrata furgona i sprovodnici su na smenu išli da se prazne dok su se osuđenici uglavnom nadimali.

U Rijeci, valjda, to Ljubo ni dan-danas tačno ne zna, u toku noći su ih isterali iz vagona i, tukući, poterali preko koloseka ka moru. Dočekao ih je zloglasni brod „Punat”. Ljubo je shvatio da su ih doterali na ono pusto ostrvo o kome je slušao dok je bio pod istragom. Ovako se seća Ljubo:

– Sa palube su nas jednostavno bacali u utrobu broda. Noć, a mi se, vezani po dvojica jedan za drugog, primičemo otvoru odakle se čuje padanje, jauci, ropac. Božo Ašanin i ja smo bili vezani zajedno. Ne znam, ne mogu da se setim, da li sam tada poslednjiut video svog brata Mila, ili je to bilo još u furgonu. Poleteh i ja u mrak, u ljude koji nisu stigli da se sklone i ustanu, bačeni ispred nas. Najverovatnije da sam pao, to mi je tada a i sada osećaj, na trbuhe drugih ljudi. Začuli su se jauci, možda sam tada nekim nesrećnicima polomio noge, ruke, kičmu ili vrat. Osetio sam tuđu krv. Instinktivno sam uspeo da se sklonim da oni sledeći ne padnu na mene.

Na podu broda smo ležali kao leševi, a naši sprovodnici su po nama gazili kao po kladama ili džakovima. Odakle se čuo j auk, tu su udarali, po toj gomili, dok ne umuknu. Onda se začuje novi j auk, pa opet udri po njima. Ko zna koliko je tada ljudi polomnjeno i umoreno. Kad je brod stao, bio je već uveliko dan, mnogi nisu ustali.

Izbacivali su mrtve, a nas, kao bajagi žive, poterali na obalu. Tamo urlik od pesama i parola. Iako mi više nije bilo do života, zbog gladi, žeđi, batina i poniženja koja sam doživeo u višemesečnom isleđivanju, osećao sam strah, kao da idem u pakao. Dobrosam zapamtio taj prokleti dan, mada ne i datum, bio je možda, kraj maja ili početak juna. One koje su tu doveli pre nas i „prevaspitali”, organizovali su špalir kroz koji smo svi mi morali proći. Mislim da su nam tada bile odrešene ruke. Uzvici: „Sagni se, bando! Ua, bando! Ua, izrodice! Ua, reponje...” Ulećem sagnut u špalir, kao trčim što bolje mogu, sve nadajući se da nestane špalira. Biju i urlaju revidirci. Taj prvi špalir je verovatno najduži i najteži jer su u njemu osuđenici iz svih baraka, to mu dođe kao neko „krštenje”. Meni se čini da je bio dugačak pun kilometar. Sećam se kao u transu, da sam bio sav izubijan, krvav, zatvorenih očiju od bubotaka. Šta je sa drugima bilo, nisam tada mogao misliti, ali mene su posle hvatali za noge i naglavačke ubacivali i umuljivali u bure sa vodom. Na usta i nos tekla mi je krvava voda.

Tada još nisam znao da sam na Svetom Grguru u koncentracionom logoru za vojna lica i građane koji su bili na službi u armiji ili imali stvarne ili navodne veze sa vojskom. Bio sam osuđen na 14 godina robije kao neprijatelj svoje zemlje, kao navodni informbirovac i staljinist. Kasnije će se videti da sam ja osuđen i sklonjen iz Jugoslovenske armije i Komunističke partije baš zbog mog suprotstavljanja staljinizmu koji je kod nas, već tada bio uhvatio korena. U narednih šest godina, kao što će se takođe dalje videti, prošao sam kroz sve poznate muke Grgura, Ugljana, Bileće i Golog otoka.

Ljubo Mikić, partizanski borac i ustanik iz 1941. godine, stradalnik je i sa Sutjeske. Bio je jedan od rukovodilaca Centralne bolnice Vrhovnog štaba koja je po njegovom kazivanju, na Sutjesci ostavljena Nemcima, na milost i nemilost.

Ali da bi se videlo ko je Ljubomir Ljubo Mikić, treba ukratko „protrčati” njegov mučan život od početka. Bio je osmo dete Milovana i Ružice Mikić iz sela Sirovca koje se nalazi u kraju zvanom Uskoci, na Durmitoru, nedaleko od Šavnika. Rođen je 1914. godine, a samo dve godine kasnije ostao je siroče – otac mu gine u Mojkovačkoj bici. Roditeljska briga pala je na majku Ružicu i na najstarijeg brata Blaža. Između Ljuba i Blaža bili su još: Mile (umoren na S. Grguru), Puniša, Stevan, Žarko, Dušan i sestra Danica. Na ono malo posne zemlje u crnogorskom kršu, mogli su držati jednu kravu i desetak ovaca. Majka je varoškim ženama prela i plela, a deca su čuvala tuđu stoku. Tako su uspevali da zarade pomalo sira, krompira i ječmenog hleba, da se ishrane. Ipak, kasnije, između dva rata, Mile je završio pravni fakultet, a Žarko medicinu. Najteže je bilo iškolovati Mila, posle je stariji brat školovao mlađeg. Ljubo je, završivši osnovnu školu, morao da sačeka tri godine da „uhvati red” i mogućnost. I dan danas je zahvalan popu koji mu je izdao krštenicu „mlađu” tri godine. U Nikšićkoj gimnaziji Ljubo se ubrzo našao među onima koji nisu mirisali tadašnji režim, a ni on njih. Učestvuje u svim akcijama protiv tadašnje vladavine stare Jugoslavije. Posle gimnazije, upisuje se na mašinski odsek Tehničkog fakulteta u Beogradu, 1937. Odmah posle aprilskog rata i sloma Jugoslavije, Ljubo je jedan od aktivista na pripremanju ustanka u Crnoj Gori. Tada postaje i kandidat za člana KPJ. Priča Ljubo:

– Nas tri brata: Mile, Žarko i ja smo rukom pisali plakate na kojima smo pozivali narod da se pripremi na ustanak, da se onemogući neprijatelju da iz naše zemlje iznese „ni papka od jagnjeta”. Kasnije se pojavio i proglas sa pozivom na oružanu borbu koji je nosio potpis Arsa Jovanovića, generalštabnog kapetana prve klase. U tom proglasu se nigde nije pominjala Komunistička partija, revolucija i

slično, što se obično sada misli i često namerno greši i ističe. To je sigurno bio taktički potez jer u to vreme većina ljudi u Crnoj Gori, a naročito na selu, nije imala pojma o komunističkoj ideji i cilju. Narod se spremio na ustanak čisto iz patriotskih razloga. Samo smo mi, organizatori, bili zadojeni boljševizmom. Svi smo bili opčinjeni Sovjetskim savezom, nama je godinama govoreno da je jedino Sovjetska država – zemlja slobode, da samo u njoj nema tamnica, da je tamo život ispunjen pesmom i ljubavlju, da su tamo najveća naučna dostignuća na svetu itd.

– Nas su stariji drugovi zadojili boljševičkom ideologijom i mi smo u sve slepo verovali. Verovali smo da su, recimo, kolhozi nešto najnaprednije na svetu, jer se ne plaća porez. Narod se, vele, u Rusiji vozi metroom, vozom, avionom, potpuno džabe i sl. Vrhunac naivnosti je bio što smo verovali, a izgleda i oni koji su to nama prenosili, da u Sovjetskom Savezu, na primer, ima toliko mleka da su napravljeni mlekovodi kao vodovodi i da treba samo da poturiš lonče i džabe piješ mleka koliko te volja. Drugim rečima, bili smo opijeni i za nas su Crvena Rusija, Lenjin i Staljin bili svetinja. Tako su nama govorili stariji, a mi dalje prenosili mlađima.

Na Tehničkom fakultetu u Beogradu Ljubo Mikić se uključuje u napredni studentski pokret a jedan je od dve stotine upisanih dobrovoljaca za odlazak u Čehoslovačku radi odbrane od Hitlera.

Hapšen je od strane beogradske predratne policije, osetio Glavnjaču za koju danas kaže da je bila „banja” prema istražnim zatvorima i robijašnicama koje je organizovala Nova Jugoslavija pedesetih godina.

Kao borac i jedan od organizatora Uskočkog bataljona (komandant je bio Ljubov rođeni brat Žarko) učestvuje u napadu na Šavnik samo devet dana posle zvaničnog datuma crnogorskog ustanka. Borac bataljona „Vojvoda Momčilo”, u napadu na Foču, ubrzo postaje član partije. Bio je partijski rukovodilac i komesar partizanske baze u Miljevini. U Trećoj neprijateljskoj ofanzivi priključuje se Prvoj proleterskoj brigadi da bi kasnije bio postavljen za intendanta Četvrte proleterske.

Biti intendant gerilske vojske koja nije imala svoje magacine za snabdevanje, nije bilo nimalo lako, ali se Ljubo i tu pokazao kao dobar i sposoban organizator, pa ga kao takvog ubrzo primiču Vrhovnom štabu. Seća se Ljubo da je to bilo u Četvrtoj ofanzivi, u Jablanici:

Dobio sam težak zadatak. Postavili su me za glavnog intendanta Centralne bolnice Vrhovnog štaba. Oko 3.500 ranjenika i bolesnika bilo je podeljeno u 12 ešalona. Tada su se već događale krupne i čudne stvari koje mi nisu išle u glavu, ali, opet mislio sam da Vrhovni štab i vrhovni komandant Tito znaju šta rade. Prvo mi nije bilo jasno zašto nas Nemci ne napadaju kad su imali za to velike mogućnosti da nas unište, tu, na Neretvi. Em smo bili terenski u škripcu, a obaška toliki ranjenici. Tek sada mi je jasno da su po sredi bili dogovori između Nemaca i partizanske vrhovne komande da među nama zavlada primirje kako bi mi uništili četnike sa druge strane Neretve. Bio je to rezultat takozvanih martovskih pregovora između Nemačke komande u Sarajevu i izaslanika našeg Vrhovnog štaba Milovana Đilasa, Koče Popovića i Velimira Terzića. Nemci su tada verovali da će se zapadni saveznici iskrcati na Jadranu i da će im se istog trenu priključiti četnici, pa im je tada bio važniji cilj uništenje četnika. Pogotovo što smo to radili mi umesto njih. Tako je i bilo, Nemci su nas na Neretvi pustili.

– Druga stvar koja mi tada nije išla u glavu da mi 1943. izigravamo regularnu vojsku i vučemo kompletnu bolnicu od nekoliko hiljada ranjenika i tifusara. A bilo bi logično da se bolnica rasturi po manjim grupama i skloni po zabitim planinskim

selima kako bi operativci bili slobodni i mnogo mobilniji. Ali, izgleda da je i tu odigrala ulogu nemačka garancija da nas neće dirati.

– Pred početak Pete neprijateljske ofanzive Centralna bolnica Vrhovnog štaba NOV i POJ bila je smeštena u više sela Pive. Sa sobom smo imali i stotinak Italijana, zarobljenika koji su nam služili kao nosači teških ranjenika. Bila je velika glad, ako je šta imalo da se jede, prvo se davalo ranjenicima i tifusarima, onda odredu boraca – njih oko dve stotine koji su bili zaštita bolnice. Morali su jesti nešto i oni Italijani. Sećam se da su naši stražari sprovodili italijanske zarobljenike na neku livadu da jedu travu, da pasu kao stoka. Bili smo svi mršavi kao aveti. Nadajući se još gorem, bilo je naređeno da se nekoliko goveda i oko tri stotine ovaca, koje smo imali u svojoj komori, čuva do zadnje nužde.

– Ako se za bitku na Neretvi govori da je najhumanija – bitka za ranjenike – onda šta da kažemo za Sutjesku? Objektivno, ispalo je da je to bila bitka protiv tih istih ranjenika. Ne bi se moglo reći da je u Petoj ofanzivi bila vidljiva briga za ranjenike. Opet, sa druge strane, teško mi je da poverujem u priče nekih koji tvrde da je na Sutjesci Centralna bolnica svesno žrtvovana, pre jeto bio rezultat opšteg haosa i vojničkog neznanja. Jer, pored nas – Centralne bolnice, prošao je ceo Vrhovni štab sa Titom, kao i komande i jedinice raznih divizija, a da nam niko ne daje naređenje šta će biti sa nama i kuda mi da se krećemo. Bilo je to još pre obruča kada se možda moglo izvući i prebaciti na drugi teren. Da li se poverovalo da će se Nemci držati martovskih sporazuma? (da mi o oni napadnemo četnike a da se međusobno ne diramo?)

– Kada su sve jedinice i štabovi isprolazili, mi – uprava bolnice, donesemo odluku da krenemo za njima – kuda je otišla i glavnina, a to je značilo preći Pivu pa uz Vučevo. A šta ti je bila uprava bolnice: komandant Obrad Cicmil, politički komesar Vita Cvetković i ja glavni intendant. Ne mogu sa sigurnošću da rekнем, ali Vrhovni štab je iz pivskih sela otišao oko 4-5 dana pre našeg pokretanja. Nije tačno da je Tito zadnji krenuo u proboj.

Preko visećeg mosta na Pivi bolnicu smo prebacivali po ešalonima – grupama. Ja sam ostao sa zadnjom grupom. I baš ispred nas, kad mi, zadnja grupa, treba da pređemo, avijacija koja je tukla besomučno pogodi mostić. Ljudi, konji, nosila upadoše u reku. Neki se spasiše, neki podaviše u matici. Naredim da se od konopaca i kajasa preostalih konja ponovo, kako tako, spoje dve strane mosta, metnemo neke talpine igranje i nekako i mi zadnji pređemo. To vreme, prelazak Pive, upad u klopku na Sutjesci i stradanje bolnice, to je, pored Golog otoka, nešto najteže u mom životu.

Gledao sam kad gladni tifusar seče svoj opanak, pa njegove komadiće peče na vatri i jede, a prilazi mu drugi bolesnik sa močugom, udara ga u glavu, ovaj pada mrtav, a grešni napadač od mrtvog druga uzima one ražnjiće i halapljivo jede. Što od bolesti, što od gladi, ljudima se um pomračivao, nisu bili svesni šta rade, instinktivno su se borili za život. Hvatali su tifusari ovcu, živoj joj sekli nogu i onako neodran vruć but zagrizali i mahali njime kao ludaci. Tu, nadomak Sutjeske, na padini Vučeva, sačekao nas je Sava Kovačević sa svojom Trećom divizijom. Naredio je da se pokolje sva stoka, da se snabdemo sa hranom i pripremimo za proboj preko Tjentišta koje su već bili zaposeli Nemci. Vrhovni štab i glavne operativne jedinice prešle su nekoliko dana pre nas i pre glavnog nemačkog obruča. Da je i nama naređeno da krenemo kad i oni, smatramda bi se i mi nekako izvukli.

– U toku noći smo se pripremili za proboj. Svuda okolo se vode borbe. Sava Kovačević je krenuo u zoru i uz velike gubitke su prešli preko Tjentišta. Cela centralna bolnica Vrhovnog štaba sa preko tri hiljade ranjenika i tifusara, sa nepunih dve stotine boraca, par konja, 2-3 mitraljeza i lakih bacača ostala je poslednja. Kako

krenuti u proboj? Ako borci nose teške ranjenike, ko će da puca? Ako će borci da vode borbu, moraju da ostave nosila? Komandant bolnice, Obrad Cicmil, nekako je uspeo pre svanuća da se sa grupom prebaci preko reke. U tim teškim trenucima (već osvanuo dan), stiže mi kurir Mitar Piletić i donese ceduljicu – naređenje od Radovana Vukanovića, jednog od pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba: bacače i mitraljeze baciti u reku i krenuti u proboj – pokret ko može! Nije pisalo šta sa onima koji ne mogu, a takvih je bilo najviše. E, to je bio moj najteži trenutak u životu.

– Ranjenike koji ne mogu da idu zatrpavamo onako sa nosilima lišćem i granjem, oni mole da ih ne ostavljamo. Čuju se vapaji: „Druže, ubij me, ne ostavljaj da me rastrgnu nemački vučjaci!” Kao ludilu, neki borci pucaju u ranjene drugarice. Bilo je dosta i samoubistava. Oni koji su mogli da se kako tako kreću pošli su prvi, možda blizu dve hiljade. Ne znam koliko ih je uspelo da se dokopa šumovitih strmina sa one strane Tjentišta. Najverovatnije da su skoro svi izginuli. Bio je već uveliko dan, Tjentište puno Nemaca, a mi, zadnja grupa, jurišamo u smrt. Otišao je i komesar Vita. Ja sam krenuo sa zadnjom grupom. Od nas malo kroz onaj krkljanac na Sutjesci ostalo je još manje – ni dvadeset. Bežimo uza stranu, a Nemci, snajperisti, idu iz nas i gađaju. Može se reći da su skoro svi ranjenici ostavili svoje mučne živote tu na Tjentištu i Sutjesci.

Tek tu, pod jednom stenom, iznad koje su bili Nemci sa psima i mitraljezima, shvaćeno je da za Vrhovnim štabom i glavninom naših snaga, ne možemo, jer su danima bili ispred nas, a između neprijatelj. Tu smo zatekli Đilasa i Mošu Pijade. Po Đilasovom naređenju, razdelili smo se u trojke i petorke i krenuli natrag preko Sutjeske. Ovog puta smo uspeli bez borbe. Posle smo se danima sastajali, rastajali i hranili crvljivim leševima ranije zaklanih životinja.

Na kraju su u svoj uskočki kraj došli samo Ljubo i Mitar Piletić. Rodno selo Sirovac bilo je spaljeno. Kuća Mikića među prvima, jer se znalo da su iz nje u partizane otišla četiri rođena brata: Žarko, Mile, Puniša i Ljubo. Prva trojica braće Mikić su uspela preći Sutjesku jer su bili u operativnim jedinicama.

Do dolaska Peka Dapčevića na Boan kod Šavnika Ljubo je bio partizanski komandant mesta. Onda je Peko sovjetskim avionom Ljuba poslao na Vis odakle ga Vrhovni štab upućuje u Bari radi primanja savezničke pomoći. U oktobru 1944. bio je u delegaciji koja je sa Visa otišla u Krajevu u Rumuniju. Po povratku iz Sovjetskog Saveza, Tito Ljuba šalje u Bugarsku, da kod tamošnje vlade i armije sinhronizuje saradnju.

Posle rata, Ljubo Mikić, u činu potpukovnika, dogurao je do komandanta za pozadinske tenkovske armije. Bilo je to vreme kada je Jugoslovenska armija bila puna sovjetskih vojnih savetnika. Ljubo kaže da su bili svi veoma školovani te se i on odluči na doškolovanje – završetak tehničkog fakulteta. Sa molbom je išao čak do Tempa i Rankovića, ali nije vredelo, rekli su mu da je takav kakav je potreban armiji.

U vreme izbijanja rezolucije informbiroa, u činu pukovnika, Ljuba postavlja za komandanta pozadine Pete armije u Skoplju. Odatle ga vraćaju u Beograd, gde 21. januara 1951. godine biva uhapšen i osuđen na 14 godina robije kao ibeovac.

Odabirajući detalje svojih „dijaloga” sa islednicima, Ljubo kaže:

– O torturama u IB robijašnicama je dosta do sada rečeno i uglavnom je to sve tako. Ja bih želeo da ispričam moj zaključak zašto sam ja uhapšen. Zašto su mene oglasili „velikom ribom” – „prvom Staljinovom linijom”, kad su svi moji postupci koji su mi stavljeni na teret u osnovu bili antistaljinistički. Ali sve sam to shvatio u istrazi.

– Bio sam zamenik načelnika intendantske uprave Jugoslovenske armije kod generala Mitra Vujevića. Moja supruga Nađa Žakkula, poznata lička partizanka od 1941. radila je u saveznoj Udbi kod Aleksandra Rankovića. Stariji naš sin Milovan imao je tek nešto više od dve godine, mlađi Dragan šest meseci.

– Treba reći da je način hapšenja, koji su tada KOS i Udba primenjivali, bio u stvari krađa ljudi, hvatanje na prevaru kao da su najveći zločinci u pitanju. To popodne, 21. januara 1951. godine, bilo je u mojoj kući kao i obično. Nije bilo neobično ni što je oko 16 časova na vrata našeg stana banuo jedan poručnik – ađutant kod generala Vujovića i obratio mi se: „Druže pukovniče, zove vas general Vujović, da dođete hitno kod njega radi nekog posla!” Kad sam posle pola sata ušao kod generala, u kancelariji, vidim stoje dva oficira – jedan kapetan, drugi major. Pojmim da se obratim generalu Vujoviću po vojnički kad ona dvojica potrgoše pištolje za tren mi staviše cevi na slopoočnice i povikaše: „Ruke uvis! Ne mrdaj! Uhapšen si! Bićeš ubijen ako ma šta pokušaš!” Staviše mi lisice na ruke, oduzepe pištolj i počеше skidati odlikovanja i ordenje. A imao sam: Orden za hrabrost, Orden bratstva i jedinstva I reda, Orden zasluga za narod II reda, Partizansku zvezdu II reda, poljsko i bugarsko odlikovanje, kao i Spomenicu 1941. (Od svega ovoga samo su mi, posle Golog otoka, vratili Spomenicu).

– Za sve vreme mog hapšenja general Vujović nje ni reči rekao. Verovatno nije smeo, ili – ko zna? U Deligradskoj ulici, pravo iz „marice” su me vezanog ugurali u kancelariju islednika – pukovnika KOS-a Slavka Janekovića. Zavaljen u fotelji, Janeković pita cinično: „Je li to budući Staljinov ministar? A, velika ribo, nisi stigla da fomiraš vladu i Staljinovo rukovodstvo? Pre nego što sam zaustio da nešto kažem udario me pesnicom u glavu i naredio mi da skinem uniformu te da mi daju staro pocepano vojničko odelo, govoreći da će „velika Staljinova snaga” ionako uskoro biti uništena, pa mi bolje odelo neće ni trebati. Dok su mi skidali lisice, za vreme oblačenja i posle, svak me tukao koliko je mogao. Udarili su me pesnicama toliko da sam odistine tada pretpostavio da su rešili da mi dotuku pa počnem nogama da se branim. Onda su me ponovo vezali, još živše navalili da me biju onako vezanog. Kada su mi naterali krv na nos i usta, Janeković je naredio da me vode u ćeliju dodajući da mi ne smeju davati ni vode niti dozvoliti da spavam. Naredio je predamnom da u ćeliji moram stajati i da stražar motri da slučajno malo ne sednem na nekakav kobajgi krevet. Od iznemoglosti nisam mogao mnogo vremena da stojim pa sam se skljkao na onaj le’aj.

– Ubrzo je upao stražar, povukao me za kosu, udario pendrekom po leđima i naredio da stojim. Čim je izašao, ponovo sam pao na krevet, obuzeo me neki mrtvački san. Ne znam koliko je vremena prošlo, tek u ćeliju je uleteo stražar i sve tukući me poterao isledniku. Pita me on zašto sam seo i legao kada mi nije odobreno, a ja velim da sam se onesvestio od umora i batina. Pijući kafu Janeković me začikava: „Bi li jednu kafu, molim?” Odgovorio sam: „Ne, vašu kafu neću, samo nemojte ovako ljude mučiti, već ako vam smetaju, vi ih ubijte.” Skočio je i ošamario me vičući: „Mi nismo ubice!” Posle minut-dva kaže: „Evo da ti pomognem: ostavljam ti danas i noćas puna 24 sata i dajem ti hartiju i olovku da sve napišeš ko ti je dolazio u kuću u toku 1950. godine, zbog čega i šta ste razgovarali.” Zapretio je: „Mi imamo sva lica koja su kod tebe dolazila i zbog čega. Prema tome videćemo da li si iskren ili ne... Ukoliko budeš iskren, pustićemo te kući, pa ti odluči...”

– U ćeliji sam razmišljao šta da napišem i shvatio da je ono njegovo „pustićemo te kući” posle onakvog batinanja čista prevara da nekog nabedim na pravdi boga. Bio je to mamac za izvlačenje bilo kakvog priznanja samo da se napabirči koliko-toliko i

kakvih-takvih „činjenica” zbog kojih će se pravdati hapšenje. Svestan ove činjenice, počeo sam da stavljam na papir smo istinu to jest imena lica za koja sam se setio da su tokom godine dolazila kod mene. Uglavnom, napisao sam svu braću, rođake, sestre, prijatelje i nekoliko ratnih drugova koji su bili iz mog kraja. Napisao sam da su ovi drugovi dolazili kod mene kao komšije i da smo, između ostalog, igrali i našu omiljenu igru sa sela „prsten” a za posete rođaka sam rekao da su to bili razgovori o domaćim brigama i življenju. Ovo je zaista bila prava istina, jer iskren da budem, ja sam u krugu porodice i bliže familije izbegavao da razgovaram o rezoluciji IB-a, plašeći se baš toga da nekog ne snađe to što je mene konačno snašlo. Ovo sam izbegavao iako sam znao da su sva moja braća bila protiv Rezolucije. Brat Mile takođe je bio protiv navoda u njoj, ali mu je teško padalo što se naše rukovodstvo ne dogovara i što nisu pošlu u Bukurešt na sastanak. Napisao sam da su teme razgovora sa drugovima bila uglavnom sećanja na ratne dane, okupaciju, izgradnju zemlje, priče o porodičnom životu i sve tako. Napisao sam više od sedam stranica papira.

– Sutradan gleda islednik Janeković one papire i kaže: „Zar si samo ovoliko napisao za celu godinu tvoga neprijateljskog rada?” Odgovorim da je to sve čega sam se setio i da ću kasnije, kad se prisetim još nečeg, takođe sve napisati. Ali, on još nije znao šta sam ja tamo napisao, pa me vrati u ćeliju, ovog puta bez batina. Istoga dana, po podne, ponovo stanem pred novog islednika majora Subotu, a on besan:

„Zašto se ti, Mikiću, šegačiš sa nama!? Smatraš li ti nas nedoraslim i nepismenim za iznalaženje tvvojih neprijateljskih radova? Pišeš ovde neke trice i porodične razgovore.” Ponovo mi je dao hartiju i naredio: „Samo da pišeš o neprijateljskom radu koji si imao sa ovim licima koja si pomenuo.”

Odgovorim: „Ne mogu da pišem laži, da navodim za ljude da su činili nešto što nisu, da su rekli ono što nisu rekli, pa makar ja bio i obešen.”

Islednik Subota se zbog toga veoma naljutio i iz druge kancelarije pozvao jednog kapetana, govoreći: „Ovaj gospodin, bivši pukovnik, kaže kako ga mi primoravamo da piše lažne izjave.” Kapetan se ironično nasmejao i oba su uzeli kaiševe, kao bičeve za konje, i počeli nemilosrdno da me tuku vičući: „Ti da na komuniste bacaš ljagu, ti okoreli neprijatelj Tita i Partije, ti koji nikad nisi bio odan našoj partiji, već si stalno virio ispod Staljinovog repa...” Kad su završili sa psovkaama i tučom kaže Subota: „Još ćeš ti nas moliti da ti damo olovku i hartiju da pišeš!” Verovao sam da su rešili da me likvidiraju pa rešim da ne odstupim od istine, pa nek me streljaju. Kažem: „Dajte mi papira, napisaću sve čega sam se setio.” Dade mi 4 polutabaka.

U ćeliji sam napisao nekoliko stvari kojih sam se naknadno setio, ali opet su to bile obične stvari. Ali zato na cela dva tabaka napišem i opišem njihovo isledničko ponašanje prema meni, maltretiranje, tuču, sve do detalja. A na kraju teksta stavio sam, crno na belo, želju da me ubiju ili da prestanu sa mučenjem. Jer, ja neću podleći njihovom zahtevu da lažno optužujem ljude.

Posle dva dana stajao sam pred islednikom, a on čita od početka do kraja. Kad je završio, skočio je na mene kao zver i tako me pesnicom udario u slepoočnicu da sam pao u nesvest. Kad sam se osvestio, kaže: „Zar i ovde deluješ neprijateljski, optužuješ nas za mučenje! Hteo bi da ti damo limunadu, je li?” Pocepa on izjavu a stražaru reče: „Vodi ovog razbojnika u ćeliju i dva dana ne sme dobiti ni hleba ni vode. Ja kažem da pišem samo ono što doživljavam i istinu koja će kad tad izaći na videlo.” Ja nikada nisam mogao zamisliti da naša partija može ovako da muči svoje ljude.”

Islednik: „Pa, eto, vidiš da si protiv partije. Osuđuješ našu partiju. Sve ti se izjave poklapaju sa onim što piše u Rezoluciji. Ti, u stvari, ponavljaš Staljinove reči!

Ti nisi nikakav pripadnik partije, ti si otpadnik – neprijatelj KPJ. Ti si okoreli neprijatelj jugoslovenskih komunista na čelu sa Titom, ti si pravi Staljinov dželat!” Ja kažem da ova mučenja ne pripadaju ljudskim shvatanjima a islednik će: „Ti nemaš pravo tako da govoriš jer ti, kada bi mogao, ti bi celu KPJ spalio – izvršio Staljinovu direktivu.” Ne dajući mi više da se sa njim raspravljam, pita: Zašto si i zbog čega postao neprijatelj partije i Tita, kada si u ratu bio odan, disciplinovan, aktivan i neustrašiv borac i dato ti veliko poverenje. Vidiš kako imaš i visok čin pukovnika, bio si na odgovornim dužnostima, šta ti fali?”

Onda ja natenane opišem isledniku da mi ništa ne fali, da sam od partije u ratu i posle rata dobio ono što sam i zaslužio i da nikada nisam nešto posebno za sebe tražio sem u svoje vreme da se demobilšem, da završim fakultet, ali da sam razloge odbijanja prihvatio kao svestan član partije, itd. Islednik Subota: „Sad mi je jasno da si zaista karijerista, malo ti što si pukovnik, hteo si da budeš ministar! Šta ti je bilo namenjeno u IB vladi, ko je trebao da vam bude na čelu vlade? Ko je predviđen za sekretara partije? Zašto o tome ne pišeš nego pišeš šta su razgovarale žene u selu! Ponovo te upozoravam: mi znamo da si ti pametani čuven, da si imao dosta prijatelja i drugova koji su u tebi gledali veličinu, cenili tvoj rad i mišljenje i ti imaš veliki broj ljudi o kojima imaš šta da pišeš. Mi to znamo i ti ćeš to za godinu dana u istražnom zatvoru sigurno reći, nama se ne žuri a tebi ako se ovako dopada, ti ostani i dve godine.

– Kad sam već „uspeo” da vodim ovakav dijalog sa islednikom, iskoristim priliku i kažem: „Tražim da mi sudite odmah, pozovite sva lica kaoja sam naveo da se suočimo da se utvrdi da li sam pisao laž ili istinu i, ako se utvrdi i najmanja moja laž, da se odmah streljam, a ne da mi produžavate ovakva mučenja zbog kojih čovek traži mogućnost da sam sebi oduzme život.”

Smeje se islednik i kaže cinično: „Ovo je samo početak, do suđenja će doći kada ti napišeš svu svoju nerpijateljsku aktivnost i izneseš sva lica sa kojima si delovao, ovo su njihove izjave.” Onda mi se odjednom obrati pitanjem: „Zašto si išao u Liku prošlog leta?” Odgovaram da sam u Liku išao po suprugu i decu, jer su se tamo naprečac porazboljevali. Ženu sam jedva spasao. I sve potanko opišem kako sam ih prebacivao od bolnice do bolnice dok nismo napokon stigli u Beograd.

Naveo sam da se mogu proveriti medicinski nalazi po bolnicama, moje kretanje među braćom i rođacima moje supruge Neđe... Da mi je komanda dala odsustvo za taj put, itd. Islednik: „Sa kojim oficirom si se sastajao na Plitvičkim jezerima?” Ja odgovorim da se nisam sastajao ni sa kakvim oficirom sem što sam tamo video jednog generala, pozdravio ga po vojnički i to je sve, jer ga nisam ni poznavao. (Kasnije sam kroz isleđivanje doznao da je reč o generalu Radetu Žigiću koga zaista nisam poznavao a pitanje je da li je to bio on kada sam ga pozdravio. – Videći da od mene ne može ništa da izvuče, Subota me pita zajedljivo: „Šta misliš, Mikiću, kada će se i kako završiti ova situacija između nas i Rusa?” Odgovorio sam da se nadam da će se taj problem između nas i Sovjeta rešiti, da oni vrše pritisak na našu partiju, da nas Rusi neće napasti zbog svog položaja u odnosu na Zapad, da ne bi zbog nas rizikovali treći svetski rat, za koji nisu bili spremni. Islednik: „Bi li se ti borio protiv Rusa ako bi nas napali?” Odgovorim bez razmišljanja: „Ako bi Rusi zaratili samo protiv nas i hteli da okupiraju Jugoslaviju, borio bih se protiv njih kao protiv okupatora. Ja sam uvek verovao i sada verujem da se spor može rešiti dogovaranjem i da narodi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza ne bi nikada ratovali jedni protiv drugih bez obzira na nesporazum dvaju rukovodstava.”

E, onda me islednik počeo maltretirati sa pitanjima kako to ja znam da nas Rusi neće napasti i šta misli sovjetski narod a šta rukovodstvo. Dođosmo i do sovjetskih instruktora i kad mu rekoh da sam u Skoplju kao komandant pozadine imao ruskog instruktora, pukovnika Ivanova, krenu Subota sa pitanjima kao osica. Ne zanima ga nikakav stručan razgovor već samo to šta je Ivanov pričao o Titu, o našoj armiji, o našoj partiji i sve tako. A taj Ivanov je bio veoma inteligentan i dobro vaspitan čovek, nikada nije hteo da se upušta u politiku. Svi naši razgovori bili su stručni ili prosto familijarni. Ne вреди, islednik se odluči da za taj dan prekine poduži dijalog ali mi naredi da do sutra napišem sve do detalja šta smo Ivanov i ja razgovarali o političkim pitanjima.

– Možda to izgleda jednostavno danas ali je strašno bilo kad te nagone da pišeš nešto što nije istina, a ono što je istina ih ne interesuje. Opet, ako ništa ne napišem, slede batine, kažnjavanje glađu, ponovo ista pitanja. Ipak sve se završilo kao i sa ranijim pisanjima, manje više ponovio sam ono što sam i usmeno rekao.

– Da skratim malo priču, islednik nije bio zadovoljan, izgrdio me nazvao svakojakim izrodom svog naroda, dobio sam batine, kaznu gladovanjem po dva dana... Onda sam opet dobio papir i olovku i rok od dva dana da napišem „svoj neprijateljski rad udružen sa bratom Milom i komšijom i saborcem Božom Ašaninom” koji su uhapšeni kada i ja. Svestan da su moj brat Mile i Boža Ašanin uhapšeni a možda pod batinama neke stvari i „priznali”, bio sam na velikoj mucu kako njima i sebi da pomognem. Opet, računao sam da treba reći istinu. Odlučio sam da se prisetim najintimnijih razgovora koje sam vodio sa Milom i Božom.

Onda je islednik Subota prešao na ispitivanje o bratu Žarku koji je u to vreme bio predsednik centralne vojne komisije. Možda bi pored mene i Mila i treći naš brat Žarko zaglavio kao navodni ibeovac da se kroz moju istragu nije provukla istina o njemu kao velikom protivniku Staljina. Naime, Žarko je od 1. maja 1945. do 1. maja 1946. bio na specijalizaciji u Lenjingradu a po povratku mi je pričao kako su sve priče o Sovjetskom Savezu zablude, da tamo nema demokratije već da je Staljin jedan veliki diktator i sl. Ja sam tada njega molio da to nigde ne priča jer bi mogao zaglaviti što napada bratski Sovjetski Savez. Kada su „iscrpili” sve moje rođake, prijatelje, drugove, kolege, „dijaloge” su smanjili na najmanju meru ali su krenuli svom snagom da me fizički lome. Ne bi ovde pominjao sve one torture što su ih ostali pominjali, sve je uglavnom tako, ali moram da izdvojim dve meni najteže.

– Mene su, recimo, par puta skidali potpuno golog i na mrazu potapali u bazenčić sa vodom koji se nalazio u tu svrhu u zatvoru u Deligradskoj pod stepenicama. Kad me izvade na golom telu se hvata led. To im nije bilo dosta pa me onako sa skramom od leda stave vezanog na jedna otvorena vrata na promaju. Osećaš kao da ti noževima seku pluća. Jednom tako nailazi Jefto Šašić, načelnik KOS-a, a namerno kaže: „Sklonite ovog odavde, uginuće!” Znači, neću umreti kao čovek nego ću uginuti kao stoka, tako su nas smatrali. Nekoliko puta su me onako u onim dronjcima ubacivali u „bazen”, onda vezanog ubacivali u hladnu ćeliju. Odelo se na meni mrznulo.

Druga teška tortura je sa strujom. Stave ti dva pola – žice na dve ruke, a jedan rukuje aparatom. Puštaju struju kroz čoveka taman toliko koliko da dušu ne ispustiš. Ko je kroz to prošao, ne može danas imati zdravo srce, a meni su i to radili. Subota i Janeković su se takmičili u surovosti nada mnom a verujem i nad ostalima. Kazne gladovanjem su povećane – od dva na tri dana i tri noći bez hrane i vode, preko celog dana mora da se stoji u ćeliji, preko noći samo četiri sata spavanja. Kad se srušim i

padnem u nesvest, polivaju me vodom, vrte u svesno stanje i tuku kao što neljudi biju stoku. Kad padnem u san, bude me i opet biju.

– I taman kad sam bio sto posto siguran da više neće ništa pokušavati a od mene izvuku i da su rešeni da me mukama dokrajče i likvidiraju kad negde oko polovine marta (1951) u moju ćeliju ubaciše jednog visokog plavog čoveka u pocepanom vojničkom odelu. Doneše krevet na sprat i on dobi privilegiju da spava dole, a ja sa dušom u nosu da se pentram gore. Odmah mi je bio sumnjiv, jer dolazi u ćeliju posle mene a već je „privilegovaniji”. Čim stražar izađe, pitam pridošlicu odakle je, a on reče da je iz Nikšića. Preziva se, veli, Janković. Reče da je pre godinu dana uhapšen, da je šest meseci bio pod istragom, da je osuđen sedam godina, robiju izdržava na otoku u Jadranskom moru, da je ovde doveden radi suočenja sa nekim, radi dopune izjave u vezi s drugovima sa kojima je delovao protiv domovine... Ja ga pitam, zar i posle presuđivanja ima isleđivanja, a on kao iz topa: „Ima za one koji nisu bili iskreni i nisu prijavili sva lica sa kojima su delovali.” Onda mi je upadljivo ispričao o režimu na Svetom Grguru odakle je, navodno, doteran i gde je izdržavao kaznu. U stvari, tada je bio iskren: sve mi je rekao onako kako sam i sam kasnije doživeo.

Posle cele priče bio je još upadljiviji: „Eto, družo Mikiću, vidiš da se trebaš rasteretiti, to jest, potpuno istresti sva lica i djelatnost sa svakim da ne bi preolazio kroz sva ona mučenja kroz koja i ja prolazim. Nemoj da se igraš sam sa sobom. Islednici sve znaju o nama pojedinačno, ništa mi ne možemo sakriti od njih. Vidiš da smo mi naseli Staljinu, njegovoj veličini, da smo izdali svoju partiju.” Ja kažem da nisam izdao svoju partiju, a Janković i dalje veze: „Staljin je kriv što hoće našu zemlju da porobi, to je pravi diktator, hoće našu partiju da potčini sebi. Zato, ako mene pitaš, nemoj da se zavaravaš da možeš nešto sakriti, priznaj sve s kime si sarađivao pa bilo da su ti brat, sestra, supruga, rođak, prijatelj, komšija... Ako to sve kažeš, bićeš manje osuđen i na radilištu ćeš kao član ”kolektiva” dobijati hranu svaki dan i sve tako kao normalan čovek...” Onda me pita kako je ovde u istrazi, da li sam šta priznao. Kad rekoh da tražim brzo suđenje, on veli: „Neće ti odrediti suđenje dok god budu smatrali da nisi dao celu istragu.” Pričao mi je da je on rekao sve za 15 lica i da ima još. Neće, veli, nikoga da ostavi jer islednicisu mu, navodno, posle suđenja rekli za sva lica sa kojima je delovao. – Razmišljam o ovom čoveku i sve više dolazim do nepobitnog zaključka da je provokator, čovek Udbe koji treba „svojim primerom” da me navede da sam sebe i još mnogo njih oljagam kao neprijatelje, pa da oni koji me isleđuju dobiju unapređenja, jer tada nije bilo vredno smanjivati neprijatelje nego ih povećavati i tako istaći svoju važnost.

– Sutradan je stražar odveo onog „osuđenika”. Primetio sam da je stražar prema njemu mnogo pažljiviji, da mu ne veže oči kada ga vodi što je sa mnom uvek bio slučaj, nikad nisam znao put od ćelije do isledničke sobe. Pomislio sam, ako nije provokator, odveli su ga zaista na suočenje i verovatno će natrag na radilište – na prinudni rad, na otoke. Međutim, negde oko ponoći, stražar vraća Jankovića. “Zar nisi otputovao posle suočenja?” pitam ga, a on će: „Ne, nisam bio još na suočenju, bio sam u posebnoj sobi dopisivao istragu, imam još nekoliko dana a pišem. Tamo je je lepo, topla soba a dali su mi dobar ručak i večeru...” Ja ćutim a on nastavlja: „Eto vidiš, ja sam rešio da se pokajem i da kažem za sve one koji su me navukli na neprijateljski rad. Bio sam glup, pa poverovao krvoloku Staljinu koji hoće da uništi našu partiju i našeg Tita. Nego ti, Ljubo Mikiću, blago meni, pozovi stražara neka te prijavi isledniku, ispričaj sve, ubrzaj istragu, vidiš kakav si propao od gladi, ova ćelija će te pojesti... Vidi, nema zraka, hladno, ova kibla smrdi. Nemoj zbog drugoga da stradaš”. – Stražar je stalno provirivao da se uveri a nisam kojim slučajem legao na

krebet. Dozvoljavaju mi da spavam samo 4 sata, a „osuđenik2 Janković ponovo spava skoro do podne. Čim se probudi, pita me zar nisam još otišao kod islednika. – Sve se ponavlja isto: Jankovića odvođe nevezanih očiju, noću kasno ga vraćaju, priča mi da je ceo dan bio u toploj sobi, pisao sve o svojim saradnicima, neprijateljima KPJ i Tita... I dalje me ubeđivao da se javim isledniku i sve priznam. Sve sam sigurniji da je Janković provokator, ali ćutim, prihvatam igru ne bi li olakšao sebi život. Što god sam govorio islednicima, ili pisao, to pričam i njemu jer znam da to sve savnjaju. Računam, kad vide da stvarno nema ništa što bi me kompromitovalo, da će me ostaviti na miru, da će zakazati suđenje, a prestati sa mučenjima.

Suviše je da stalno ponavljam u ovoj priči da sam svakodnevno, pored kazni, bez hrane i spavanja, dobijao batine od stražara, islednika, a o uvredama i poniženjima da i ne govorim. Koliko su bili providni, vidi se i po tome što me islednik pita ko je to sa mnom u ćeliji, kako se zove, šta mi priča, šta pita i sve tako. Ja se trudim da sve kažem od reči do reči.

Jedva stojim na nogama, osećam, počinje nagla temperatura, a trodnevna glad i nespavanje povrh svega toga. Islednik Subota naređuje da mi daju hranu i spavanje od 6 sati. Vraćaju me u ćeliju, nema Jankovića. Skrhan i bolestan, skljkam se na njegov donji krevet a stražar pendrekom: „Ustaj, bando, ko ti je dozvolio da tu legneš, penji se gore u određeni krevet”. Kažem da ne mogu da se popnem, trese me temperatura, a stražar me hvata za kosu i svlači sa kreveta i gura me da se popnem gore. Padnem gore na krevet, noge ostale vise, nemam snage da se više pomerim a on bije pendrekom po nogama kao po panjevima i viče: „Probaj još samo jednom da legneš gde ti nije mesto, imam da te prbijem na mrtvo.” Trese me temperatura, dolazi uveče stražar, donosi hranu. Pojeo sam malo geršle, ali hleb nisam mogao da okusim. Posle 15 minuta stražar me proglasio štrajkačem glađu, pa opet batine. – Ko zna koliko sam spavao, bio sam kao u nekoj agoniji, kad ponovo me zavezanih očiju vode kod Subote. Hoću da se tu pred njim srušim bolestan, tresem se od vatre, a on cinično kaže da mi nije ništa što će, veli, i doktor da potvrdi. Kasnije je došao jedan doktor, izmerio mi temperaturu i rekao: „Ima vatru, ali nije velika i nije ništa strašno.” Onda kaže islednik doktoru da će da me pošalje u ćeliju da nastavim pisanje. Vratili me tamo i stražar mi dozvolio da legnem. Tog momenta sam pozeleo da zaspim i da se nikada ne probudim da skončam, da prekratim muke, da ne izlazim više pred njih, islednike, koji i nisu ljudi već najgore zveri. Jedva sam i primetio Jankovića koji se u međuvremenu vratio i legao u svoj krevet. Čim je stražar izašao, udario je u istu priču, ali ja sam uskoro zaspao a da nemam pojmadokle je on i šta pričao.

– Pustili su me da spavam do sutradan. Dali mi malo toplog čaja i povelu kod islednika. Tamo je bio i lekar, pregledao me i kaže, sad je bolje može da piše u krevetu. Preda mnom su pričali da će da me prebace u ambulantu čim sve napišem o svom neprijateljskom radu. Opet ćelija, opet Janković, opet ista njegova priča, sve više razabiram da su njegove reči i islednikove iste.

– Bio sam psihički dotučen, fizički izmrcvaren, bez snage i volje. Ali, srećom, postoji samo jedna želja i volje: da u tom polusvesnom stanju nešto ne kažem lažno u vezi sebe i svoje porodice, pa da Udba posle to lansira i nas kompromituje. U toj želji nalazim jedini smisao moje borbe da im se oduprem. Ali da bi im se odupreo, treba snage. Prihvatim od islednika hartiju i olovku, pa krenem u pisanje: opišem sve svoje službeno kretanje dok sam bio u Skoplju u pozadini, obilazak – jedinica, susrete sa oficirima, obilazak zatvorenika u Kosovskoj Mitrovici i sve što je bilo.

Služeći u Skoplju, kao komandant pozadine Pete armije, odem na odmor u Crnu Goru, u svoje selo Sirovac. Beše tu i brat Mile, drugi brat Puniša, onda komšija i

saborac Božo Ašanin. Ljudi se iskupe oko nas i žale se na seljačku radnu zadrugu. Vele, zar smo se za ovo borili, da svako jutro pešačimo po 6-7 kilometara za litar mleka? I moj brat Puniša je bio u SRZ u to vreme, čak i njen predsednik. Njihova zadruga se nije mnogo razlikovala od drugih u tom kraju Crne Gore. Na primer, grupisali su svu stoku iz nekoliko brdovitih i raštrkanih sela na jednu planinu, napravili kao neki stočni centar, pa sve što je u vezi sa stokom mora se ići čak tamo. Hteli su, kažu, drugačije, ali ne вреди, nisu dozvolili rukovodioci iz sreza Šavnik, govoreći da je takva direktiva „odozgo”, da što bolje liče na kolhoze u Sovjetskom Savezu.

– Kad sam se vratio u Skoplje, pita me intendant armije Milosav Mitrić kako je u selu, a ja pričam da to sa seljačkim radnim zadrugama nije dobro rešeno, da nije trebalo bukvalno preslikavati sovjetski model, da to u Crnoj Gori mora biti rešeno prema uslovima života, terenu, i sve tako u tom smislu. Ne prođe par dana, zove me general Franjo Knebel, zamenik komesara armije: „Ljubo, šta je to sa tobom? Za tebe se priča da se ne slažeš sa seljačkim radnim zadrugama!” Ja pričam o čemu se radi, a on će meni: „Nije to lepo od tebe oficira! Nije dobro da zadrugari vide i čuju da ti kao oficir Jugoslovenske armije misliš takođe da takve zadruge nisu u redu!” Ja pomenem slučaj sa mlekom, uz najučtiviju napomenu: „Zar biste vi, družo generale, pešačili po planini za litar mleka?” Odgovor je bio u smislu da to nije moj problem. A nisam smeo ni da pomislim da mu kažem da se već tada u Sirovcu pričalo kako se tamo u tom stočnom centru spravlja sir koji zadrugari nisu ni videli. Sve je išlo u Titograd i Beograd visokim rukovodiocima i njihovim porodicama i to besplatno. Znalo se sve kome je koliko nošeno odatle, po koliko kaca sira. Rukovodioci iz sreza su tako naređivali da bi se gore dodvorili višim funkcionerima i bili su spremni da zbog svoje karijere sav zadrugarski trud i znoj dadnu drugom.

– Vidim ja da dobro biti neće, pa velim generalu Knebelu da znam sa kime sam to u vezi sa zadrugama pričao, da nisam siguran da je to Mitrić verno preneo, da želim da se suočimo. Knebel ni da čuje.

Uvukao se bio u mene neki strah i nemir. Prolaze dani, mene samo nešto kopka. U takvom stanju, načelnik KOS-a, pukovnik Vlado Kovačević, predloži mi da zajedno odemo u Prištinu da ja kao komandant pozadine vidim kako se hrane vojni zatvorenici takozvani ibeovci. U prištinskom zatvoru, od sobe do sobe, vidim neke moje poznanike borce. Poznaju oni mene pa se busaju u glavu, plaču, mole me da im pomognem da se izbave odatle, da tu, na pravdi boga, uzalud i sl. Ja još do tada nisam verovao da neko nevin može da leži u zatvoru, pogotovu ne stari i provereni borci, pa kažem zaista iskreno: „Ne bojte se, ako ste nevini, bićete uskoro pušteni!” Pitam ih za hranu, oni ne smeju da kažu da gladuju, a videlo se po njima kako su mršavi, ličili su na prave mučenike. KOS-ovac Vlado ćuti, vidi da mnoge poznajem, a ja zbunjen ne mogu da dođem sebi jer tu leže i neki bivši seljaci iz mog kraja koji o politici još nisu imali pojma, a kamoli da se opredeljuju ili ne za Rezoluciju Ibea. U povratku me taj načelnik KOS-a dosta providno kušao oko tih ljudi koje znam. Kasnije sam shvatio da me tamo vodio sa zadnjom namerom.

– Ne prođe puno dana, mene vrata u Beograd i postave za zamenika načelnika intendantske uprave Jugoslovenske armije kod generala Mitra Vujevića. Kasnije, kad sam uhapšen, kad sam isleđivan, sve mi je to pominjano, ali su više insistirali na nekakvoj navodnoj organizaciji, kao da im je bilo stalo da što više ljudi oteraju u zatvor. Ovde treba reći da je veoma zanimljivo da me u istrazi nikada nisu pitali za moje prve „grehe” – kritikovanje diplomatskih magacina.

Mnogo godina kasnije doznao sam od brata Žarka, koji je u vreme mog hapšenja bio predsednik centralne vojne lekarske komisije da mi je to ušlo u „neprijateljski rad”. U svojoj predstavi 14. kongresu SKJ, da posle 39 godina bude vraćen u partiju iz koje je nepravедno isteran, Žarko pominje jedan detalj koji govori o mojim prvim „grehovima” a odslikava vreme kad se tražilo da se brat odrekne svoje braće:

„... Marta 1951. godine, isključen sam iz Partije na sastanku osnovne partijske organizacije Sanitetske uprave JNA. Kao razlog moga isključenja, navedeno je hapšenje moje braće, pukovnika Ljubomira – nosioca Partizanske spomenice 1941. i drugog brata Mila – pravnika, ratnog vojnog invalida, pomoćnika ministra finansija Crne Gore i jednog od načelnika odsjeka saveznog ministarstva finansija. Na sastanku je o njima rečeno: da su kritikovali snabdevanje rukovodilaca preko diplomatskih magazina, metode organizovanja seljačkih radnih zadruga u Crnoj Gori, da su slušali ruske radio-stanice, govorili da se petogodišnji plan ne može izvršiti, da govore da su mnogi ljudi nepravедno uhapšeni, da su neprijatelji države i Partije, da stoje na liniji Informbiroa...”

„Kada sam na sastanku upitao zašto su u stvari moja braća uhapšena, koji su razlozi, šta su konkretno radili po liniji IB”, odgovoreno mi je: „To nije tvoja stvar, to je stvar isljednih organa” – pisao je dalje Žarko u predstavi. – „... Od mene se tražilo da se odrekнем svoje braće jer su izdajnici.

Posle mog isključenja iz Partije, pokušao sam preko Vrhovnog vojnog suda da doznam razloge hapšenja moje braće Ljuba i Mila. Tamo mi je rečeno da mi ne mogu dati nikakve podatke... Slučajno sam se sreo na ulici sa mojim zemljakom, pukovnikom KOS-a Ivanom Mijatovićem, i tražio da mi nešto kaže o hapšenju moje braće. Rekao mi je: „Budi spokojan, tebe niko ne prijavljuje, samo se ne interesuj za braću, jer bi i ti mogao biti uhapšen.” Moj brat Milinko (Puniša) koji je živio u Crnoj Gori, interesovao se kod načelnika Udbe Bogdana Žižića o hapšenju svoje braće. Žižić mu je odgovorio da su mu braća (Mile i Ljubo) informbirovci, da je Mile umro na Golom otoku i da to ne smije nikome da govori, pa ni svojoj porodici.”

– Kakva su to vremena bila kad se ostrve na čoveka, prišivaju ti i što jeste i što nije. O tome moj brat Žarko u pomenutoj žalbi navodi i sledeće dve rečenice: „Gojko Nikoliš (na tom partijskom sastanku u Sanitetskoj upravi JNA 1951. godine) iznosi da sam ja odgovoran što se pojavila epidemija pjejavog tifusa među italijanskim jedinicama posle kapitulacije Italije 1943. Kakve veze ima epidemija pjejavca među italijanskim jedinicama ratne 1943. godine i događaji u periodu Ibea, 1951. godine.”

– Eto i taj „greh”, moje neslaganje sa diplomatskim magazinima, je bila jedna od prvih posleratnih bruka i nepravdi. Magacini su u početku služili stvarno samo za strane diplomate, a kasnije počele se u njima snabdevati naši generali, pukovnici na posebnim poslovima, rukovodioci KOS-a, Udbe... Krug se sve više širio, na ministre.

To je bila veoma kvalitetna roba, a cene bagatela. Ona pomoć što je dolazila sa Zapada preko UNRE to je uglavnom ušlo u te magazine, a narodu kojem je ta pomoć bila upućena, deljeno je samo mleko u prahu i čuvena „Trumanova jaja”.

– Posebne priče bile su one posleratne konfiskacije bogatih beogradskih porodica i vojvođanskih Švaba. Bilo je tu srebrnog i pozlaćenog posuđa, luster, vitrina, fotelja, skupocenih tepiha, zavesa, čitavih garnitura nameštaja, bundi, krzna, haljina, šešira čak... Sve je to dovoženo vojnim kamionima, a već sutradan su „generalice” dolazile i merkale. Kako pristizala roba, tako i odlazila. Vojni kamioni su to po nečijem naređenju vozili u velike, takođe uzurpirane, stanove partizanskih rukovodilaca koji su koliko do pre godinu-dve osnivali ratne vojne sudove i streljali gladne borbe ako bi ubrali šljivu u voćnjaku.

– Eto, vidiš, ja sam te prve nepravilnosti blago kritikovao na partijskim sastancima. Tada je prelaženo preko toga, bio sam „bela vrana”, ali su mi već onda spremali klopku. IB im je dobro došao.

Jedno večer islednik Subota mi kaže: „Sutra ideš na suđenje, ali pazi: od tebe zavisi koliko ćeš biti osuđen, kako ćeš se držati, kako si se držao ovde u istrazi a sve u vezi sa tvojim neprijateljskim radom. Imaćeš i branioca!” Ja kažem da mi branilac ne treba, pravog čoveka nema od čega braniti. Subota se samouvereno smeška i kaže: „To ti držanje ne valja, Mikiću, sam ćeš sebe upropastiti, okani se takvog stava. Ostao si doživotni neprijatelj naše partije i Tita.”

– Sutradan mi donose moje oficirsko odelo bez epoleta i odlikovanja a naređuju da sa sebe skinem one prljave i krvave zatvorske dronjke. Istom „maricom”, na suđenje u vojni sud, poterali su i brata mi Mila i Boža Ašanina.

Bili smo vezani i nismo smeli ni da se pogledamo, a kamoli da prozborimo koju reč. U hodniku Vojnog suda, prilazi mi jedan kapetan, navodno branilac po službenoj dužnosti, verovatno je bio KOS-ovac, ali je odbijam da me iko brani. Predsednik suda je bio pukovnik Milonja Stijović, jedan od porotnika Mićun Jauković, koji je bio sa mnom u Petom bataljonu Četvrte udarne brigade. Kao publika, bilo je nekoliko oficira kao i moj prvi pretpostavljeni, načelnik intendantske uprave JA general Mitar Vujević. U optužnici stoji kako sam išao u Liku da tobože dižem ustanak protiv Tita, kako sam se tajno sastajao sa generalom Radetom Žigićem i sve tako, laž do laži. Ne mogah izdržati, pa na sudu rekoh: „Vi sudite ljudima koji su čitav svoj život posvetili pravednoj borbi. Ako je sve ovo tačno, da sam ja radio protiv partije i Tita, da je ono što sam zaista radio krivično delo, onda celo čovečanstvo treba u zatvor.” Na pitanje sudije da li priznajem krivično delo, rekao sam kratko: „Ne priznajem!” Posle nepunih pola sata suđenja bez svedoka ili nekih drugih dokaza, Vojni sud me osudi na 14 godina robije. Posle mene uvedu brata Mila i osude na 10, a Boža Ašanina na 4 godine.

– Povrh svega, kad su nas vratili u zatvor, tako su nas isprebijali da će mi to kad tad pomoći da umrem. U dvorištu zatvora su nas vezane stavili licem uza zid i tukli besomučno pendrecima i nekim motkama. Mene su tukla najmanje njih petorica na smenu. Kad neki od nas trojice (Božo, Mile ili ja) padnemo, oni nas dižu i biju dok ponovo ne padnemo. Tukli su nas, mi smo padali u nesvest, oni nas polivali vodom i sve tako dok smo mogli da stojimo, dok konačno nismo pali kao prazne vreće. Onda su nas polumrtve ubacili u ćelije. Bacili su nas na pod krvave i naduvenih očiju, polomljenih vilica.

Za sve to islednici KOS-a i Udbe su imali odgovor:

„Ti radiš i kukaš na Partiju, a ona ne greši!”

„Kako ne greši, a bje svoje članove i ljude?”

„Bje vas zato što ste prema njoj neiskreni!”

– Posle 4-5 dana poterali su nas na Sveti Grgur. O tom putu sam već govorio. Nisam samo ranije pomenuo da smo mi osuđenici u višemesečnom isleđivanju bili uglavnom tako zatvarani da nismo viđali sunce. Ja sam tako oko 5 meseci. A sad odjednom letnji dan, pre podne, trčiš kroz onaj prvi i najteži špalir, pa ko ne padne od batina, dočeka ga sunčanica. Sigurno je tada moralo stradati puno ljudi od toga.

– Nas, nove osuđenike, mešaju sa starima, koji su u većini slučajeva već „revidirali”, postali članovi „kolektiva”. Mi novi smo „banda” sve do „iznošenja stava”, dođemo im kao neki „pripravnici”. Mi smo „banda” koja spava na četvrtom spratu kreveta, teskoba, glava do glave, jedno ćebe na nas četiri.

– U početku kad smo išli na rad (drugi su već ispričali verno o tom „korisnom” radu), brigadir mi je bio jedan major, Bosanac. Prema meni nije bio loš, vikao je na mene jedino kad naiđe neki viši rukovodilac logora. Hranu smo više sanjali i halucinirali nego što smo imali da jedemo. Stalno smo bili gladni. Mene je bio strah da ću, ako ne od tuče i rada, umreti od gladi. U sebi sam govorio da ću, ako ikad izađem iz ovog pakla, tako da se najedem pa nek odmah ispustim dušu. „Nova banda” sam bio nekih mesec i po dana. Sobni mi je starešina bio moj Crnogorac, neki Boško, bivši udbaša, zaglavio kao ibeovac, „revidirao stav”, i dogurao do sobnog. E, on mi jednog dana dade papir i olovku i rok od tri dana, da napišem sve o svojoj „izdajničkoj aktivnosti”.

Ja sve napišem kao u istrazi i predam sobnom. Prolaze dani, niko ništa, vidim dao sigurno isledniku. U međuvremenu neki od „nove bande” već „iznosili stavove” posle kojih su obično njih polumrtve iznosili iz kruga razbesnele mase „kolektiva”. Ja samo čekam svoj dan i čas. Dođe i to. Politički čas, čita se „Borba” i posle ja dolazim na red. Islednik i sobni iz pisanog znaju kakav ću „izneti stav”, pa će posle toga oni dati „ton” a kobajagi „kolektiv” reaguje spontano.

– Stao ja u krug, okolo njih preko dve stotine, slušaju moju priču a, u stvari, čekaju znak. A ja ceo sat pričam, pričam, primiće se kraj, čekam lavinu da se sruči na mene. Sve sam pričao ono što sam ranije pisao i govorio. Završavam i u vazduhu osećam šta me čeka. Sobni kaže kratko i zlokobno: „Nije bio iskren, krije neprijatelje!” Istog trena prolama se „kolektiv”: „Ua banda!” U početku sam i osećao udarce, a posle kao u transu, koji traje kao večnost, samo očekujem da nastupi smrt. Onesvešćivao sam se, polivali su me vodom, ponovo tukli, a onda polumrtvog odneli i bacili u čošak barake. Od tog dana sam i zvanično postao „banda” što je značilo bojkot. Više ne spavam ni na četvrtom spratu kreveta nego na podu ispod najdonjeg boksa. Dok sam bio „nova banda” smeo sam da progovorim neku reč ili nekog da pogledam u oči, ali sada kao zvanična „banda” morao si da ćutiš i salno da držiš povijenu glavu. Sa nama više nisu smeli da razgovaraju ni članovi „kolektiva”, ali su smeli da nas biju kad god im se ukaže prilika. Da bi izašao iz bojkotovanih, treba samo da špijuniram druge, da se javljam isledniku, da prijavljujem sebe i druge, da ponovo „iznosim stav” – da revidiram. Onda bi me prebacili u „odložene” ili kako se zvalo u „viseće” (vsiš između „bande” i „kolektiva”). Kao „odloženi” ne dobijaš batine od članova „kolektiva”, a stićeš pravo da i ti biješ „bandu”.

– Ja sam tada, na Grguru, u vreme skoro polugodišnjeg bojkota, imao tri cilja: Prvo, da nikada ne „revidiram”, drugo – da ostanem živ i, treće, potpuno suprotno od ovog drugog, da što pre skončam – umrem, te prekratim fizičke i duševne muke. Te duševnemuke bile su mi takođe veoma teške: stalno sam strepeo, a i dan danas je to pomalo kod mene pristuno, šta će reći ljudi u Crnoj Gori: „Zar Mikići izdajnici!”

– Neprekidno sam bio pod bojkotom – preko četiri meseca. Osećao sam da mi je snaga na izmaku a volja da ne revidiram čini mi se porasla. Ako sam tada uopšte mogao normalno da razmišljam, mislio sam da to ne vodi ničemu: pošto neću sam sebe da pravim izdajnikom, to znači da ću i dalje biti „banda” i kao takav jednog dana skončati u špaliru, kroz koji sam prolazio svako veče, ili u kamenolomu pred tragačem i kaselom. Pretegne želja za smrću. Jednog dana iskoristim „zgodu” i bacim se u more. Ali čoveku u neslobodi ne daju ni da umre po svojoj volji. Izvade me, osveste i donesu u baraku.

Sam sobni proglasi da sam hteo da izvršim samoubistvo, ne radi muka, nego samo da bi se to pročulo kako se ovde ljudi muče a to bi, veli, bilo štetno za prevaspitavanje ostalih. Taj sobni Boško, i jedan revidirac su me tada tukli dok su

imali snage. Kada sam posle batina mogao da ustanem, sobni me pošalje kod islednika.

Pita on: „Zašto si hteo da se udaviš?” Ja kažem da ne mogu više, da ima preko četiri meseca kako svako veče prolazim kraj stroja od dve stotine ljudi. „A zašto ne revidiraš?” Ja opet isto: „Nema šta da revidiram i na to nemojte računati, nego ako ste rešili da me ubijete, ubijte me, a ako nećete, vi pustite mene da sam sebi prekratim muke!” Islednik kao da je video da sam stvarno rešen na smrt, pa me pusti i kaže da sobni dođe kod njega. Kad se posle pola sata sobni vratio, obraća se „kolektivu”: „Ova banda nije revidirala, ali ipak da se prevede u odložene, neka visi dok se ne popravi.” Znači, malo su popustili, ali i dalje sa namerom da me slomiju, jer ti koncentracioni logori nisu bili, kako se govorilo, za prevaspitavanje nego za uništenje ljudi.

– U „visećem” stanju sve je ipak lakše nego pod bojkotom, sem jednog: moraš da stojiš u špaliru i da tučeš „bandu”. Kad god sam mogao, kamuflirao sam udarce, ali gledao sam ljudi koji biju druge više nego što se od njih tražilo. Možete misliti šta je tamo sve rađeno sa ljudima kad su im ubili sve ljudsko a podstakli ono životinjsko.

– Jednog dana me pozvao islednik i saopštio da mi je brat Mile umro, navodno od dezinterije. Bilo mi je teško da i brat umre tu na par desetina metara od mene u drugom „paviljonu” a da ga nisam ni video od kada smo zajedno bili doterani na Grgur. Ali, opet, to mi je dalo neke snage da izdržim, jer sam znao da Mile nije revidirao čim je tako umoren. Kada posle vesti o smrti brata nisam hteo da pevam u stroju, „kolektiv” me bacio pod noge i gazio do besvesti. U „visećem” stanju sam bio više od 18 meseci. Upravnik na Svetom Grguru je bio Vojin Jauković, veliki nečovek. Znao je često da vikne „mom” revidircu: „Tovari mu još!” A njegova sestra Vukosava, kakva divna devojka, bila je verenica mog brata Mila.

– Negde marta meseca 1952. prebace nas na Ugljan u bivši italijanski zatvor. Prema Grguru, Ugljan je bio raj na zemlji. Krčili smo i okopavali neke vinograde. Na Ugljanu su nas između ostalog hranili i nekom kiselom repom koju mnogi nisu mogli jesti, pa su krišom davali meni, te se ja, boga mi, malko kovarnem, dobijem volju za život, mogao sam sve više i bolje da radim. To me možda spasilo da ponovo ne odem u bojkot.

– U leto te iste 1952. godine nas sa Ugljena prebace u Bileću. Tamo smo bili u nekim kasarnama a radili smo u kamenolomu i na građevinama. Videći koliki mi je „staž” u visećem stavu – između „bande” i „odloženih”, sobni starešina mi kaže: „Ti si baš rešio da ostaviš kosti na robiji, zašto se ne javiš na raport kod islednika. Ja kažem da to nema svrhe, jer će mi narediti da pišem ”o svom neprijateljskom radu”, ja ću opet kao i ranije, pa mi ne gine isto a možda i gore, „bojkot”. Sobni kaže: „Ako sam nećeš, ja ću te prijaviti, možda ćeš se ovoga puta opametiti, a i drugi ti je islednik”. Tako i bude, jednog dana mi naredi da odem u sobu broj 2 kod islednika. Ulazim savijene glave i predstavljam se:”... osuđenik Ljubomir Mikić izdajnik naroda i partije!” (A i zbog toga što si uvek morao da prilikom raporta kažeš te prljave i teške reči, nisam nikad pozeleo da se na svoj zahtev javljam isledniku). Hladno, spreman na sve, čeka šta će islednik, kad on: „Jesi li ti to, Mikiću?!” Potvrđujem ja i ne podižem glavu. „Otkud ti ovde, nesrećni sine?” „Ne znam ni sam!” odgovorim i po glasu prepoznam da je to neki Miljuš, bio je sekretar partije jedne ustanove u Generalštabu u Beogradu. Onda mi naredi da dignem glavu, dadne cigaretu, ponudi da sednem, poruči čak dve kafe. Ne mogu da dođem sebi a i ta kafa mi je bila prva posle skoro dve godine, ako ne računam one splachine koje su nam davali povremeno za doručak, a govorili da je kafa. „E, žajde Ljubo Mikiću, sve mi sad ispričaj, otkud ti ovde!

– Ja sve od početka do kraja. Kad sam napomenuo da sam ja to sve do tada već nekoliko puta pisao, on me prekide i naredi da idem i da sobni dođe kod njega. Rezultat svega je bio što su me iste večeri primili u „kolektiv”, posle skoro dve godine „stažiranja”.

Nije prošlo još par dana, pa islednik Miljuš naredi da je budem glavni intendant na gradilištu. Moj položaj se neuporedivo poboljšao, ličio mi je na neku nagradu prema onom do tada. Sad, kad dobro razmislim, zaključujem da mi je taj islednik Miljuš spasao glavu. Da je ostao stari islednik, a ja sproveo svoju nameru da nikada ne revidiram, nisam siguran da bih živ došao sa robije, jer u to vreme moj robijaški „staž” je bio manji od polovine.

– Iz bilečke robijašnice ispričaću dva detalja. Dolazila mi je u posetu moja snaha Kosa (supruga od brata Puniše). Ona je seljanka, pa grešnica došla i donela malo sira i kajmaka. To sam doznao kasnije, jer niti sam se sa njom sastajao, niti su mi dali paket. To je bilo pre upoznavanja sa Miljušem i prelaska u „kolektiv”. Drugi je detalj što je Miljuš dozvolio da me poseti supruga Neđa. Došla je sa sinčićem Milovanom. Htelo srce da mi pukne. Susret su dozvolili bez pozdrava i prilaženja jedno drugom. Neđa sedi u vrhu jednog stola, a ja na drugom kraju, sve u prisustvu službenog lica. Za tih 15-20 minuta nismo mogli a niti smeli da progovorimo ništa više nego da mi ona ukratko kaže da radi u jednoj pekari kao fizički radnik, da su deca dobro i tako. O tome kako su je izbacili iz stana, sa posla, kako je Udba vršila pritisak da me se odrekne, nije ni smelo biti reči.

– Tako oko godinu dana, pa opet u selidbu. Ovog puta na Goli otok. To je već bila 1953. godina, malo je popustilo. Na Golom otoku je komandant centra bio Čedo Jovanović koji je do tog vrhunskog položaja, do kojeg osuđenik može stići, došao kao naj, naj, revidirac. A stvarno je „revidirao” tako da je odmah posle puštanja iz logora prebegao u Albaniju.

– Moj islednik je i dalje bio Miljuš, pa udesi te me na Golom otoku postave za „šefa” stolarske radionice. Radili smo u tri smene neke „jafa” sanduke. Ali, eto, opet nevolje: Usred noći zove me komandant centra Čedo. „Druže Mikiću, dole u stolarskoj uzbuna, noćas je tamo potpukovnik Udbe pohvatao ove tvoje u nekoj sabotaži”. Odjurim tamo, a taj potpukovnik sikće: „Kako to da i po deset čvorova na sanducima imaju isti oblik! To se radi namerno u cilju sabotaže!” Nije nitkov znaoda čvor ide duboko u drvo, njegova pamet je izgleda dosezala samo do ispod kore od drveta. Ne vredi ubeđivanje, udbaš i dalje tvrdi da je to sabotaža. A koga su na Golom oglasili za sabotera, to je moglo da znači i smrt. Sazove ceo logor na zbor. Svi osuđenici, svi islednici i uprava. Upravnik Nikola Bugarčić takođe tvrdi da je to sabotaža sa jasnim ciljem jer, veli, ti sanduci se izvoze u strane zemlje... Srećom, sve se završi na mom smenjivanju. Vратишe me na tragač i kaselu da nosim kamen i sl. Nije ni to dugo potrajalo, ponovo me, verovatno, spasao islednik Miljuš, vrate me u Intendaturu.

– Na Golom otok bio sam intendant više od godinu dana, pa opet u „slobodnjake” kao „šef” nekoliko raznih radionica. Sve tako do 1956. godine. Par meseci pred puštanje na slobodu bolje su nas hranili pa smo opet ličili, koliko-toliko na ljude. Posle skoro šest godina golgote, dobijam od dokumenata samo objavu sa važnošću do mesta budućeg življenja, tu da se javim vlastima.

– Suprugu i decu su mi već ranije bili izbacili iz stana, a kad sam ja došao u Beograd, Neđa se već u međuvremenu zaposlila na carini. Posle nekoliko godina od puštanja sa Golog otoka uspem nekako preko Dušana Lompara, zamenika ministra finansija, da se zaposlim na Beogradskom sajmu. Ali Udba ne da mira. Po nalogu,

morao sam često da im se javljam. Traže da špijam drugove, prijatelje, poznanike i kolege, čak i svoje rođake. Molim ih da me ostave na miru, bar sada, da podižem decu, a oni samo jedno te isto – da radim za njih sa napomenom: „Ti bi trebao da nam pomogneš, ti si dobar političar”. Kada sam im jednom, ko zna koji put, rekao najodlučnije da to od mene ne mogu da očekuju, pa makar morao ponovo proći kuda sam prošao. Ostave me na miru. Ali ko zna da li bi me i tada ostavili na miru da se među udbašima nije pojavio izvesni Levkov koji je bio islednik na Golom otoku i znao moju pamet.

– Glavni razlog što ja pričam ovu svoju muku nije radi neke osвете, već prevashodno radi dve stvari: da to bude pouka za mlađe, da vide kakvi mogu biti ljudi, a kakvi neljudi, da tu ima razlike kao nego i zemlja. Drugo je što želim za života da se uverim da su se svi moji rođaci, prijatelji, drugovi, kolege, poznanici takođe uverili da ja, kao i moja braća, sinovi Milovana Mikića, nismo izdajnici svog naroda.

Posle svega što su doživeli takozvani ibeovci, od kojih većina to uopšte nije bila, i ja među njima, ostaje mi da iznesem svoje zaključke i zahteve koji prirodno proizilaze iz činjeničnog stanja, ličnog iskustva trnovitog puta, a posebno krvavog i čudovišnog „prebivališta” – šest godina u logorima Svetog Grgura, Ugljana, Bileće i Golog otoka. Sva ta mučenja sam lično preživeo, duboko osetio, fizički i psihički, na svojoj koži i u svojoj duši, od ondašnjih apsolutista, od ondašnje političke autarhije, upravljačke vrhuške sa Josipom Brozom na čelu i njegove svemoćne policije, takozvanih organa bezbednosti.

– To doba – doba Ibea je doba zločina i samovolje organa bezbednosti u kome ni članovi partije ni izborni organi vlasti ili ma koja druga društvena struktura nisu smele od diktatora i diktature da pitaju, šta se ovo dešava sa narodom. Udba koja je sebe nazivala „mač partije” sekla je koga je htela i vršila nasilje nad ljudima nad kojima je htela. Lična sloboda građana pa, na žalost, i boraca bila je potpuno ukinuta. Zbog ovog terora došlo je do ropske poslušnosti, ne samo građana koji su u partiji i borcima gledali oslobodioce, već i u svim društvenim strukturama. Uzurpacija grupe partijskih moćnika (Politbiro) nad partijom i državom sa svojim policijskim aparatom stvorila je režim strahovlade, a moćnike uzdigla na pijedestal božanstva.

Ljudi su samo osluškivali direktive Moćnika, po njima se vladali, sa njima živeli, svako pravo na lično mišljenje bilo je isključeno. Ako su se pojedinci usudili da daju drugačije mišljenje na pojedine pojave koje su se manifestovale kao neminovna stvarnost a nisu bile u duhu sa direktivama moćnika, proganjani su kao najgori neprijatelji; ako su bili partijci, odmah su isključivani iz partije i često stavljeni van zakona.

– Napominjem: vrijeme iz doba Rezolucije Ibea, vrijeme u kome politička vrhuška partije zbog lične bojazni zavodi ličnu diktaturu, je NEMO DOBA, DOBA JEZIK ZA ZUBE, PRST NA USTA. Jer, na svakom koraku vreba pratilac, svak svačiju reč hvata, prevodi je na svoj način, da bi kroz to stvorio koliko-toliko neku svoju sigurnost ili zaštitu. Svak je svakom neprijatelj i izdajnik, iako pravih neprijatelja i izdajnika „narodnih”, kako su mnogi neljudski i namerno okvalifikovani nije bilo ili kako bi to narod kazao mogli su biti izbrojani na prste. Pravi neprijatelji su bili oni koji su izmišljali laži o ljudima, prijavljivali ih i tako otklanjali sumnju od sebe. Geslo političke policije bilo je: ULOVITI VELIKU RIBU a to znači: prvoborce, ratnike, junake i čestite ljude.

Titovo „NE” je bilo razbijanje internacionalizma bez obzira kakav je on bio u to vreme (stvaran ili prividan). „NE” je značilo očuvanje lične i političke vlasti Josipa Broza, značilo je monopol vlasti nad ljudima u Jugoslaviji. Broz je i predratne, ratne i

posleratne protivnike slao na ostrva. Ne znam šta bi bilo da to čuveno „NE” nije rečeno, ali znam da je kod nas iz toga „NE” proistekao najnemoralniji, najciničniji i najbestidniji čin antidemokratskog terora, pod izgovorom da se radi o borbi na braniku domovine, i znam da je taj teror imao i nesumnjive elemente genocidnosti.

– Apsurd socijalističke države Jugoslavije je pokušaj njenog prvog ministra spoljnih poslova, Edvarda Kardelja, da traži u Ujedinjenim nacijama da se u Povelji o pravima čoveka odobre logori – koncentracioni logori u svim zemljama i na svim kontinentima.

– Što god je Tito govorio, mi smo radili, a govorio je: „Mi se borimo za radničku klasu celog sveta”. Na ovaj poziv vođena je naša borba pod rukovodstvom KPJ u koju smo verovali. A posle Rezolucije Informbiroa, Tito je govorio: „Mi ćemo se boriti samo za našu radničku klasu.” Odrekao se internacionalizma.

Titoizam, to je stvaranje kulta ličnosti, ukidanje slobode pojedincu i narodu, smrt napretku na unutrašnjem planu, udaljavanje čoveka od čoveka, naroda od naroda na tlu Jugoslavije. Titoizam je u nasleđe ostavio nacionalizme, naše veliko zlo.

Broz je dobro znao da neće biti napadnut od Sovjetskog Saveza. Do te garancije je došao preko Đilasa i Dedijera, delegata u Velikoj Britaniji, kojima je rečeno da će zapadni saveznici, Engleska i Amerika pre svega, zaratiti protiv Rusa ako Staljin napadne Jugoslaviju. Staljin je to znao i zato sam duboko ubeđen da nije mogao niti smeo da nas napadne. No, stoji činjenica da je Staljin vršio pritisak za smenu jugoslovenskog rukovodstva, da je hteo političku dominaciju nad Jugoslavijom. No i pored toga što je bio ubeđen da neće vojnički biti napadnut od SSSR-a, Tito ništa neće da rizikuje i baca se na „unutrašnjeg neprijatelja”, kreće u poteru na „zdrave Staljinove snage”. Tako radeći upropastio je oko sto hiljada nevinih porodica.

– Ova tortura nije trajala samo koliko su osuđenici bili u logorima, već traje do današnjih dana, jer još se mi i naše porodice kod jednog dela dušebrižnika tretiramo kao neprijatelji broj jedan. Koliko je dosadašnjom evidencijom utvrđeno, zvanično je osuđeno 55.663 po liniji Ibea. Od toga su: 12 učesnika oktobarske revolucije, 36 španskih boraca, 23 savezna i republička ministra, 2 predsednika i 2 potpredsednika republičke vlade, 39 pomoćnika ministara, 36 saveznih poslanika, 21.880 učesnika NOR-a, 1.673 nosilaca Spomenice 1941, 4.153 pripadnika raznih tela i rukovodstva KPJ, 1.722 pripadnika unutrašnjih poslova i 1.180 funkcionera.

Neka mi bude dozvoljeno da navedem samo žrtve i meni lično poznata imena boraca iz mog Petog bataljona Četvrte proleterske crnogorske brigade, a koji su bili stradalnici i žrtve golotočkog robijanja: **Bulatović M. Milan, Đerković N. Jovan, Đukić Z. Mirko, Žižić J. Veljko, Ivančević T. Jovan, Kaljević Š. Ilija, Karadžić V. Vojin, Krstajić S. Danilo, Lasica J. Jovan, Medigović N. Vojislav, Nikitović R. Blažo, Novosel V. Đoko, Poleksić D. Momčilo, Poleksić I. Nikola, Popivoda P. Milan, Radončić A. Salih, Srdanović Ž. Vojin, Strunjaš S. Vojislav, Cerović M. Dragomir – Dragi, Šolović J. Sava.** Kao dvadeseto dodajem ovde i svoje ime – **Mikić M. Ljubo.**

– Nas IB osuđenike danas muči pitanje kako su Broz i njegova politička policija sprovodili svoju nameru da nas zatvorenike razjedine i da, pomoću nas samih, zavladaju našim telima i dušama? Da li su ovi zločini iskustva ranijih epoha, naših ili tuđih prostora? Da li je uspeh u tome što je kod nas osuđenika stvarano osećanje krivice, da smo izdajnici, što je kod kažnjenika stvarano osećanje da je sam na svetu, bez oslonca u društvu, ili je nešto posebno u pitanju, neka tajna?

UBILI MI SEME POTOMSTVA

Poštovani imenjače i zemljače, pred Tobom je priča o velikim stradanjima malog čoveka. Pamti i zapisuj, neka ostane za opomenu. Reč je o mom životu koji je bio po onoj istočnjačkoj kletvi: „Dabogda imao interesantan život.“

Mene su, kao sedamnaestogodišnjaka, u jesen 1944-te partizani kidnapovali na seoskom sokaku i bez moje volje povelj sa sobom. Preživeo sam strahote Sremskog fronta, „čišćenje terena“ u Bosni; posle rata dogurao do SKOJ-evca, da bi ni kriv ni dužan zaglavio na Golom otoku – dva puta po dve godine. Ja sam takozvani DVOMOTORAC. Danas, ove 2002. godine ja Ti pričam o svom „interesantnom“ životu, sažeto i ukratko, sve onako kako je bilo. A bilo je užasno. I sada, posle toliko godina, nikako da shvatim kako sam ja to izdržao kao i mnogi drugi koji su patili kada i ja.

Od Tebe, zemljače, i onih koji ovo budu čitali, ne očekujem niti tražim da me žalite. Od vas očekujem (za vaše dobro) da ne zaboravite da zli ljudi stvaraju zla vremena a ona, opet, uvećavaju broj zlih ljudi tako što ponekad i od dobrih i mirnih prave zlikovce. Zato, dragi moji, da znate: u mutnim vremenima čuvajte se mutnih ljudi da vas ne uzmu pod svoje kao žrtvu, ili još gore za saučesnika. Dobro radi, dobru se nadaj, zlo rađenje gotovo suđenje.

Da se predstavim: moje ime je DRAGIŠA PETROVIĆ, rođen sam 28. juna 1927. godine u Kačerskom selu Kozelju. Moj otac Milić i majka Leposava nisu imali više dece sem mene. Deda Blagoje bio je ratnik 1912. pa nadalje, ali nije dočekao 1918, ostavio je kosti negde na Kosovu. Otac Milić (1906) služio je vojni kadar u Kraljevoj gardi, bio je lep kao lutka. Pri kraju Nemačke okupacije, od 1943. do kraja 1945, bio Ravnogorac – četnik u Kačerskoj brigadi Rudničkog korpusa.

Bili smo siromašna kuća, uglavnom nadničili kod drugih. Osnovnu školu završio sam u selu, malu maturu i srednju metalsku u Beogradu; Kasnije, na robiji, usavršio sam specijalno zavarivanje.

Moj hod po trnju počeo je 10. septembra 1944. kada sam bio na branju kukuruza kod Ilije Lazarevića. Četnici Gružanske brigade na jednom brdu, a partizani, Peta Krajiška, ulaze u selo.

Ostavimo branje kukuruza i krenemo kući. Kod škole stoji partizanska kolona, ja prolazim, a tek jedan viče: „Vrati tog malog nazad.“

Kasnije sam doznao da je tada neko u mene već upro prst da sam četnički sin. Dovedu me pred komandira voda Savu Kerkeza. Pita me kud sam pošao, a ja kažem da idem kući. Onda on: „Ima li ovde đikana?“ Ja ga pitam šta je to, a on će: „Nemoj da se praviš lud – ima li četnika?“ Kažem da ima i pokažem na brdo kuda su otišli. Onda me pita znam li gde je Belanovica i kad rekoh da znam naredi jednom da mi na leđa natovari puškomitraljez i kaže: „Sad ćeš da nam pokažeš put“. Kada smo prolazili pored Baškalovića kuća četnici pripuče sa brda. Meni se odsekoše noge od straha. Onaj partizan uzeo da puca sa mog ramena na četnike. Ja ni živ, ni mrtav. Izademo na brdo „Prevoje“, četnici odstupiše ka Šutcima bez dalje borbe. Pokažem ja Belanovicu, a komandir me pita za Arandelovac.

„Ne znam put“, kažem, a on meni da moram da znam i da idem i dalje sa njima. U Jeloviku opet borba sa četnicima. Napad na Arandelovac, ja kao u bunilu, ne znam da li sanjam ili je to stvarno. Sećam se da su ti „moji“ partizani u Vrbici kod Arandelovca streljali neke ljude, meštane.

Dan po dan idemo niz Šumadiju, vidim da mi nema spasa, moram sa njima pa šta bude. A nisu mi dali ni pušku. Učestvovao sam kasnije u borbi za Grocku, onda prema Belom Potoku, Zuce, Avala sve do Autokomande u Beogradu. To je bila borba prsa u prsa, prava klanica. Tu sam video Ruse. U mojoj jedinici bilo je i mladih od mene. U Višnjici se prebacimo čamcima preko Dunava, pravac Pančevo, onda Banatsko Novo Selo, pa Vršac. Tu smo, kako sam ja tada razumeo, našli ruske jedinice i Vrhovni štab. Ako sam dobro shvatio „moji“ krajišnici su tada bili tu obezbeđenje Tita. Bili smo iscrpljeni, izgladneli, ali odnekud nabaviše dosta svinja, poklaše, pa jedi one mesine koliko hoćeš. Još na sve to grožde, pa nastala opšti proliv. Mislim da u mojoj četi tada nije bilo nikog starijeg od 24 godine. Kada smo se malko oporavili, živnuli, počelo šalikanje, skakanje po slamaricama, jurnjava, jogunaste godine ... Jednom tako digli mi prašinu, uleće požarni i više da se smirimo, da otvorimo prozore, veli da ide neki visoki podoficir. Ne prođe malo eto otvoriše se vrata, ulazi vučjak, za njim kapetan. Pada komanda „Mirno!“ Ulazi Tito. Ovaj raportira da je stanje redovno a Broz njemu i nama: „Kako redovno, jeste li vi vojska ili banda!“ Ide po sobi i zapitkuje. Jednog malog, nema više od 14 godina, pita čiji je sin, pa sve tako, bez veze.

Dođe do mene: „Odakle si ti vojniče?“ Kad rekoh da sam Srbijanac on se zagleda u mene, kao da nije čuo i kaže: „A zašto носиš tu srpsku kapu?“ Ja u magnovenju lupim: „Druže maršale, šta može da nosi Srbin nego srpsku kapu.“ Tako me je pogledao sa mržnjom kao da hoće da me strelja. Prođe još malo po spavaonici pa kaže: „Vi ovde uživajte a naša braća Hrvati čame pod okupatorom. Ali imaćete vremena da se borite za slobodu hrvatskog naroda“.

Iz Vršca dođemo u Beograd. On već oslobođen, smestimo se negde na Banjici. Tu, na moje veliko iznenađenje nađe me otac. Ja ga bio već prežalio, nisam ga video od kraja avgusta. Povukao se bio sa četnicima sa njegovom Kačerskom brigadom, bio je u pratnji njegovog komandanta Nedeljkovića. On mi tu ispriča u poverenju da su bili stigli negde do Jelove Gore, da ga je Nedeljković vratio nazad u Kozelj da vidi šta je sa mnom, pošto je doznao da su me na silu oterali partizani u njihovu vojsku, na mig nekih kozeljaca da sam četnički sin. Pošto nije imao nikakvih rđavih dela, srećom, partizani ga nisu streljali, ali su ga u Belanovačkoj Ozni saslušavali, mustrali, najviše neki Živko Gajić iz susednog sela Ivanovci; terao ga bosog niz rečicu Kozeljicu, a on išao pored. Najzad je dobio dozvolu da me poseti. Pošto me je našao sutradan je negde kupio i ispekao prase, obezbedio i rakije koje su uglavnom pojeli i popili oficiri. Sećam se da je otac klečao pred mojim komandantom da me puste kući, a da on ide umesto mene, ali nije vredelo, kaže komandant: „Idi čoveče kući, ne brini ništa, vodimo mi računa o njemu, ima ovde, kao što vidiš i mnogo mlađi od njega.“

Dođe zima, čini mi se kraj novembra 1944-te, krenu nas na Sremski front. Idemo samouvereno, zaboga mi smo krajiški proleter, prva brigada Pete divizije. Ko nam šta može, mislili smo da možemo da pobedimo ceo svet! Isto su nam pričali i za Prvu proletersku koju mi menjamo na frontu kod Otoka, Oriolika ... Kad sam video kakvi su bedni, bosi, promrzli, kaljavi, gladni uhvatila me jeza šta nas čeka. Pitamo ih kako je, a oni u poverenju, da ne čuje komesar, kažu da je naopako, ne smeš veli, glavu da pomoliš iz rova, iz blata, bije Nemač snajperom. Još nam kažu da ne treba napadati, jurišati jer nema šanse da Nemce pomerimo sa njihovog položaja. Šta vredi kad naši oficiri misle da su bolji od ovih pa već to popodne narediše juriš. U tom jurišu od nas 126 iz čete, Nemci su nam ubili 48! Čini mi se da je to bilo neko selo Ilača. Ostanu mrtvi i ranjeni u blatu. Dobijemo dopunu, sve dečaci iz Srbije iz gimnazije i srednjih škola, bez dana obuke, mobilisani. Na reci Bosut podavi se 21.

Srpska brigada, naišli na led, a morali da beže od Nemaca. Na mostu Bosut sam prvi put video komandanta Pete divizije Milutina Moraču. Kad je prvi nemački tenk došao do pola mosta komandant je lično uzeo protivtenkovsku pušku i onesposobio ga. Drugi tenk udari nazad i prevrne se. Udarimo na juriš. Nekoliko nas padosmo na mostu ranjeni. Oni iza nas jurišaju i gaze preko naših tela. Bilo je hladno i do minus 20. Uхватиš se za metal, koža ostaje na metalu. Tada sam shvatio da je nekom stalo da što više srpske dece izgine. Nesposobnost rukovodećeg kadra, komandira, komesara bila je očigledna. Moj komandir voda čuvao ovce u Bosni. Ali komesari su važniji, uvrzali su nam u glavu da je Tito jači od Boga. Ma kakvog Boga, njega i nema! Moj komandir čete Mile Banjac rodom od Drvara, čini mi se iz sela Trubar, nije znao da se potpiše a tu na Sremskom frontu dogurao već do kapetana.

U februaru, na Otoku, Nemci su nam tukli topovima. Jedna granata padne blizu mene, eksplodira i mene pokrije zemlja onako u rovu punom vode. Moja jedinica se povuče, mene ostave kontuzovanog, promrzlog i zatrpanog. Imao sam sreće da je moj zemljak iz Bosute kod Arandelovca, Slaviša Popović, inače delegat (nešto kao politički komesar u vodu) primetio da me nema i kad se sve stižalo negde pred zoru dođe lično te me onako onesvećenog izvuče. Ostanem par dana u selu Nemci u improvizovanoj bolnici. Kad smo morali da se povučemo, ko može, ja sam se sve oslanjao na zidove kuće. Na nogama krpe vezane kanapom. Iz nekih kuća na nas su pucali meštani, valjda Hrvati ili Folksdojčeri. Bili smo gladni, ja nisam imao ni rukavice, ali mislim da me je spasavala košulja koja je bila gumirana. Onako jadnog, vašljivog ubace me u kola i poteraju nas u Šid.

Po pričanju drugih, ja sam valjda bio u buni, dan i noć niko mi nije prilazio. Osetio sam samo kad je neko počeo da me udara po ukočenim nogama, a one su bile nadule. Isekli su one krpe i bridž pantalone. Tada me je mozak zboleo, zakukao sam. Razumeo sam da hoće da mi seku noge. Ali bio je tu i neki Crnogorac, kapetan po činu i kaže ovima: „Velju, ovom detetu nećete seći noge, jer ništa niste preduzeli da ih spasete. Ko pokuša, od mene mu sleduje metak“. Hvala njemu, jer danas imam obe noge. Lekar Bogdan Kosanović vidi da se kapetan ne šali pa odustanu od namere. Nekako me saniraju i prebace u bolnicu u Rumu. Tu u bolnici dolaze politički komesari i peru nam mozak. Bili su uspešni, jer nas desetak sve klinici rešimo da bežimo iz bolnice i da idemo u borbu, nema smisla da mi ovde ležimo, a oni tamo ginu! U Sremskoj Mitrovici nas pohvataju bez objava i otpusnih lista i kaže nam jedan oficir: „Vi ste deco ludi, zemlja će se osloboditi i bez vas“.

Početkom maja prebace nas u Zemun. Ja već komandir odeljenja, u pratnji bolnice 212. Tu nas planiraju za neku ekspediciju Prve armije, da „čistimo teren“ u istočnoj Bosni. Sa nama krene dosta lekara, mislim da ih je bilo oko 30, da leče narod od raznih bolesti. Ceo komandni kadar nepismen. Unaprede me u komandira voda, pišem zapovesti. Jednog dana vodim četu na zanimanje, kad moj otac na kapiji. Kad je video sina komandira krsti se, hoće da padne u nesvest: ko meni „guljanu“ da poveri komandu. Stvarno je bio cirkus: ja klinac komandujem lekaru u stroju.

U toj jedinici bila i neka Zora Dudić po činu potporučnik. Verena bila za Dragana Đurića čuvenog udbaša. Za njega se pričalo da kad se prošetala Zajedarem svi beže sa ulice. Iako je bila verena vidim ja da između nas ima neke simpatije. Bila je starija od mene i po godinama i po činu; i moram priznati više na njenu inicijativu nego na moju mušku hrabrost dođe i do ljubavi; za mene prvi put. Ja na sedmom nebu, pogotovu što je planirano da i ona ide sa nama u istočnu Bosnu. Ali izgleda nije mi bilo suđeno da mi na duže vreme bude lepo. Desi se da baš ja budem komandir straže kad mi javiše da jedan major hoće u naš logor. Ja se predstavim, on takođe. Kaže

da hoće da uđe unutra da vidi Zoru. Ja mu kažem da ne mogu da pustim u naše prostorije ljude iz drugih jedinica bez dozvole višeg starešine, ali on drsko i skoro na silu uđe u žensku sobu kod Zore. Ja za njim. Ona ga dočeka hladno i kaže mu tu preda mnom da s njim više nema ništa. Ja ukapiram da je on taj, Zorin verenik. Meni milo s jedne strane, ali opet strepim, bili vereni, on major. I bio sam u pravu: ode on kod komandanta Božidara Šljivara i ko zna šta mu je sve za mene napričao, i mene Šljivar zove na raport. Drsko mi skreće pažnju da ja širim nemoral u jedinici i da sleduje nešto kao kazna: Zora u prekomandu u Užice, a ja u Bosnu.

(Sreli smo se još samo jednom u životu, slučajno na železničkoj stanici 1947-me, isplakala se, bilo joj teško, ali i meni. Dosta kasnije nekih 15-ak godina neko mi je rekao da je još živa i da se nikada nije udavala. I tako propade moja prva ljubav zbog komunističkog morala.)

Septembar 1945. Mi u Zvorniku. Čas u Malom, čas tamo u onom na Bosanskoj strani. Držali smo stražu na mostu – na Drini. Lekari se razmislili po selima, leče narod od bolesti. Bilo je i tifusa, i sifilisa. Naša jedinica daje obezbeđenje, pratnju akciji lekara. Šestog septembra (valjda u čast rođendana kralja Petra) četnici ubiju 12 vojnika jedne naše jedinice. Pooštrimo mi pažnju i obezbeđenje, povećamo broj stražarskih mesta, ali opet svaku noć očekuješ neki napad, nesreću.

Nekoliko dana posle ove velike pogibije naših ljudi, jedne noći, ja kao komandir straže obiđem sva stražarska mesta, na kraju dođem do bolnice u Velikom Zvorniku. Računam sve je u redu, vraćam se sam, oko dva sata posle ponoći. Kad sam bio pored crkve, kao da čujem neke glasove unutra. Pridem uhvatim kvaku od vrata, ona otključana. Kako otvorim, četnik drži šmajser na gotovs, iza njega puna crkva četnika, nemaju pojma šta se događa na vratima. Kod sebe sam imao strojnicu, pištolj i bombe, ali u magnovenju shvatim da je sve kasno; to je izgleda shvatio i četnik, gleda u mene ćutke, ne puca niti daje znake da će to učiniti. Sekund – dva dugi kao večnost, tako se mi gledamo. Onda ja strugnem preko nekog zida, sunovratim se dole, trkom dođem u Mali Zvornik, probudim komandira čete Boška Popovića. Boško malo razmisli pa kaže: „Neka im je srećan put.“ Bio je pametan, bilo nas je malo, džabe ljudi da izginu.

Jednog dana sa desetinom vojnika pratim itedanta u Tuzlu. Ja sa šoferom u kabini, vojnici pod ciradom. Ispred sela Caparde pukne guma na kamionu, nema rezervne. Šofer, beše neki pijanac, veli, da skida da krpi tu na putu. Pogledam tu sa desne strane puta kukuruz usred njive kruška. Velim, posao će oko krpljenja gume potrajati oko dva sata, da se malko prošetam do kruške. Stvarno kruška zrela, samo drema, ja kao medonja se prikradam, voda mi curi iz usta. Stao ja ispod, merkam koju da uberem, da zovnem i vojnike, kad iz kukuruza podiže se četnik sa uperenim pikavcem. Dignem ruke u vis, nema se kud. Pokaže mi on jednu krovinjaru iza kukuruza i dadne znak da pođem tamo sa rukama iznad glave. Kad sam došao pred vrata ovaj me udari nogom u stražnjicu, ja uletim unutra kao vreća. Unutra tri četnika, jedan bradat, svim trojici kosa do ramena.

„Evo“, kaže, „zarobio sam jednog proletera.“ Mislio da sam proleter, jer sam na kapi imao petokraku sa srpom i čekićem. Ja načisto izgubljen, mislim sada mi konačno nema spasa, a onaj bradati me pita odakle sam. Ja kažem da sam od Ljiga. Onda pita imam li oca, majku, brata, sestru. Rekoh da sam jedinac, da sam prisilno mobilisan, da mi je otac bio aktivan četnik Kačarske brigade Rudničkog korpusa. Sada on mene dalje iskušava, pita, ko je komandant Korpusa, ko komandant brigade. Ja kažem da je komandant Rudničkog korpusa Dragiša Ninković, komandant Kačarske brigade Milovan Nedeljković.

„Dobro“, veli, „kad znaš sve to reci mi ko je sve bio komandant bataljona u Kačerskoj brigadi?“ Ja kao iz topa rekнем da je to Slobodan Džokić, rodom iz Liplja, pa Vlada Vukajlović sa Rudnika, Milosav Popović, Vojin Nikić i neki Tule Bosanac. Kažem još da je zamenik komandanta korpusa bio Milijan Jovanović, a da je na kraju 44-te komandu nad Rudničkim korpusom od Ninkovića preuzeo Dragomir – Gaga Topalović.

Nasmeši se bradonja i kaže: „Pustite ovo dete da ide.“ Ovaj što me zarobio pita šta da radi sa mojom strojnicom, a četnik vođa veli: „Nek je nosi, šta će nam ruska strojnica neće valjda Staljin da nam šalje municiju.“ Kad sam izašao iz te krovinjare mislio sam da sam u vazduhu. Izašao je bradonja napolje i pokazao mi jedno selo kako se puši. Priča: „Mi sinoć poslali naše ljude tamo da nam donesu hranu a oni, muslimani ih pobili. Posle mi odemo tamo i sve ih spalimo.“ U povratku bio sam toliko prestrašen da nisam smeo da skočim preko vrzine nego sam se prosto stropoštao dole. Nikom ništa ne govorim, krenemo ka Tuzli. Posle par kilometara ide 15. Majevička brigada, pitaju ima li šta novo na putu. Ja nisam hteo ništa da kažem. Vratimo se preko Bijeljine. Kad smo bili blizu sela Kozluk na jednoj krivini pripućaju četnici, šofer izgubi kontrolu, udari kamion u obalu i prevrne se. Tu mi nesrećno pogine vojnik Milić Stefanović iz Komanica kod Mionice. Imao je manje od 25 godina. Sedeo je u kamionu na sanduku municije i držao pušku između nogu. Padne drugi sanduk na njega i cev mu se zabije u stomak. Utom naiđe drugi kamion pa nas pokupi, a i četnici su prestali da pucaju.

Posle dva-tri dana krenemo za Drinjaču i Vlasenicu. U toku noći neki muslimani nam zakolju dva borca. Bilo je to užasno: mi vojnici se odrekneмо jednog obroka u korist civila muslimana, a oni nama tako. Dolaze njihova deca na naš kazan, mi od usta odvajamo, dajemo im od našeg sledovanja. Dobijemo jednom dva vola da zakoljemo, a mi se odrekneмо u korist jednog muslimanskog sela. Doznaju to četnici i odu tamo i otmu volove od seljaka i još im narede da će doći i iduću noć da im sprema još nešto. Mi im pripremimo zasedu i zarobimo dvojicu, oba četnički komandanti. Prilikom saslušanja jedan je rekao da je on komandant četničkog Višegradskog bataljona da je četnik od '41. da je učestvovao u ubijanju „Turaka“ u Foči. Oterali su ih u Oznu u Vlasenicu. Bili smo na terenu oko Han Pijeska, Sokolca, Bratunca ... Doznamo jednom da će, navodno, svi četnici da se jedne noći sastanu u groblju u Sokolcu. Mi pre njih uđemo u groblje, računamo oni će dolaziti u kolonama pravo nama na nišan. Ispalo je da su nam to namestili jer u neko doba nas opkole sa svih strana i počnu tući. Ko zna koliko je njih bilo, nas je imalo oko 40, i više smo stradali od rikošeta i obijenog kamenja od spomenika nego od metaka. Jedva se izvučemo. Ovu „igru“ nam je namestio čuveni četnik Savo Derikonja.

Tako je to bivalo po Istočnoj Bosni. U oktobru 1945. vrati se cela jedinica u Beograd. Posle nekog vremena premeste nas u Niš, u neke barake. Odatle je jedinica otišla na Kosovo da se bori protiv šiptarske pobune, protiv Poluže. Ja ne odem jer mi otac izvadio uverenje da se demobilšem, da budem hranilac porodice. U Kozelju tada bio predsednik Mesnog narodnog odbora Obrad Pavlović a sekretar Milomir Radovanović i oni potvrde da moj otac ima 60 godina i ako nije imao toliko, tek je navršio bio 39-tu. Na osnovu tog uverenja puste me iz vojske i dođem kući u Kozelj.

Otac bivši četnik, a ja skojevac. Ovi iz sreza iz Belanovice me odmah kooptiraju u Komitet omladine, ili SKOJ-a, ne sećam se tačno. Bili još: Steva Marković, trgovac, neka Milunka iz Štavice, Ljubiša Todorović iz Poljanica, Milan Mitrović zvani „Rakljača“ iz Ivanovca, Radiša Baltić iz Trudolja, neki Pleskonjić iz Kalanjevaca ... Glavne akcije su bile usmerene na otkrivanje neprijatelja. Iduće godine 1946. odrede

mene da budem popisivač uz vršalicu, da upišem koliko je koji domaćin ovro žita, da bi mogli da mu uzmu. Kad je ovršeno zadnje gumno, baš kod Čedomira Ivanovića, posle večere prilazi mi moj rođak Slobodan Pavlović i kaže: „Dragiša, nemoj da ideš kući, opasno je, spavaj kod mene.“ Nekako je bio doznao da hoće četnici, bilo ih je još po šumama oko Ljiga i Kačera, da me likvidiraju, jer sam skojevac i aktivista.

Kod njega i zanoćim. U toku noći dođu četnici baš kod njega: Spasoje Jerinić iz Šutaca, Zekan iz Poljanica, Prskalo iz Kozelja, Aleksandar – ciganin iz Moravca i neki Ponjavić iz Gornjeg Milanovca. Kasnije je Slobodanova majka pričala da je bilo predloga da me zakolju ali da je Spasoje Jerinić rekao da meni ne sme da fali dlaka sa glave. Tu noć me znači, spasao Spasoje.

Bio ja tako bajagi neki aktivista – skojevac sve do naredne zime kada zakazaše sastanak SKOJ-a u Kozelju u cilju osnivanja partijske ćelije u selu. Kako to osnovati kada je selo bilo skroz naklonjeno četnicima, skoro sto posto. Od 160 kuća samo je 3-4 bilo komunističke. Na sastanak dođe Miša Marković iz sreza i čuveni Jelić iz Udbe. Pre početka sastanka meni kaže Miša da ja izađem, da ne mogu da prisustvujem; posle sam čuo da su sumnjali da se sastajem sa četnikom Prskalom. Dođem kući, pričam ocu a on meni kaže: „Ti nemaš više šta da tražiš u Kozelju, ovi što su sa tobom su obični neradnici, lažovi, propalice. Ako treba da ti bude vođa Miša Marković koji je ceo svoj vek proveo gazeći blato za ciglu, ti se ubij slobodno. Ako si ipak rešio da ostaneš u selu onda sa njima prekini jer ovde mora da se radi, a ne da se samo sastanči.“ Pre nego što sam išta rekao otac mi kaže da je najbolje da idem u Beograd u neku školu, da se zaposlim i da će me on, dok se ne snađem, pomagati i izdržavati.

* * *

Onda je bilo lako zaposliti se. Od prve dobijem posao zamenika komandira industrijske milicije u Gradskom saobraćajnom preduzeću. Voleli me u GSP-u. Danju radim, uveče u večernju školu. Doguram brzo, već iduće 1947. do predsednika omladine u preduzeću i sekretara SKOJ-a. Onda me postave za nadzornika za radničke stavove, pa sam obezbeđivao ogrev za radnike, organizovao smeštaj za takozvane „frontovce“. Na radu u preduzeću, bio sam vredan i dosta popularan među radnicima. Napredujem ja, zadovoljan, pogotovu što se više ne bavim suvoparnom politikom nego nečim konkretnim, pomažem ljudima, olakšavam im život.

Dolazi čuvena 1948-ma godina, a da ja nisam ni sanjao da sve u glavi mora da se okrene tumba, da i najmanja reč može skupo da te košta. Moj direktor u GSP-u bio je tada Ivan Butorajac. Pita me jednom šta ja mislim o nekom Milošu Mandarinu, a ja kažem da mislim da je dobar čovek, pošten, stari revolucionar, da je izgubio sina jedinca i ženu na Sremskom frontu, da njegova ilegalna grupa u Beogradu nikada nije bila provaljena i sve tako u tom tonu. Onda mi direktor kaže da je Miloš sada u ilegali, bio, veli, na oporavku u Arandelovcu, tamo se izjasnio za rezoluciju Infombiroa, neko mu dojavio šta mu se sprema i on pobegne od hapšenja. Onako zbunjen slegnem ramenima, ono u smislu „šta ja tu mogu“. Onda Butorajac kaže da bi trebalo da dam neki dobrovoljni prilog da se čovek (Miloš) ilegalno izdržava. Onako naivan izvadim novčanik, u njemu 900 dinara, odvojim 880, ostane meni samo dve banke. Posle par dana sreće me direktor Butorajac i kaže da je bio sa Milošem, da me mnogo pozdravio, da me voli, i da bi želeo da se vidi sa mnom. Opet ja naivko, sve pristajem, a ne znam da srljam sve dublje u propast. Objasni mi Butorajac da to i to veče, u to i to vreme, idem Gundulića vencem i sreću se sa Milošem.

Tako i bude. Sretнем Miloša, a on mi onako u stalnom hodu ispriča o svemu. Uglavnom da je Tito izdao radnički pokret i socijalizam, da je to najveće izdajstvo u istoriji međunarodnog radničkog pokreta ... Još me je pitao da li ima neke šanse da se

prebaci u kačerski kraj da ga tu neki moji ljudi čuvaju u ilegali i sl. Odgovorim mu da to nema šanse, da su ljudi u mom kraju uplašeni i razočarani, ne znaju o čemu se radi i sve tako. Rastanemo se. Niko nas nije primetio. Tako sam bar mislio. Bilo je to krajem 48-me ili možda početkom 49-te, ne mogu se tačno setiti. Navodi mene Butorajac da slušamo Radio Moskvu u nekom tzv. crvenom kutiću u GSP-u, gde smo sa još nekima ustvari mlatili praznu slamu.

Tako je sve to trajalo do 17. marta 1949. godine. Za to jutro direktor Butorajac mi zakaže sastanak u direkciji radi razgovora o poslu i nekim tekućim problemima. Čim sam stigao na kapiju preduzeća vidim tu stoje dva udbaša i naš sekretar SKOJ-a, neki Aca Stefanović. Dok sam prolazio čujem kada Aca kaže onoj dvojici: „To je taj.“ Penjem se stepenicama direkcije kad na vratima direktorove kancelarije ubdaši. Pita me jedan ko sam, a kad se ja predstavim on me drsko opsova: „A ti si taj, jebem Ti mater!“ Kod sebe sam imao trofejni pištolj iz rata, u trenu pomislih da ga upotrebim zato što mi je opsovao mater. I da sam hteo ne bi stigao jer je u jednom trenu otvorio vrata i silno me gurnuo unutra. Direktor stoji kraj stola, pored njega dvojica. Jedan skoči i tako me snažno udari pesnicom da sam pao na pod. Podignu me i kaže: „Došao si, Tico, gde treba!“. Okreću telefon, zovu Udbu na Obilićevom vencu da nas teraju tamo. I pre nego što su stigli, nas su obojicu tukli i rukama i nogama. Svezane, mene i Butorajca, voze džipom u Udbu. Ja samo razmišljam kako da se oslobodim pištolja. Ubaciše nas u hodnik. Tu stoji jedan milicionar. Ja se došetam do jedne korpe za otpatke i nekako se otarasim pištolja, onaj stražar to nije video. Posle par minuta odvedu nas u dve različite sobe. Ništa ne pitaju, niti govore samo biju čim stignu: lancima, lisicama, rukama, nogama. Prvo pitanje je bilo za Miloša Mandarina. Ja ne govorim ništa što bi me teretilo. Ništa ne zapisuju, samo biju li biju. Bila je to Udba za Beograd na Obilićevom vencu br. 3. Ubaciše me u samicu. Ona duga oko dva metra, a široka metar i po, otvor koliko volovsko oko, malko veće. Nema ćebeta, go pod.

Bilo je saslušavanje svaki dan i mučenje naravno. Islednik mi bio zemljak iz Šatornje, Pantelija Prokić zvani „Pule“, sin najboljeg učitelja u Šumadiji i Srbiji i brat profesora univerziteta. Sve dobri, poznati i časni ljudi, sem ovog mog učitelja. (Pre petnaestak godina na pijaci u Ljigu kupujem luk od jednog seljaka iz Šatornje i pitam za njega, a on mi kaže da je živ i da je cikno, ide, veli, po kanalima kao besna lisica.)

Jezivo su nas mučili tu na Obilićevom vencu: najgori je bio „suvi gips“; sediš na podu, ispod tebe daska, od kičme do stopala. Dasku vežu za noge, da ne možeš ni da ih skupiš, niti više da ispružiš, na nogama i rukama lisice. One na rukama zakače za one na nogama. Posle par minuta počnu takvi užasni bolovi u kičmi da se brzo onesvestiš. Mislim da je moj kaput posle kratkog vremena bio sav mokar, hvata se inje po njemu. Lice mi pljuskaju vodom, opet muče, pa ubace u ćeliju. U klozet smo mogli samo dva puta – ujutru i uveče, u međuvremenu ako te snađe moraš tu na pod. Posle uz batine čistiš, užas. Meni su vezali tegove za mošnice, čini mi se da su bili teški sto kilograma, bolovi dolaze direktno iz mozga. Onda su me vezali za neko vratilo i vrtili u krug dok se ne onesvestim. Između svih tih mučenja, svakog trenutka, kada nisam sâm u samici, biju čim stignu i ko god stigne. Prebace me u zajedničku sobu, tamo nas 16, teskoba kao sardine u konzervi. Morali smo da vršimo nuždu u činije koje smo ujutru praznili i prali i iz njih posle jeli nešto što su zvali doručkom.

Moj otac je nekako uspeo da dobije dozvolu da mi donosi pakete, ali po propisu može samo, na primer, 200 grama slanine. Opet me spasi dobar čovek, komšija iz susednog sela Štavice, neki Nestorović, komandir obezbeđenja. Bio dobar sa mojim ocem i on je rizikovao pa mi doturao deset puta više hrane nego što sme. Bogami, ja

se malko kovarnem do maja meseca. Islednik Pule uvek pita hoću li da pričam ono što on hoće ili ne. Ja uvek isto: da sam sve rekao što znam, da više nemam šta da kažem. A on samo onako hladno: „Polako, polako, bando, reći ćeš, ne brini.“

Jednom dovedu, kao na neko suočenje, Nikodina Petrovića – Čkilju iz mog sela Kozelja, predratnog žandarma. Kaže Pule: „Nikodine, sve ovo što si doživeo za ova tri meseca, ovaj tvoj komšija Dragiša je kriv, hajde udari mu koji šamar. Nikodin veli, da ne sme: „Ima opasnog oca izvadiće mi oko.“ Tu na licu mesta, stvarno, Nikodin me nije ništa teretio, čuo sam kasnije da su ga zarobili pa se on malo udvarao, panjkao neke ljude, posle ga pustili. Sutradan opet Pule traži od mene da menjamo zapisnik, da pričam drugu priču, onu koju on hoće. Ja kažem da nećemo menjati ništa. „Hoćemo, hoćemo“, kaže i pritisnu zvonce. Ulazi milicionar, a on mu kaže da dovede Miloša Mandarinu. Ja tek tada doznam da je uhvaćen. Dovede Mišu, on kao iz butik: šešir, grombi kaput, prilazi stolu i odmah se laća cigareta. Pita ga Pule da li me poznaje. On potvrđuje, a na pitanje šta on ima sa mnom, Miša ispriča sve ono od reči do reči kad smo se našli na Gundulića vencu. Sve.

„Šta sad“, pita me Pule, „hoćemo li da menjamo zapisnik?“ Nemam kud, kažem da nema šta ni da pobijem ni da dodam, Miša je sve rekao kako je bilo, pišite ja ću potpisati sve tako. Tako i uradimo.

* * *

Posle par dana, mislim da je to bilo 2. juna 1949. uručiše mi Rešenje o administrativnom kažnjavanju – društveno koristan rad u trajanju od dve godine. Već uveče nás oko 400 kažnjenika potrpaju u specijalnu kompoziciju voza i pravo na Jadran u Bakar. Bez jela i pića do tamo. Vežu obe ruke, a onda moju desnu ruku vežu za levu onog drugog. Unutra teskoba, kao dušegupka.

Da li ću biti tačan ne smem da siguram, ali mi se čini da smo u Bakar stigli 5. juna ujutru. Moj parnjak je bio jedan iz Vojvodine, prilično jak čovek, a ja opet mlad i jak. Čeka nas čuveni brod „PUNAT“, otvorena paluba. Sa strane kordoni milicije – od voza do broda. Biju sve motkom, što više trčiš manje batina. U brod se uskače sa oko dva i po metra visine. Ako ne skočimo istovremeno može se desiti da ostaneš bez ruke, što se nekima i dešavalo. Dole neke daske, padaš kako stigneš i odmah bežiš dalje, jer ako se brzo ne skloniš, ona sledeća dvojica će te ubiti i polomiti kada padnu na tebe odozgo. Isti dan stižemo na Goli otok oko osam sati. Ivan Rastegorac, upravnik logora na Golom otoku, došao na palubu, šeta i viče: „Jeste li stigli na odmor u Odesu, jebo vam Staljin mater.“ Od broda do logora prošli smo kroz kordon batinaša sigurno oko pola kilometra. Tukli su nas naši drugovi koji su tamo stigli pre nas već „prevaspitani“. Neki su mi kasnije pričali da je iz grupe od stotinak nas, koji smo zajedno doterani ubijeno, umoreno, što u vozu, što u padanju u brod, što u kordonu do logora, ravno 26 ljudi.

Praznili su nam mozak i punili uši vikom logoraša da smo izdajice, banda, Staljinove sluga ... Opet islednik Pule iz Šatornje. Jednog dana kao neki sastanak. Treba da se izjasnimo da li smo se vratili „majci partiji“. U baraci broj 2 bio je bivši guverner Narodne banke, mislim Vlado Raičević, za ime ne smem da garantujem. Na pitanje da li revidira stav on reče: „Nisam automat.“ Sa islednikom je došla grupa, kao zatvorenika, a najverovatnije su udbaši. Skoči rulja na čoveka, gaze ga, tuku rukama i nogama, nekim kamenjem, tu pred nama sve dok čovek ne umre. Sa nama je bio i njegov sin Dragan Raičević, student medicine. Gledao je svojim očima kako mu svirepo ubijaju oca. Među nama počeo komešanje. Na pitanje ko se vraća „majci patriji“, boga mi, diže ruku, jedna polovina. Posle par dana ostade nas tvrdoglavih

jedna petina. Sad ona četvorica treba da biju i muče našeg jednog i nateraju da revidiraš.

Od tih revidiraca, mislim septembra meseca, formiraju se na Golom otoku dve radne brigade koje treba da idu da grade autoput „Bratstvo i jedinstvo“ Beograd-Zagreb. Prva brigada se zvala: „Sa partijom za pobjedu istine“ i druga od starijih logoraša se zvala „Istina pobjeđuje“. Tih dana smo nosali kamenje tamo-amo, tek da se mučimo na vrelom jadranskom suncu. Oni koji treba da idu na autoput bolje se hrane, bolje su ih obukli, pa nose zastave, pevaju, bleje, izbacuju parole, veličaju Tita, partiju, i sve tako. Uoči pokreta, uveče, zove me islednik Pule, ili bolje rečeno gospodin Monstrum, i kaže: „Vidiš li, ti Dragiša, da će ovi posle autoputa ići kući, a tebi se izgleda ne živi, ne ide ti se kući.“ Ja kažem da mi se ide, ali da oni ne daju. A on će podrugljivo: „Budalo, slušaj šta Ti kažem. Ja, na žalost, poznajem tvoga oca, on možda ne zasluži da te pustim, ali imaš izuzetnu časnu i čestitu majku koja zasluži da te vidi živog i zdravog. Ja sam rešio da te pustim da ideš sa ovima. Moraš samo da potpišeš ovaj papir.“ Potpisao sam, a da nisam čitao šta piše, mislio sam tada da je to neka objava, „odselnica“ sa Golog otoka. Tada nisam znao da je to bila izjava da ću od tada da radim za Udbu, da cinkarim ljude na svakom koraku. Dade mi drugi papir i naredi da idem u magacin da uzmem moje odelo. Odem tamo a ono odelo sve satrulilo, sat mi zaribao, sve neuporebljivo. Vratim se njemu. Pule mi napisa drugi papir sa naređenjem da mi iz šnajderaja i obučarnice daju sve kako treba po meri. Dobijem sve sem sata.

Sutradan krenemo za Rijeku, onda za Zagreb. Vodili nas da obiđemo velesajam. Odatle pravac u Garčin. Udarile neke kiše, loše vreme, smeštaj loš. Ja bio skroz oslabio, pocrneo kao gavran, sam sebe ne prepoznajem. Kad je otac došao da me poseti, ja vidim njega on me ne poznaje, čujem kako pita za mene. Doneo je hrane, a spasavao me i itedant omladinske radne brigade, iz mog Kačera, moj Kozeljac, Živorad Milovanović, živ je i danas, hvala mu. Moji golootočani mu rekli za mene i već sutradan moji kačerci mi donesoše hleba i pasulja. Radili smo tri meseca: oktobar, novembar i decembar. Ja sam mislio da za tri meseca može mnogo da se uradi, da se izgradi država. Radio sam kao lud, bio sam dvostruki udarnik. Računao sam treba zemlju izgrađivati sve poštenim radom, onako kako sam u svakom poslu mislio da treba. Sa izgradnje autoputa vratim se sa brigadom u Beograd u civilni život.

* * *

Pošto sam se bio oženio Bogdankom, mesec dana pred hapšenje, to je bilo normalno što sam prvo pohitao u svoj stan, svojoj supruzi. U istom stanu bila je i njena majka Dragica. U međuvremenu ona se bila mene odrekla, ali sam mislio, da je to samo formalno, zbog pritiska udbe, i da će se naš taze brak održati. Ona je bila blagajnica u oficirskoj menzi.

I tako ja pred stan, bio trosoban, kad tamo neki oficir, neki grmalj. Izlazi na vrata i pita me koga tražim. Kad reko da tražim Bogdanku i Dragicu on se izdra na mene: „A ti si to, banditu, marš u pičku materinu!“ i zatvori vrata. Vidim da je vrag odneo šalu. Posle doznam da je to bio oficir udbe. Šta ću, odem u susednu zgradu, tamo stanovao neki zemljak iz Boljkovaca, Laudanović, da pitam zna li on šta je sa mojom ženom i taštom. On me obavesti da su njih dve, veli, isterane iz stana i da se nalaze u ulici Kralja Milutina broj 10. Odem tamo, dvorišna zgrada, stan u prizemlju. Kucam, niko se ne javlja. Srce mi lupa od uzbuđenja. Kucam ponovo, neko se miče i čujem taštu Dragicu pita, ko je. „Otvori, ja sam Dragiša.“ Kad to reko ona počne da vrišti, kaže da ne može i ne sme da me pusti unutra. Kasnije sam, takođe, doznao da je tada tu bila i Bogdanka. Vratim se opet kod Laudanovića i tu kod njih prenoćim.

Sutradan ponovo tamo, nema Bogdanke, tašta mi otvori vrata. Pitam odmah za Bogdanku ona me slaga da je, navodno, otišla kod neke šnajderke, naše poznanice. Ustvari ona je tu noć otišla sa svojim ljubavnikom Slovencem, pobjegli u Sloveniju. Udbaši su Bogdanki i Dragici rekli da sam ja razbojnik, da se nikada neću vratiti sa robije, da na mene više ne računaju. One su u to sve poverovale, u to sam se uverio kad sam zatražio svoje odelo i video da je sve iznošeno. Čutim, trpim, znam da sam na crnoj listi. (Kasnije se ispostavilo da je taj Slovenac, Bogdankin ljubavnik pobjegao u Austriju, a ona se vratila u Beograd.) Tih nekoliko dana, do početka 1950-te godine lutao sam Beogradom, razmišljao šta da radim, da li negde ima mesto i za mene, da se skrasim, da na miru radim i ponovo zasnivam porodicu.

Za pravoslavni Božić dođem kući u Kozelj. Začudo omladina iz Kozelja me lepo primi, svi se obraduju što me vide. Ali posle nekoliko sedmica pojavi se članak u valjevskom listu „Napred“ u kome se sve negativno pisalo o kozeljskoj omladini koja „lepo dočekuje ibeovce.“ Vidim, nema mira ni u selu, vratim se u Beograd i začudo opet me prime u Gradsko saobraćajno preduzeće da radim kao priučeni mehaničar, da popravljam kamione. Moram reći istinu, celu godinu nisam imao nekih većih problema, nije bilo terora prema meni; a i čuvao sam se provokacija i incidenata.

Kako tako, prođe godina dana i više, sve do kobnog 18. marta 1951. godine. Nađem se u komšiluku u Dušanovoj ulici broj 59 kod komšije berberina. Tada je bio aktuelan Korejski rat. Znao sam ga iz ranije onako iz viđenja, počeo priču kako Amerikanci u Koreji vode miroljubiv rat. Nisam ni sanjao da je cela priča bila da mene nasankaju; i na žalost uspeli su. Ja burno odreagujem sa tvrdnjom da nigde u svetu nijedan rat nije miroljubiv. Gde se gine tu ništa nema miroljubivo. Ne da mi davo mira, pitam kapetana šta je bio pre nego što je postao oficir, a on kaže da je bio šumski radnik. Ja mu onda u brk skrešem: „Znači, na takav se način zahvaljuješ Rusima koji su nam doneli i komunističku partiju, i oslobođenje i na kraju i tebi taj kapetanski čin.“

Kraj priče. Ustade čovek i ode. Pogledam na vrata on pravo u telefonsku govornicu, javlja tamo gde treba. Hladno mi oko srca, zadržim se kod berberina još desetak minuta i krenem u moju (susednu) zgradu. Na samom ulazu šćepaju me dva udbaša i pravac u udbu, tu u Francusku ulicu i odmah u ćeliju. Unutra beton na kome su moji prethodnici vršili nuždu, ništa nije očišćeno, nemaš gde da sedneš niti korak da korakneš, a da ne ugaziš u govna. Ćelija široka dva metra, a dugačka možda pola metra više. Ja tražim od stražara da mi donesu metlu, krpe i kofu sa vodom, da ja to sve očistim, a on meni drsko i bezobrazno kaže: „Nisi, ti bando došao u banju nego da iskajaš svoje grehe!“ Nekako prenoćim u stojećem stavu. Ujutru doneše porciju sa nekim jelom, ja to šutnem, odbijem hranu, rešen da se sada borim na drugi način. Tako tri dana, bez hrane, držao sam se nekako za neki unutrašnji sims od prozora da ne padnem dole na govnav beton. Odbijem svaki razgovor na saslušanju dok mi ne obezbede snošljiv prostor da mogu bar da sednem i ako je hladan beton.

Treći dan vode me u jednu specijalnu sobu – kancelariju, tamo trojica oficira udbe i sa njima niko drugi nego Žarko Broz. Ovi ćute, on vodi glavnu reč. Ne mogu da dođem sebi kakav sam ja to važan faktor da me on saslušava, kasnije sam doznao da je za mene intervenisala jedna Ruskinja Nataša koja je, svojevremeno istog Žarka Broza izvukla iz borbe kada je ostao bez ruke. Nataša je inače bila moja ranija komšinica kada sam stanovao na Karaburmi. Pita me Žarko ko sam ja, veli, šta hoćeš, da ti obezbedimo otoman u zatvoru. Ja mrtav hladan kažem da sam mali čovek koji je kao dete učestvovao u ratu, da ne tražim otoman nego da se prema meni postupa kao

prema čoveku i objasnim kakvi su uslovi u ćeliji. Okrete se Žarko na njih i izdera se prilično, pita ih da li su oni ljudi ili životinje. Naredi te me odvedoše u drugu prostoriju. Tamo sve čisto. Bio sam tu jedno dva sata dok nisu onu moju ćeliju oprali i sredili malo. Stavili su bili neke dve daske na beton da mogu da se na njih malko opružim. Neću da kažem krivo, tada me nisu tukli i ja počnem da jedem, malo dođem sebi, povratim se. Traže od mene da priznam da sam zavrbovan, da radim za NKVD. Iskren da budem ja tada nisam ni znao šta ta skraćenica znači.

Ispostavilo se da je sumnja da sam zavrbovan od NKVD-a još iz jeseni 1944, kad smo se prvi put sreli sa Rusima kod Smedereva, kad smo se sa njima grlili i ljubili, jer na kraju krajeva oni su nas tada hranili i pojili. Kao da je to bilo nešto čudno, kao da taj što me je otkucavao nije isto tako grlio Ruse. Da to nije tada radio, bio bi sumnjiv.

Drugi slučaj, koji je svemoguća udba iščeprkala bio je jedan drugi čudan događaj iz 1945-te kada sam iz Sremske Mitrovice nosio neku poštu u Kamenicu. U vozu je bilo i Rusa. Ide voz preko sremskih polja, naiđe pored nekih vinograda, pisnu lokomotiva, parnjača, a zec iskoči iz vinograda. Skinem strojnicu i onako u pokretu pogodim zeca. Neko, nađavola, povuče ručnu kočnicu i voz stane. Oni Rusi, neki oficiri, doleteše do mene, počеше da me ljube, kažu, ti tako mlad pa takav strelac. Bili su malko nakresani od pića. Pitaju me kuda idem. Ja nešto objašnjavam, a oni meni kažu da to sve ostavim i da krenem sa njima na Berlin. Jedva tada uspem da se iskobeljam od tih Rusa. Normalno, da sam ja to kojegde pričao drugovima i eto sada je došlo vreme da za to iskajam grehe. Udbaši su tada mislili, ili izmislili, da ja imam neku ilegalnu organizaciju.

Opet me prebace u udbu na Obilića-vencu. Opet, moram da priznam, bilo je manje batina nego prvi put. Opet saslušavanja bez veze, opet administrativna kazna na nove dve godine „korisnog rada“. Opet voz za Goli otok, samo sada je bio putnički – treća klasa. Bilo je to u junu 1951. U vozu sam bio vezan sa jednim krupnim čovekom, zvao se Antun Ambrošević, čini mi se da je pre hapšenja bio sekretar naše ambasade u nekoj arapskoj zemlji. Bio je bolestan od tuberkuloze, imao je otvorene kaverne na plućima. Bio je mnogo iscrpljen od zatvora, kao, uostalom, i mnogi od nas. Pošto sam ja „dvomotorac“ to sam ga upozorio šta nas, otprilike čeka kada stignemo na more. Na žalost bio sam u pravu. Sve se isto ponovilo: brod „Punat“, bacanje u utrobu broda kao džakove, jauci, pogibija. Zbog iscrpljenosti mog druga Antuna, obojica, onako vezani, padnemo pre nego što smo došli do rupe u koju su nas bacali ili u nju skakali. Ovi iza nas su gazili preko nas i po nama. Mislio sam tada da smo gotovi. U jednom trenutku četvorica milicionera nas uhvate sve onako đuture kao vreće i bace dole. Pali smo na gomilu leševa, živih i mrtvih. Nekako se prekotrljamo preko onih leševa dalje, pre nego što drugi padnu na nas. Zavučemo se blizu pramca, u kraj svih stradalnika. Kada su sve ubacili, kad su se malko proredili jauci, sišao je dole kapetan udbe, rodnom sa Uba, neki kratkovidi koji me i tokom, celog puta u vozu od Beograda provocirao da sam bandit i okoreli neprijatelj komunizma ... Bio sam mu nešto zapao za oko, na mene se bio posebno ispizmio i predosećao sam da mi od njega ne sluti na dobro. I to je bio jedan od razloga što sam težio da se što dalje smestim u brodu. I zaista, čim siđe traži da se javim. Zamislite od oko sedam stotina jadnika, mučenika on traži mene posebno, što znači da ću biti posebno tretiran. Ja kažem ovom mom da ćuti, ali on bio kukavica iz straha se javi i kaže da sam ja tu. Ja opet ćutim. Kapetan više da ovaj podigne ruku da vide gde smo. Diže ovaj ruku, pronadoše me. Dolazi jedan rmpalija, otključava lisice i odnese me do kratkovidog kapetana. Dovedoše još jednog „dvomotorca“ Božidara Stojakova, novinara iz Novog Sada.

Kratkovidi kapetan udbe, mu naređuje da me bije. Ja se ponadao da neće, ali ovaj me udari preko usta, koja su već bila povređena, da sam se jedva održao na nogama. Padnem u iskušenje i uzvratim udarac, a to su mučitelji i očekivali. Od mog udarca Božidar je pao, jer sam ga udario šakom preko grkljana. Stanem uz neki stub, čuvam potiljak. Onda me jedan milicionar udari sa namotanim lancem preko ruke tako nezgodno da mi je tim jednim udarcem u gornju vilicu izbio šest zuba. Pao sam u nesvest. Kad sam se malko osvestio, bila je opšta kuknjava. Tukli su posle još neke. Stranice broda su bile u krvi.

Stižemo na Goli otok. Ja po drugi put. Znam šta nas čeka. Nekoliko hiljada kažnjenika, mislim da je bilo bar njih deset na jednog pristiglog čekaju, napravili stroj – špalir. Možda neki revidirac i ne bi vikao i tukao pridošlicu da nije drugog pored njega koji jedva čeka da to vidi, da ovoga prijavi, da se dodvori zatvorskim vlastima, stekne neku privilegiju. Nikad čovek nije siguran u onog do sebe. Pada naređenje da oni koji su po drugi put na Golom otoku – „dvomotorci“ ostanu na kraju da bi nas oni što nas čekaju posebno „častili“. Znao sam kako će biti pa nekako uspem da se ubacim u onu prvu, mnogo veću grupu i proletim do paviljona sa manje batina nego što su dobili ostali „dvomotorci“. Kažem, sa manje batina, a to „manje“ je bilo ukratko rečeno: otečen, krvavih usta i glave, razbijene vilice, izbijenih zuba. Kao i druge koji su mnogo krvarili, skinuli su nas gole i naglavačke dvojica umuljavali u bure sa vodom. Mislio sam da je kraj života. Ali opet živ, modar, izubijan, potpuno go, sa samo obućom na nogama dopeljam do jednog ćoška u baraci da malo predahnem. Kad su ubacili i poslednjeg „jednomotorca“ uđe u baraku krvoločni islednik Draga Obradović – Bosanac sa još dvojicom kažnjenika, mojih starih znanaca sa prvog robijanja: Jocom Ševaljević i nekim Ekanom – muslimanom iz Sarajeva. Prozivaju samo mene, videli, valjda da me nema među kolegama „dvomotorcima“. Ja reskiram i ćutim. Počeše da izvode jednog po jednog iz našeg odeljenja, traže mene. Ja zadnji, pošto sam prvi ušao. Kada me ugledaše u isti glas povikaše: „To je taj!“ Nastade vika: „Stroj! Stroj! Stroj!“ Revidirci brzo napraviše kružni stroj između paviljona 12 i 13. Specijalno za mene stroj od njih oko dve stotine. Bežiš u krug, ne znaš kuda ali sve po nekom instiktu, da primiš što manje udaraca. Potpuno go, na nogama gumeni opanci od auto guma. Srećom ima nekih revidiraca koji su uspešno uvežbali fol udarce pa zamahnu, ali neprimetno ukoče ruku pa ruka samo te dotakne. Vidim u onom magnovenju da pojedincima teku suze, ali biju – sebe spasavaju. No ima i onih koji ti nanose zlo veće nego što se od njih traži. U onom trčanju jedan od takvih primeti da mi iz usta teče krv, da su mi izbijeni zubi, pa kada god naiđem pored njega on me potkači odozdo pod bradu. Tako tri puta i ja ga „upoznam“ koji je po obući i u onoj agoniji rešim da gledam samo u obuću revidiraca koji me biju, da ga lociram, i kad sam četvrti put došao na red kod njega, skupim snagu i udarim ga u stomak. Padnemo obojica, ja na jednu, on na drugu stranu. Kad sam pao na onaj šoder nastala je takva tuča, uglavnom nogama i nekim kamenjem. Instiktivno okrenem lice na onaj šoder. Odozgo biju, da me ubiju. Verovatno bi tada bio umoren da se nije pojavio zatvorski lekar doktor Nikola Nikolić, Hrvat koji je bio i u Jasenovcu, zatvoren od ustaša. Prestade tuča, on pipa za puls i kaže, lepo čujem: „Ovaj je gotov.“ Ja se primirio. Oni mene na tragač, kao na nosila, pa pravo u bolnicu. Tragač kratak pa mi glava visi na jednu, a noge na drugu stranu. Bio sam siguran da doktor hoće da me spase pa rešim da izdržim, da spasem sebe i njega. Doneli me u bolnicu, misle da sam mrtav. Ja ležim ne otvaram oči, muve da me pojedu, ja trpim. Čekam čitavu večnost da dođe doktor Nikola. Od tolikih udaraca i muka, ništa nije lakše trpeti ujede muva, a ne smeš da se braniš. Dolazi doktor sa nekim lavorčićem i krpama. Obrisa mi lice od

krvi, otvorene rane mi posu sa nekim praškom, dade neku injekciju. Šapuće mi polako na uvo: „Dragiša, kad je dežurni lekar (taj i taj) ponašaj se kao da sam ja, a kad je (taj i taj) pravi se gore nego što si.“

Na žalost dva puta je bilo više onih gde sam morao da se pravim grđi nego što sam. Bio sam 17 dana u bolnici. Dolazim sebi, zarastaju rane, vilica, oporavljam se. Jednog dana kaže doktor Nikola da ne može više da me drži u bolnici, veli, da je veliki pritisak na njega da me otpusti, po izričitom naređenju islednika Drage Obradovića. Sutradan me vraćaju u paviljon. Tamo sve sami revidirci, duplo hranjeni od ostalih da bi bolje mogli da biju i muče nove i one koji neće da se „vrate majci partiji.“

Isto večer ispred mene neki „iznose stav“, rulja donosi odluku da li je revidirao ili sledeju još batine i muke. Ustvari revidirci „glasaju“ na mig islednika. Dolazim i ja na red – „iznosim svoj neprijateljski stav.“ Počnem redom, opšte generalije, rad u omladini, posao, vraćam se na mobilizaciju, na rat. Kad dođoh do prvog susreta sa Rusima kod Smedereva, čim izgovorih prve reči nastaje graja: „Banda, špijun, bojkot, bojkot, bojkot ...“ Bije rulja samo puca, sad imaju i po čemu, bio sam se u bolnici oporavio. Na mig islednika revidirci svi u boks kao majmuni u kavez, a ja ležim krvav i izubijan. Nastavljam dalje „iznošenje stava“, tišina dok ne dođe ono o zecu u sremskim vinogradima, kad su me Rusi tražili da idem s njima na Berlin. Opet stop! Opet ono: „Banda, špijun, bojkot, bojkot...“ Opet Drago namigne, oni prestanu.

Bio sam tada ravno 95 dana u bojkotu, a to ti je da svako u logoru može da te bije, pljuje, vređa na svakom koraku, a ti ne smeš da ga u oči pogledaš, samo da sagneš glavu i ćutke trpiš. Može se zamisliti kako je kada bojkotovano može svaki revidirac, recimo, da popiše kad god hoće, a to su često i radili, nas ponižavali, a sebe kod islednika uzdizali.

Za vreme bojkota imao sam „šansu“ da u toku 24 sata 4 časa budem „na miru“, na mokrom betonu, dole ispod boksa, gore tri sprata. Dole je bilo užasno teskobno, ležali smo na stranu, dobijali žuljeve i zadebljanja na kukovima i ramenima. Onda imaš smenu od 4 sata „odavanja pošte“ kibli. Četiri sata pored kible sagnute glave, ne smeš da se ispraviš. Ako se malko ispraviš ili probaš da podigneš glavu dežurni je dužan da te ćušne za vrat. Meni i jednom Rusu – Nikoli Ševćenku, doktoru elektrotehnike, su gurali glave u kible. Posle stajanja u stavu mirno pored kible ideš toliko pod boks. Sutradan ustajemo pre zvona, donosimo vodu, oko sto litara između sebe – dvojice bojkotovanih. Hranili su nas užasno, čuvenom slovenačkom kiselom repom i kupusom. Za doručak je bila neka mutna voda koja je izigravala kao kafu, parče hleba, tvrdog da ubiješ konja. Posle ručka mi bojkotovani radimo „društveno koristan rad“: nosamo kamenje na jednu stranu pa opet ponovo vraćamo na isto mesto.

Onda je formiran takozvani „dvomotorski stroj“. To su bile posebne torture. Stalno smo bili pod tragačem. To ti je ono kao nosila od dve motke i par letava, na tome kamenje i to toliko da jedva nosiš, a koliko da dušu ne ispustiš. Napred „dvomotorac“, pozadi često revidirac ili kandidat za revidirca koji namerno seca i gura ručke, one motke, da te biju pod kolena, da padaš. Ako je pozadi „čisti“ revidirac onda je tovar kamena uglavnom na mojoj strani, a on se samo drži za ručke da bi te mučio. Isto tako i kasela. U njima se nosi malter, slična muka kao i tragač. Nosili smo i „labuda“. To je „tragač“ za šestoricu. Dve manje bandere, po pet metara dugačke, preko njih daske, na daske bure sa vodom, naftom ili stenama, samo da bude teško. Tu nas tako rasporede da jedni nose više od drugih. Postave trojicu malih na jednoj strani a trojicu visokih na drugoj pa tako oni mali nose više. Na primer, kad jednog malog

sarajliju Marka Čavku postave na jednoj strani obavezno na drugoj postave dvometraša Radan Milana pa tako jadan Čavka bogu dušu.

Rukovodioci „dvomotornog stroja“ su posebna priča. Po mom mišljenju su krvoločniji od svake divlje zveri. Na žalost obojica su bili intelektualci: Hajrudin Drina iz Sarajeva i Nikola Jelić iz Crne Gore. Svakog mogućeg trenutka su po nama mlatili letvama tako bezdušno da ja mislim da to ljudski razum ne može da shvati, da postoje takvi monstrumi. Pored tragača, a naročito „labuda“, bilo je još vađenje peska iz mora sa lopatama i drškom dugačkom od 4 do 6 metara. Sa takvim alatom iz takve dubine je skoro nemoguće uspeti. Ako iz dva-tri cuga ne uspeš da izvadiš jednu lopatu peska gurnu te u onu vodu i ako je bila hladna. Bilo je slučajeva da se na meni suši odeća, noge mi uhvati vatra, a ja ništa ne osećam. Onda nošenje cementa na kotu 101 – čuku najvišu na Golom otoku. Tu su gradili neku kulu – osmatračnicu. Nosimo džak od 50 kilograma uzbrdo jedan i po kilometar. Ako spustiš sleduju batine. Dešavalo se da džakovi na leđima pucaju od znoja, pa su ono resto ljudi morali nositi na stomaku.

Ovako maltretirani ljudi su pokušavali da se otarase muka tako što su se bacali u ponor ili zatrkiivali se i udarali glavom u zid i tako skončavali svoj bedni život. Neki su, opet, da bi spasli i takav život sami sebi lomili ruke ili noge. Bilo je dosta uspehlih i neuspehlih pokušaja samoubistava skakanjem u morske talase. Neki Stanko Vrzić iz Bačke je sam sebe napravio bogaljem, namerno slomio ruku. Od nas 73 bojkotovana „dvomotorca“ u takvim mukama izdržalo je, kako tako, nas pet ili šest. Ostali su se poubijali ili otišli u bolnicu. Jednog dana naredi upravnik Vasko Bulatović da se rasformira „dvomotorni stroj“ i baš tada, prilikom poslednjeg povratka sa „društveno korisnog rada“ ja sam bio rešio da se ubijem, tako što ću da skočim u provaliju koju smo zvali kod „Crvenog pojasa“. Srećom sa mnom u stroju je bio moj kum iz Beograda Steva Pavlović. Kaže meni tada kum: „Kume, Dragiša, pa zar mi nismo jači od njih.“ To me odvratilo od plana samoubistva i dadne mi neke snage. Kada smo bili pored trafostanice kum kaže: „Ajde kume da mi sada zapevamo „Marseljezu“. I tako mi, nas dvojica, zapevamo, a ovi drugi kažnjenici se krste, glasno komentarišu da smo ludi, jer je bilo nezamislivo da neko ima smelosti da im prkosi. Dok sam pevao ja sam bio u takvom psihološkom stanju, da sam imao osećaj da sam div, a ne čovek. Toliko sam dobio neka krila. A možda je to bilo zato što sam bio rešen da se ubijem pa mi ovo života bilo kao neki poklon. Nisam osećao da na leđima nosim džak od 50 kilograma brašna. U takvom raspoloženju smo te džakove, umesto da u magacinu lepo spustimo na pod, bacili tako da su pukli. Puklo bilo i nešto u nama. Javila se želja i potreba da ne budeš ono što oni hoće.

Opet „dvomotorački stroj“ za nas dvojicu. Srećom bio je to i poslednji. Od sutrašnjeg dana nije ga više bilo. Ipak prema nama su i dalje bili naopaki sve do skidanja bojkota od 95 dana. Ja sam visok metar i osamdeset, a tada sam merio 48 kilograma, kao avet. Moje zdravstveno stanje je bilo takvo da nisam mogao sam sebe da nosim. Dođe tada, u takvoj situaciji, kod mene do neke vrste obolenja. Počnu da mi se suše testisi. Dijagnoza doktora Gruje Petrovića bila je, na žalost, tačna da neću biti sposoban da imam decu. To mi je bio najteži trenutak u život, teži zbog tog saznanja, nego sve muke kroz koje sam prošao. Ništa mi tada nije vredelo uteha da mi to neće remetiti normalan seksualni život. Ko zna šta bi tada bilo sa mnom, da li bi sve to preživeo da opet nisam imao sreće: sretnem tih dana u logoru studenta veterine Srbu Popovića iz Požarevca. Kad je doznao da sam od Belanovice, kaže mi da je njegov otac bio učitelj u Bosuti. Kaže meni Srba: „Slušaj zemljače, ovo što ću ti sada reći znamo samo nas dvojica i kamen. Ja sam u mogućnosti da ti spasem zdravlje ili bolje rečeno sam život. Ali, ako neko za ovo sazna onda znaj da ćemo obojica ovde ostaviti

kosti. Pošto je on bio student veterine postaljen je bio za šefa neke vrste stočarske stanice u logoru. Imalo je tu koza, ćurki, ovaca, jaja... Sve mi je ostavljao na skrovito mesto: džigerice, jaja, ćureće meso, ovčije, a uz to i hleba. Sreća ti je kao i nesreća – nikad ne dolazi sama. Drugi zemljak, Duško Radojičić iz Gornjeg Milanovca radio u itendaturi pa mi i on krišom malko doturao hrane. I ja ti se dobro kovarnem, popravim kilažu, vrati mi se život. Ja sam i dalje glumio tromost, pa su ljudi mislili da otičem, da se nadimam.

Nekako tih dana, tačnije 2. avgusta 1952-ge, na Ilindan, na Goli otok je stigao i Aleksandar Ranković-Leka. Pre toga sve je bilo sređeno, okrećeno, posuto hlorom. Mi oprani, obučeni, okupani... Sa Rankovićem je bio i Slobodan Penezić-Krcun, idu po krugu, obilaze. Kad su bili pored kuhinje, mislim da je Ranković video svog poznanika iz rata kapetana Kovačevića od Kraljeva ali se, po mom dubokom uverenju, pravio da ga ne vidi. Isto tako kada su nailazili pored našeg paviljona hteo je da prođe pored zatvorenika Dušana Bikića, koji je tada namerno uzeo nešto da jede, da bi skrenuo pažnju na sebe. Inače, taj Bikić je jedno vreme bio lični Brozov pratilac. Kada su prošli, Krcun se povрати i kaže: „Leko, evo ga još jedan naš.“ Ranković se vrati i pozdravi se sa Bikićem, koji je i dalje sedeo jer je ručao. Kaže Leka: „Zar si ti Bikiću još ovde!“ a Bikić mrtav hladan, onako preko hleba uzvraća: „Pička ti materina, zar Ti ne znaš, kao, da sam ja još ovde!“ Pocrveni Ranković ali se uzdrža pa onako će Ti blago: „De, de Bikane, spusti malo ton“. Posle malo tišine, pribra se Leka pa kaže: „Idi Bikane smesta u administrativni zgradu, ja sam rekao to još nekim ljudima pa ćemo da razgovaramo.“ Na to će njemu Bikić: „Humanije bi bilo da nađete neke stare brodove pa da nas na otvorenom moru minirate nego šta ovako od nas radite“. Rankoviću je bilo očigledno neprijatno, otišao je dalje prema drugim barakama, a Bikan prema administrativnoj zgradi.

Sledećeg jutra moj vod je bio dežurni pa smo išli po doručak. Ostali smo zapanjeni: prvi put vidimo pravi hleb, normalan i beo kao sir, gajbice sa marmeladom, slatka kafa. Ručak isto tako dobar: pasulj sa rebrima, paradajz salata, čak i halva. Za večeru opet lepa kafa, marmelada i beli hleb. Taj dan je bila nedelja. Saopštili su nam da dalje neće biti političkih časova, da ćemo raditi sedam i po sati dnevno, a ostalo vreme da provodimo po slobodnom nahođenju. I stvarno već sutradan stiže i paprika, opet paradajz salata, neke maginje, počеше ljudi da dolaze sebi, povratije se. (Bikić je pušten, ipak, tek 1945. Morao je da beži u Italiju, bio je u grupi „Vidali“. Kad je osetio strah da će ga i tu pronaći bilo je kasno: treći dan ga našu mrtvog u hotelu.)

Promeni se i islednik. Dolazi Milan Basta – Ličanin. Bio je običaj da se javljaš isledniku na raport. Sve tako do avgusta 1953. Već sam bio završio kurs za zavarivače. Jednom tako sretnem islednika ide prema meni. Mi treba da stanemo na tri metra, da pognemo glavu da on prođe. Ja sve kao da ga nema. On stade: „Dragiša, jel’ ti vidiš mene?“ Ja kažem da vidim, a on će: „Znaš li ti kako se treba ponašati?“ Ja se povratim i pitam njega: „A znate li Vi isledniče da poštuju zakon?“ On se začudi i pita me, kako to mislim, da li on poznaje zakon. A ja kao iz rukava: „Eto, meni je već pola godine istekla kazna, a vi me i dalje držite ovde, a da ja ne znam zašto je to tako.“ On se malo zamisli pa kaže: „Dragiša, ja sa tobom prvi put ovako razgovaram. Ustvari ja sam dao pozitivno mišljenje za tebe, da te puste kući, ali imaš gore u Komisiji nekog koji je zadužen za tvoj slučaj, koji se trudi svim silama da ovde ostaneš što duže. Ja sam komunista i ovo što ti kažem to je istina, kunem ti se u moje dve ćerke.“

Ipak ostanem do 29. novembra 1953. Tada puste sve nas koji se nismo vratili „majci partiji“. Dolazimo jedan po jedan pred Komisiju. Basta okrenut prema prozoru,

ne okreće se. Za stolom sedi jedan grmalj. Moj dosije pred njim, pita me: „Jesi li ti Dragiša Petrović iz Kozelja?“ Kada odgovorih potvrdno, kaže: „Pa ne izgledaš mi baš opasan kako su mi te ovi predstavili.“ Ja ćutim, sležem ramenima, čekam „presudu“. Kada me upita da li znam zašto su me pozvali i kada ja rekoah da nemam pojma, da je sve u njihovim rukama nasmeši se pa veli: „Zvali smo te da ti čestitamo. Od ovog momenta si slobodan građanin.“ Zatim ustade, pruži mi ruku i prestavi se: „Ja sam potpukovnik Vljeko Begović.“ Okrete se i Basta i on mi čestita. Nalog je već bio napisan da mi itendatura obezbedi odeću, obuću, kartu do Beograda i hiljadu dinara.

* * *

Opet u Beogradu. Navikavam se na život, nije ni to lako, i u snu i na javi ti se sve previđa robijanje, Goli otok. Prođe više od jednog meseca, ustvari početkom januara 1954. zovu me u Udbu. Islednik Draga Obradović, kaže: „Majmune, dosta je igranja sa nama, ti si ovo potpisao i mora ovo da radiš što piše.“

Pogledam ono piše moja izjava da ću da sarađujem sa Udbom. Vidim to je onaj papir što mi ga je poturio „Pule“ kada sam polazio na Autoput u Slavonski Brod. Kad se malo povratih, kažem Obradoviću: „Druže isledniče, sve mogu samo to ne mogu.“ Smeška se on pa onako cinično, preteći: „Moći ćeš, moći. Mi smo slomili i mnogo veće ptičice od tebe.“ Onda mi je natovario nekog novog islednika, Peru Atanackovića, rodom iz nekog sela kod Požarevca, koji me proganjao skoro svaki dan. Bio sam već zaposlen u „Minelu“ kao jedan od najboljih zavarivača u Srbiji u to vreme. E, taj Atanacković tako dođe i u fabriku, ne javlja mi se, samo tako bude blizu gde ja radim, da ga vidim, da mi lomi živce. Razgovara sa drugima, a ne sa mnom. Ja odem u kafanu, najčešće u „Topolu“ na Karaburmi, on i tamo dođe i sedi, posmatra me. Posle kad me saslušava pita ko mi je onaj što mi prilazio, šta me pitao, šta sam ja njemu rekao, ko mi je taj i taj što je sedeo sa mnom, o čemu smo pričali kad smo pili pivo itd.

Pozivanja u Udbu su se kasnije malo proredila, ali i dalje su od mene uporno tražili ono što piše na famoznom papiru, koji sam u suštini nesmotreno potpisao. Ali ko zna: da to tada nisam potpisao da li bi preživio sve one kasnije dane. Bilo kako bilo, ja sam se opirao, kidao živce sebi i njima u Udbi, mesecima pa i godinama.

Sve tako već ušlo u rutinu i naviku do pred Konferenciju nesvrstanih u Beogradu 1. septembra 1961. godine. Ponovo me uhapse. Razlog, kažu što sam negde u nekom društvu rekao da je Broz na safariju u Africi potrošio toliko para da je moglo da se napravi deset fabrika i zaposli nekoliko hiljada ljudi, da je Tito belosvetski mangup, i sve što radi upereno je protiv srpstva. Znao sam da moram nešto da priznam, pa kažem da sam čitajući zajedničku izjavu predsednika Tita i Pakistanskog predsednika Kana u kojoj stoji da su im gledišta po svim pitanjima identična, rekao: ako je tako onda je i Broz isto što i Kan predsednik najreakcinarnije zemlje na svetu.

Opet samica, tri sprata pod zemljom, u Bačvanskoj. Saslušavao me i Jova Mrvoš. Optuživali su me i za neke stvari koje uopšte nisu bile u toku. Na primer da sam posle gledanja filma u Ruskom domu „Srce peva“, razgovarajući sa dvojicom, koji su me i namamili da idemo u taj bioskop, Aleksandrom Petrovićem i nekim Milivojem, ne sećam se prezimena, davao glavne komentare filma, sve od izlaska iz sale pa do Botaničke bašte. A sećam se padala je kiša, ja sam bio pod jakim utiskom filma i skoro da nisam ništa ni govorio, uglavnom su njih dvojica komentarisali i veličali film i davali političke ocene. Da sam, navodno, komentarišući film sve najgore govorio o Brozu i sl. Onda „priznam“ i ono što su već znali, ono za safari i Abdulaha Kana, predsednika Pakistana, pa još dodam, kao u šali, da je Broz imao 16

žena i 17-oro dece, pa ako oni ne smeju to Titu da kažu šta ja kao mali čovek mislim, onda da mi omoguće da mu ja kažem.

Na pojedinim saslušanjima je prisustvovao i istražni sudija, koji je uvek čutao i slušao, mene i islednika. Posle jedne takve „sesije“ islednik mi preti da mi spremaju najmanje kaznu od osam godina. Bio sam već 50 dana u zatvoru i kad je trebalo da se odluči da li da idem na sud istražni sudija predloži da pozovu na suočenje Acu Petrovića, da potvrdi da su njegove izjave tačne. Na suočenju Aca je počeo da priča nešto o njegovom socijalnom položaju i ličnim problemima. Kaže mu istražni sudija: „Čoveče, nas ovde ne zanima tvoj socijalni problem već Dragišin slučaj. Je li on govorio ono što piše da si ti kao svedok u Udbi rekao ili nije?“ Ja čekam šta će ovaj da kaže, od njegove reči zavisi šta dalje, da li život ili nove muke. Aca odgovori kao iz topa da nije ništa od toga tačno, da ja nisam govorio to i to što me terete. Posle mi kaže istražni: „Petroviću, sve ti je kriv ovaj što stoji ove pored nas, i koji ti se pravio da ti je prijatelj. Imaš pravo da nas tužiš, da Ti se sve ovo isplati, imaš pravo na platu za dva meseca i plus prebačaj od 25 posto, kao i 20 dana oporavka u banji.“ Hteo sam tada svašta da im kažem, ali se uzdržim, život me ipak naučio pameti, znao sam da šut ne može sa rogatim, pa prihvatim da ne tužim državu već da se namirimo kako su predložili – dve plate, prebačaj i Soko Banju 20 dana.

Čim sam se vratio iz banje i počeo da radim, malo, malo pa me okružiše neki cinkaroši, ali sada već sitnije ribe, obični doušnici, samo da mi stave na znanje da me neće ostaviti na miru. Više puta su me pozivali u Udbu opštine Palilula u Dalmatinskoj ulici i to uglavnom noću, u ponoć, malte ne samo da me vide i da ja njih ne zaboravim. Sedim tako u hodniku Udbe i do tri-četiri sata ujutru, a neko naiđe i kaže: „Ene, ti još sediš ovde, idi kući.“ Znali su često da mi jasno stave na znanje da sam stavljen na spisak za likvidaciju u nekom vanrednom stanju. Uverio sam se da ne lažu kod zadnjeg vojnog rasporeda. Piše mi u vojnoj knjižici (bukvici) da sam „specijalista svih jedinica“. Dobijem u ratnom rasporedu neku Vojnu poštu u Beogradu koja uopšte ne postoji. Moj jedan prijatelj iz Opštine Stari grad mi u poverenju kaže da je ta „VP“ ustvari logor u kome treba svi sumnjivi u nekim okolnostima da se izoluju ili čak likvidiraju.

U takvim okolnostima odem i u penziju 1983. godine. Vratim se u Kozelj kod oca i majke. Pismen, pun elana da pomognem svojim seljacima da se nešto lepo i korisno uradi u Kozelju: putevi, telefoni, mostići na reci. Umeo sam dobro da pričam, ali i primerom da pokažem, pa me seljaci, računajući da sam kao penzioner slobodniji što se vremena tiče, izaberu za predsednika Mesne zajednice. Sekretar je bio Živorad Ilić. U LJigu nastane opšta frka. Zar nisu imali Kozeljci koga drugog nego mene da izaberu. Pozovu Živorada u LJig i nalože mu da me ubedi da dam ostavku. Nisam hteo da Iliću i mojim seljacima pravim probleme, da delim selo, imalo je i pojedinaca koji nisu bili voljni što sam ja predsednik, pa rešim da popustim. Dam ostavku. Moram iskreno da kažem, na veliku žalost mnogih, skoro svih seljana Kozelja. Tako ti je to kad se za čovekom vuče rep, a mislio sam sve najbolje kako sebi tako i mom selu.

No, dvomotorac ostaje dvomotorac, izgleda za ceo život brekcú negde u tebi i oko tebe „dva života!“